

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYA VAZIRLIGI**

**ISLOM KARIMOV NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI**

B.R.TILLAYEVA

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT

DARSLIK

Toshkent

“Ma’rifat”

2023

UO'K: 330.101.541(075)

KBK: 65.012.2ya7

T 49

Tillayeva B.R. Dinamik makroiqtisodiyot. Darslik.

–T.: “Ma’rifat”, 2023. 234 bet.

Darslikda makroiqtisodiy jarayonlarni nazariy va amaliy jihatlarini o'z ichiga oladi hamda talabalarga asosiy tushunchalar va qonuniyatlarni o'rganishga, tahlil usullarini o'zlashtirishga, nazariy, statistik, daliliy materiallarni mustaqil o'rganish ko'nikmalariga va bu borada tegishli xulosalar chiqarish qobiliyatini, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni ob'yektiv baholash, ularni hal qilishning mumkin bo'lgan yo'llarini aniqlash, davlatning iqtisodiy-ijtimoiy siyosatini tahlil qilish imkoniyatini beradigan dunyo qarashni shakllantirishga yordam beradi. Darslik bakalavr yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarga mo'ljallangan.

Учебник охватывает теоретические и практические аспекты макроэкономического процесса и поможет студентам изучать экономические показатели на уровне государства, овладеть методами анализа, навыками самостоятельного изучения теоретических, статистических, фактических материалов, а также умение формулировать на этой основе адекватные выводы, сформировать мировоззрение, позволяющее студенту объективно оценивать социально-экономические проблемы, определять возможные пути их решения, анализировать социально-экономическую политику государства. Учебник предназначен для студентов, обучающихся по направлению бакалавриат.

The textbook covers theoretical and practical aspects of the macroeconomic process and will help students to study economic indicators at the state level, to master the methods of analysis, skills of independent study of theoretical, statistical, factual materials, as well as the ability to formulate adequate conclusions on this basis, to form a worldview that allows the student to objectively assess socio-economic problems, to determine possible solutions, analyze the socio-economic policy of the state. The textbook is intended for undergraduate students.

UO'K: 330.101.541(075)

KBK: 65.012.2ya7

T 49

Taqrizchilar: **Tursunova M.R.** – “Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti”
kafedrası (TKTI), dotsent

To'xtabayev J.Sh. – “Menegment va marketing” kafedrası
(TDIU), dotsent

Saidkarimova M.I. – “Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti”
kafedrası (ToshDTU), i.f.n., dotsent

ISBN: 978-9910-9405-2-1

© “Ma’rifat” nashriyoti, Toshkent, 2023 y.

MUNDARIJA

Kirish		10
1	Davlat qarzi va byudjet taqchilligi.	11
1.1.	Byudjet taqchilligini moliyalashtirish mexanizmi.	18
1.2.	Davlat byudjeti taqchilligini aniqlovchi omillar.	25
2	Inflyatsiya, ishlab chiqarish va bandlik darajasi o'rtasidagi dinamik jihatlarining o'zaro bog'liqligi	39
2.1.	Inflyatsiya.	39
2.2.	Inflyatsiyada kutiladigan oqibatlar. Inflyatsiya va ishsizlik	42
2.3.	Inflyatsiyaning fiskal va monetar kengayishga dinamik moslashuvi.	43
2.4.	Inflyatsiyani pasaytirishning muqobil strategiyalari.	47
2.5	Inflyatsiyaning fiskal va monetar kengayishga dinamik moslashuvi.	49
3	Giperinflyatsiyani bartaraf etish muammolari	55
3.1.	Giperinflyatsiya boshlanish mexanizmining asosiy elementlari.	55
3.2.	Giperinflyatsiya dinamikasi.	56
3.3.	Giperinflyatsiyani oldini olish bo'yicha barqarorlashgan siyosati.	60
4	Ochiq iqtisodiyot modeli	63
4.1.	Yopiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyot uchun IS - LM modeli.	63
4.2	Ochiq iqtisodiyot uchun yalpi talab va yalpi taklif modeli (AD-AS modeli).	66
4.3	Belgilangan valyuta kursi sharoitida iqtisodiy tartibga solish.	69
4.4.	Valyuta zaxiralari. Belgilangan va suzib yuruvchi valyuta kurslari.	70
5	Ishbilarmonlik sikli nazariyasi	78
5.1	Ishbilarmonlik sikllariga xos xususiyatlar	78
5.2	Ishbilarmonlik siklida deterministik (multiplikator – akselerator modeli) hamda stoxastik yondashuvlar (impuls – tarqatish mexanizmi va haqiqiy ishbilarmonlik sikllari).	83
5.3.	Ta'minotning taklif zarbalari (texnik kashfiyotlar, iqlim va tabiiy o'zgarishlar) hamda talab zarbalari (investitsiya va iste'mol xarajatlarning o'zgarishi).	84
5.4.	Makroiqtisodiy qarorlarning natijasi sifatida siyosiy zarbalar.	86
6	Iqtisodiy o'sish nazariyasi: uzoq muddatli aspect.	88
6.1.	Iqtisodiy o'sishning o'ziga xos xususiyatlari va omil modellari.	88
6.2.	Ochiq iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy o'sish.	89
6.3.	Xalqaro capital oqimlari va iqtisodiy o'sish. Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish.	90
6.4.	Iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi makroiqtisodiy siyosat.	93
7	Endogen iqtisodiy o'sish	97
7.1.	Inson kapitali ishtirokidagi iqtisodiy o'sish modellari.	105
7.2	Eng oddiy AK model. To'liq AK modeli.	109
8	Iqtisodiy sikllarning modellari	111
8.1.	Multiplikator – akselerator modeli.	111

8.2.	Iqtisodiy siklning yangi Keynesanchilik modellari.	115
8.3.	Iqtisodiy siklning real modellari.	120
9	Ramsey modeli	126
9.1.	Modifikatsiyalangan “oltin qoida”.	126
9.2.	Ramsey modelidagi umumiy iqtisodiy muvozanat.	128
9.3.	Ramsey modelidagi byudjet-soliq siyosati.	133
10	Iqtisodiy siyosatning soddalashtirilgan modellari	138
10.1.	Iqtisodiy siyosatning maqsadlari va vositalari. Tinbergenning iqtisodiy siyosatini tahlil qilish modeli.	138
10.2.	Mandellning samarali bozor tasnifi kontseptsiyasidan foydalangan holda iqtisodiy siyosatni tahlil qilish.	140
10.3.	Iqtisodiy siyosat vositalarini tanlash. Iqtisodiy siyosatda qaror qabul qilishning dinamik jihat.	141
10.4.	Makroiqtisodiy siyosat haqida klassik va keyns maktablari.	147
11	Makroiqtisodiy o'zgaruvchilarga kutishlarning ta'siri	151
11.1.	Kutishlarning iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatadigan asosiy o'zgaruvchilari.	151
11.2.	Kutishlarning moliyaviy bozorlarga ta'siri.	153
11.3.	Kutishlarning iste'molga, investitsiyalarga, ishlab chiqarish dinamikasi va iqtisodiy siyosatiga ta'siri: O'zgartirilgan IS – LM modeli yordamida tahlil	156
12	Investitsiyalarning dinamik modellari	159
12.1.	Firma nazariyasidagi investitsiyalar.	159
12.2.	Tobin koeffitsienti (q Tobina) ning marginal va o'rtacha miqdori. Tobin koeffitsienti (q Tobina) ning mikroiktisodiy asoslari.	161
12.3.	Investitsiya funksiyasi. IS-LM dinamik modeli	163
13	Markazlashgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishning makroiqtisodiy muammolari	170
13.1	Markazlashgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish boshlanishidan oldingi umumiy makroiqtisodiy sharoitlar.	170
13.2	Bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy maqsadlari.	172
13.3	O'zbekistonning iqtisodiy islohotlar davrida fiskal hamda monetar siyosati.	175
13.4	O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash yo'llari: barqarorlashtirish jarayonida davlatning ro'li nuqtai nazaridan muammoni hal qilishning turli hil yondashuvlari.	184
	Glossariy	200
	Adabiyotlar ro'yxati	231

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	12
1 Государственный долг и дефицит бюджета.	13
1.1. Механизм финансирования дефицита бюджета.	13
1.2. Факторы, определяющие дефицит государственного бюджета.	24
2 Взаимосвязь динамических аспектов инфляции, производства и уровня занятости	38
2.1. Инфляция	38
2.2. Ожидаемые последствия инфляции. Инфляция и безработица	42
2.3. Динамическая адаптация инфляции к фискальной и монетарной экспансии	47
2.4. Альтернативные стратегии снижения инфляции.	49
3 Проблемы преодоления гиперинфляции	55
3.1. Основные элементы механизма возникновения гиперинфляции.	55
3.2. Динамика гиперинфляции.	56
3.3. Стабилизированная политика по предотвращению гиперинфляции.	60
4 Модель открытой экономики	63
4.1. Модель IS – LM для открытой и закрытой экономики.	63
4.2. Модель совокупного спроса и совокупного предложения для открытой экономики (модель AD – AS).	66
4.3. Экономическое регулирование в условиях фиксированного валютного курса.	69
4.4. Валютные резервы. Фиксированные и плавающие курсы валют.	70
5 Теория делового цикла	78
5.1. Особенности деловых циклов	78
5.2. Детерминированные и стохастические подходы в деловом цикле	83
5.3. Удары шок предложений (технические открытия, климатические и природные изменения), а также шок спроса (изменение инвестиционных и потребительских расходов).	84
6 Теория экономического роста: долгосрочный аспект.	88
6.1. факторные модели экономического роста и её особенности	88
6.2. Экономический рост в условиях открытой экономики.	89

6.3.	Международные потоки капитала и экономический рост. Международная торговля и экономический рост.	91
6.4	Макроэкономическая политика, стимулирующая экономический рост.	93
7	Эндогенный экономический рост	97
7.1.	Модели экономического роста с участием человеческого капитала.	97
7.2	Самая простая АК модель. Полная АК модель.	106
8	Модели экономических циклов	111
8.1.	Модель мультипликатора-акселератора без задержек.	111
8.2.	Новые кейнсианские модели экономического цикла.	115
8.3.	Реальные модели экономического цикла.	118
9	Модель Рэмси	126
9.1.	Модифицированное “золотое правило”.	126
9.2.	Общее экономическое равновесие в модели Рэмси.	128
9.3.	Бюджетно-налоговая политика по модели Рэмси.	133
10	Упрощенные модели экономической политики	138
10.1	Цели и инструменты экономической политики. Модель анализа экономической политики Тинбергена.	138
10.2	Анализ экономической политики с использованием концепции эффективной рыночной классификации Манделла.	140
10.3	Выбор инструментов экономической политики. Динамический аспект принятия решений в экономической политике.	141
10.4	Классическая и кейнсианская школы о макроэкономической политике.	147
11	Влияние ожиданий на макроэкономические переменные	151
11.1	Основные переменные ожиданий, влияющих на экономику.	151
11.2	Влияние ожиданий на финансовые рынки.	153
11.3	Влияние ожиданий на потребление, инвестиции, динамику производства и экономическую политику: анализ с использованием модифицированной модели IS-LM	156
12	Динамические модели инвестиций	159
12.1	Инвестиции в теориях фирмы.	159
12.2	Предельное и среднее значение коэффициента Тобина. Микроэкономические основы коэффициента Тобина.	161

12.3	Инвестиционная функция. Модель динамика IS-LM	163
13	Макроэкономические проблемы при переходе от централизованной к рыночной экономике	170
13.1	Общие макроэкономические условия. Перед началом перехода от централизованной к рыночной экономике.	170
13.2	Основные цели перехода к рыночной экономике.	172
13.3	Фискальная и монетарная политика Узбекистана в период экономических реформ.	175
13.4	Пути обеспечения устойчивого экономического роста в Узбекистане: различные подходы к решению проблемы с точки зрения роли государства в процессе стабилизации.	184
	Глоссарий	200
	Литература	

CONTENT

Introduction	12
1 Public debt and budget deficit.	13
1.1. Mechanism for financing the budget deficit.	13
1.2. Factors determining the state budget deficit.	24
2 Interrelation of Dynamic Aspects of Inflation, Production and Employment	38
2.1. Inflation	38
2.2. Expected consequences of inflation. inflation and unemployment	42
2.3. Dynamic adjustment of inflation to fiscal and monetary expansion	47
2.4. Alternative strategies for reducing inflation.	49
3 Problems of overcoming hyperinflation	55
3.1. The main elements of the mechanism of hyperinflation.	55
3.2. Dynamics of hyperinflation.	56
3.3. Stabilized policy to prevent hyperinflation.	60
4 Open economy model	63
4.1. IS – LM model for open and closed economy.	63
4.2. Aggregate Demand and Aggregate Supply Model for an Open Economy (AD – AS Model).	66
4.3. Economic regulation under a fixed exchange rate.	69
4.4. Foreign exchange reserves. Fixed and floating exchange rates.	70
5 Business Cycle Theory	78
5.1. Features of business cycles	78
5.2. Deterministic and stochastic approaches in the business cycle	83
5.3. Supply shocks (technical discoveries, climate and natural changes) and demand shocks (changes in investment and consumer spending).	84
6 Theory of economic growth: long-term aspect.	88
6.1. Features and factor models of economic growth.	88
6.2. Economic growth in an open economy.	89
6.3. International capital flows and economic growth. International trade and economic growth.	91
6.4. Macroeconomic policy that stimulates economic growth.	93
7 Endogenous economic growth	97
7.1. Models of economic growth with the participation of human capital.	97
7.2. The simplest AK model. Full AK model.	106
8 Business Cycle Models	111

8.1.	Multiplier-accelerator model Model of the	111
8.2.	New Keynesian models of the economic cycle.	115
8.3.	Real models of the economic cycle.	118
9	Ramsey model	126
9.1.	Modified “golden rule”.	126
9.2.	General economic equilibrium in the Ramsey model.	128
9.3.	Fiscal policy according to the Ramsey model.	133
10.	Simplified economic policy models	138
10.1	Goals and instruments of economic policy. Tinbergen’s economic policy analysis model.	138
10.2	Economic policy analysis using Mundell’s concept of efficient market classification.	140
10.3	Choice of economic policy instruments. Dynamic aspect of decision-making in economic policy.	141
10.4	Classical and Keynesian schools of macroeconomic policy.	147
11.	Impact of expectations on macroeconomic variables	151
11.1	The main variables of expectations that affect the economy.	151
11.2	Impact of expectations on financial markets.	153
11.3	Impact of expectations on consumption, investment, production dynamics and economic policy: an analysis using a modified IS-LM model	156
12.	Dynamic investment models.	159
12.1	Investments in theories of the firm.	159
12.2	The limit and average value of the Tobin coefficient.	161
12.3	Microeconomic foundations of the Tobin coefficient.	163
13.	Macroeconomic problems in the transition from a centralized to a market economy	170
13.1	General macroeconomic conditions.	170
13.2	Before the start of the transition from a centralized to a market economy.	172
13.3	The main goals of the transition to a market economy. Fiscal and monetary policy of Uzbekistan during the period of economic reforms.	175
13.4	Ways to ensure sustainable economic growth in Uzbekistan: different approaches to solving the problem in terms of the role of the state in the stabilization process.	184
	Glossary	200
	References	

KIRISH

Mamlakatning iqtisodiyoti holati va rivojlanishini ifodalovchi umumlashgan ko'rsatkichlar tizimi — milliy boylik, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad, aholi daromadlari, davlat va xususiy investitsiyalar yigindisi, muomaladagi jami pul miqdori va sh.k. jami xo'jalik bo'yicha jamlanma, umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar Makroiqtisodiyot o'rganadigan ob'yektlar hisoblanadi. Ayni paytda Makroiqtisodiyot mamlakat miqyosida o'rtacha daromadlar, o'rtacha ish haqi, inflyasiya darajasi, ishsizlik, bandlik, mehnat unumdorligi singari o'rtacha iqtisodiy ko'rsatkichlarni hamda ularga davlatning iqtisodiy siyosati ko'rsatadigan ta'sirini o'rganadi va tadqiq etadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, bir tomondan, ma'lum vaqt oralig'ida ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, ular yalpi milliy mahsulot harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta taqsimlash va foydalanish bosqichlarida uni ko'rgazmali shaklda aks ettirishga imkon beradi. Shuningdek, o'sishning umumlashtiruvchi ko'rsatkichlari, mamlakat iqtisodiyotini tavsiflaydigan ko'rsatkichlarning pasayishi hamda ortishi sur'atlari va unda yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlar, tuzilmaviy proporsiyalar ham Makroiqtisodiyot predmeti hisoblanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jalik yurituvchi sub'yektlar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning rasmiy hujjatida "barqaror rivojlanish" integral tushunchasi taqdim etilgan bo'lib, ushbu tushuncha atrof tabiiy muhitni saqlash va tiklashning asosiy muammolari hamda barcha avlodlar uchun munosib hayotni ta'minlashga asoslangan.

1. Davlat qarzi va byudjet taqchilligi

1. Byudjet taqchilligini moliyalashtirish mexanizmi.

Hozirgi sharoitda davlat budjeti ijtimoiy (ishlab chiqarish) munosabatlarining bir qismini ifoda etib, davlatning ihtiyoriga mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot milliy daromadning nisbatan kattagina qismini to'plash, uni jamiyat taraqqiyotining turli sohalarini (iqtisodiyot, maorif, sogliqni saqlash, fan, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, boshqaruv, mudofaa va boshqalar) rivojlanishiga yonaltirish imkonini beradigan muhim taqsimlash vositasidir. Mohiyatiga ko'ra davlat budjeti mamlakat moliya tizimining tarkibiy qismi bo'lib, shunga mos ravishda moliya tizimiga doir barcha xususiyatlarga ega va unga tegishli bo'lgan barcha funktsiyalarni bajaradi. Bir vaqtning o'zida, davlat byudjeti faqat o'ziga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlarga ham egadirki, ular o'z navbatida, davlat byudjetini moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan ajratib turadi va unda markaziy o'rinni egallashga imkon beradi. Uning ana shunday xususiyatlaridan biri bevosita davlatga tegishli ekanligidir. Haqiqatdan ham har bir mamlakatda davlat barcha moliyaviy munosabatlarning tashkilotchisi bo'lsada, uning bu xislati, ya'ni mamlakatning moddiy va moliyaviy resurslari asosiy taqsimlovchi sifatidagi roli faqat byudjetda katta kuch bilan namoyon bo'ladi. Yagonalik va yuqori darajada markazlashuv davlat byudjetining muhim xususiyatlaridandir. Davlat byudjetiga xos xususiyatlar mablag'lar bilan byudjet siyosatini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi. Davlat byudjeti eng avvalo, ikki tushunchaning o'z ichiga oladi: davlat miqyosida yalpi ichki mahsulotni taqsimlash natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar hamda davlatning asosiy moliyaviy rejasi. Yalpi ichki mahsulotni taqsimlashning moliyaviy vositasi sifatida davlat byudjeti boshqa xususiyatlarga ham ega. Yalpi ichki mahsulotning davlat byudjeti orqali taqsimlanishi ma'lum darajada almashuvdan ajralgan holda sodir bo'ladi.

Qiymatning davlat byudjeti orqali harakatlanishi mahsulotning harakatidan to'liq uziladi va sof qiymat harakterini kasb etadi. Faqat davlat byudjetidan tashqarida, byudjet resurslari sarflanayotganda taqsimlash va almashuv operatsiyalarining qayta qo'shilib ketishi sodir bo'ladi.

Davlat byudjetining mohiyatini ochib berishda davlatning amalga oshiradigan - taqsimlash jarayonlarining mazmunini ko'rib chiqish alohida ahamiyat kasb etadi. Yalpi ichki mahsulotni davlat byudjeti orqali

taqsimlash bir vaqtning o'zida, o'zaro bog'langan va ma'lum darajada mustaqil bo'lgan uch bosqichga egadir:

- 1) umumdavlat pul fondini shakllantirish (byudjet daromadlari);
- 2) hududiy va ma'lum maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli byudjet fondlarini yaratish;
- 3) byudjet fondidan foydalanish (byudjet xarajatlari).

Davlat byudjeti orqali yalpi ichki mahsulotni taqsimlashning bosqichlari bir vaqtning o'zida uzluksiz sodir bo'lsada – bu ularning nisbatan alohidaligini ham inkor etmaydi. Bu bosqichlarni bo'lish va ularni alohida – alohida ko'rib chiqish orqali byudjetli taqsimlashning xarakteri, shakli va metodlari to'g'risida osonroq va aniqroq tasavvur hosil qilish mumkin. Birinchi bosqichda yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli pul mablag'larining bir qismi davlatning qo'lida to'planishi sodir bo'ladi. Ana shu asosda mablag'larni oluvchi sifatida davlat bilan mablag'larni to'lovchilar o'rtasida byudjet munosabatlari vujudga keladi. Bu munosabatlar, asosan, majburiylik (imperativlik) xarakteriga egadir. Bosqichdagi taqsimlash jarayonlarining xarakterli xususiyati shundaki, byudjetga tushuvchi mablag'lar ajratib olingan bo'lib, ular qat'iy chegaralanmagan. Ularning barchasi hozircha yagona maqsadga umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan.

Davlat pul fondining alohidaligiga aniq maqsadlarga mo'ljallangan fondlarni kristallizatsiya qilish boshlanganda beriladi.

Byudjet fondini shakllantirishda ikki xil tushunchadan foydalaniladi:

1. byudjetga to'lovlar (soliqlar, ajratmalar, bojlar va boshqalar);
2. davlat byudjetining daromadlari.

Davlat byudjetiga to'lovlar (soliqlar, ajratmalar, bojlar va boshqalar), eng avvalo, to'lovchilarning xarajatlaridan iborat bo'lib, ularning daromadlaridan chegirilsada, bir vaqtning o'zida ular davlat byudjetida davlatning daromadlari sifatida gavdalanadi. Ana shundan taqsimlash munosabatlariga kirishgan ishtirokchilar (tomonlar) o'rtasidagi manfaatlarda ba'zi bir farqli jihatlar vujudga keladi.

Ideal holda, davlat byudjet tizimining har qanday darajasida byudjet muvozanatli bo'lishi kerak. Biroq, turli omillar (iqtisodiy, siyosiy, tabiiy va boshqalar) ta'siri tufayli, ko'pincha byudjet daromadlari byudjet tizimining tegishli darajasi uchun zarur bo'lgan barcha xarajatlarni qoplamaydigan vaziyat yuzaga keladi.

Byudjetni muvozanatlash printsipli har qanday davlatning byudjet tizimining eng muhim tamoyillaridan biridir. Bu byudjetda ko'zda tutilgan xarajatlarning umumiy hajmi byudjetga tushumlarning umumiy hajmiga mos kelishi kerakligidan iborat. Shu bilan birga, byudjetga tushumlar nafaqat byudjet daromadlarini, balki boshqa manbalarni, masalan, qarz olishni ham anglatadi. Shunday qilib, byudjet taqchilligining mavjudligi xarajatlar va byudjet tushumlarining umumiy qiymati o'rtasida tenglikka erishilgan taqdirda nomutanosiblikni anglatmaydi. Profitsit bilan byudjet tuzish (daromad qismi xarajatlar qismidan oshib ketgan holda) ham salbiy oqibatlariga olib keladi. Profitsit byudjetining natijasi byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligining pasayishi va natijada iqtisodiyotga yukning oshishi bo'ladi. Binobarin, byudjetning muvozanati byudjetni tuzadigan va tasdiqlaydigan organlarga qo'yiladigan asosiy talabdir.

Balanslangan byudjet davlat boshqaruv organlari va uning ma'muriy-hududiy tuzilmalarining normal ishlashi uchun asosdir. Agar byudjetlarning kamida kichik bir qismi kam bo'lsa, bu byudjet muassasalarini moliyalashtirishning kechikishiga, davlat va shahar buyurtmalarini bajarish muddatlarining buzilishiga, milliy iqtisodiyotda to'lovlarni to'lamaslik muammosiga olib kelishi mumkin. Ideal variant, albatta, xarajatlar miqdori daromad hajmiga to'liq mos keladigan to'liq defitsitsiz byudjet bo'ladi. Biroq, Real iqtisodiyot sharoitida bunga erishish oson emas, ba'zan esa imkonsizdir. Agar defitsit byudjetini tuzish muqarrar bo'lsa, muvozanatni ta'minlash uchun byudjet taqchilligini moliyalashtirish manbalarini jalb qilish kerak.

Byudjetni rejalashtirishda byudjet balansiga erishish uchun bir qator usullar qo'llaniladi:

- byudjet xarajatlarini cheklash, ya'ni har bir turdagi xarajatlar uchun har bir byudjet muassasasi uchun ularning chegara qiymatlarini belgilash;

- daromadlarni turli darajadagi byudjetlar o'rtasida taqsimlash, ularning xarajatlar vakolatlarini taqsimlashga muvofiq;

- byudjet daromadlarini maksimal darajada oshirish, byudjet muassasalari faoliyatini monitoring qilish asosida qo'shimcha zaxiralarni aniqlash bo'yicha chora-tadbirlar;

- byudjetlararo munosabatlar sohasida byudjetni tartibga solishni modernizatsiya qilish;

iqtisodiyotni rag'batlantirish va ijtimoiy muammolarni samarali hal qilish orqali daromadlarning potentsial o'sishiga olib keladigan byudjet xarajatlarini rejalashtirish;

harajatlarni tejash printsipiga rioya qilish;

jamoat manfaati nuqtai nazaridan zarur bo'lmagan xarajatlardan voz kechish;

moliyaviy bozorlardan pul mablag'larini eng ishonchli va samarali jalb qilishni ta'minlaydigan byudjet qarzlarning bunday shakllaridan foydalanish.

Byudjetning bajarilish bosqichida muvozanatli bo'lishini ta'minlashning muhim vositasi byudjet xarajatlarini sanktsiyalash tartibidir. U byudjet muassasalari tomonidan byudjet majburiyatlarining belgilangan chegaralariga rioya etilishi ustidan g'aznachilik organlari tomonidan nazoratni ta'minlaydi. Bu byudjetda ko'zda tutilmagan xarajatlarning oldini olishga, shuningdek xarajatlarni amalga oshirish muddatlariga rioya qilishga imkon beradi. Byudjet daromadlari rejalashtirilgan qiymatlarga nisbatan joriy pasaygan taqdirda, byudjet xarajatlarini kamaytirish va blokirovka qilish mexanizmi taqdim etiladi. Byudjet muassasalarida maqsadli, iqtisodiy va samarali iqtisodiyotni doimiy ravishda moliyaviy nazorat qilish, byudjet xarajatlari dinamikasini monitoring qilish zarur.

Byudjet taqchilligining sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish va sanoatni rivojlantirish zarurati munosabati bilan davlat xarajatlarning o'sishi;

to'lanmagan davlat qarzining o'sishi¹;

iqtisodiy inqiroz davrida davlat byudjeti daromadlarini kamaytirish;

favqulodda vaziyatlar (urushlar, tartibsizliklar, yirik ofatlar, tabiiy ofatlar);

davlat moliya tizimining samarasizligi;

moliyaviy resurslar bilan ta'minlanmagan ijtimoiy dasturlarning o'sishi bilan ifodalangan siyosiy populizm;

davlat sektoridagi korruptsiya;

iqtisodiyotning soya sektorining o'sishiga olib keladigan soliq siyosatining samarasizligi.

¹ Сорокин Д.Ю., Зарилов И.А., Петров А.В. Государственный долг и модели управления им. Отрасли права Аналитический портал. 16 сентября 2019 года.

Byudjet taqchilligini kamaytirish muammosi bir qator sabablarga ko'ra juda jiddiy. Birinchidan, davlatning zarur xarajatlarini miqdori katta. O'nlab majburiyatlar yillar davomida to'planib kelmoqda, ularning aksariyati qisqartirilmaydi, boshqalarning kamayishi mashhur bo'lmagan chora bo'lib, aholining turli guruhlariga ta'sir qiladi. Boshq tomondan, byudjetni to'ldirishning yangi manbalarini topish juda qiyin. Soliqlarning o'sishi iqtisodiyotdagi ishbilarmonlik faoliyatiga salbiy ta'sir qiladi, iqtisodiyotni kriminallashtirishga yordam beradi (soliq to'lashdan bo'yin tovlash, soyali iqtisodiyotning o'sishi).

Byudjet taqchilligining tasnifi

Byudjet taqchilligini bir qator mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin. Vujudga kelish hususiyatiga ko'ra, byudjet taqchilligi tasodifiy yoki haqiqiy bo'lishi mumkin. Tasodifiy byudjet taqchilligi, mablag'larni qabul qilish va sarflashdagi vaqtinchalik bo'shliqlar tufayli yuzaga keladi. Tasodifiy defitsit asosan mahalliy byudjetlarga xosdir, chunki ular asosan bitta moliyalashtirish manbasiga bog'liq. Haqiqiy defitsit byudjet daromadlari o'sishining xarajatlar o'sishidan orqada qolishi bilan izohlanadi. Haqiqiy defitsit moliyaviy yil uchun byudjet to'g'risidagi qonunda marjinal qiymat sifatida belgilanadi, ammo byudjetni bajarish jarayonida yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davomiyligi bo'yicha byudjet taqchilligi surunkali yoki vaqtinchalik bo'lishi mumkin. Surunkali defitsit byudjetda yildan-yilga takrorlanadi. Ko'pincha surunkali tanqislik uzoq davom etgan iqtisodiy inqirozning natijasidir. Vaqtinchalik tanqislik unchalik uzoq davom etmasligi mumkin. Bu iqtisodiyot uchun unchalik xavfli emas va daromadlar va xarajatlarning tasodifiy o'zgarishi tufayli yuzaga keladi. Muammo shundaki, noto'g'ri boshqarish bilan vaqtinchalik etishmovchilik surunkali holatga aylanishi mumkin.

Rejaga nisbatan byudjet taqchilligi rejalashtirilgan, ya'ni byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yoki rejadan tashqari bo'lishi mumkin, bu xarajatlarning kutilmagan o'sishi yoki daromadning keskin pasayishi bilan izohlanadi.

Davlat qarziga xizmat ko'rsatish xarajatlarini hisobga olgan holda, byudjet taqchilligi birlamchi yoki ikkilamchi bo'lishi mumkin. Birlamchi defitsit – bu byudjet xarajatlarining daromaddan oshib ketishi.

Ikkilamchi byudjet taqchilligi xarajatlarning daromaddan oshib ketishini anglatmaydi, balki mavjud byudjet qarziga foizli xizmat ko'rsatish uchun qo'shimcha xarajatlar mavjudligi bilan izohlanadi.

Jahon amaliyotida davlat byudjeti taqchilligining quyidagi turlari ham ajralib turadi:

tsiklik defitsit – biznes faoliyatining pasayishi va soliq tushumlarining qisqarishi;

tarkibiy defitsit – ishsizlik va YaIMning tabiiy darajasi mavjud bo'lganda, hamda qonun hujjatlarida belgilangan soliq va transfer to'lovlari stavkalarida byudjetning ijobiy yoki salbiy qoldig'i bilan kuzatiladi.

Byudjet taqchilligining mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini engillashtirish uchun byudjet taqchilligini boshqarish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar ko'rish mumkin:

1. Byudjet taqchilligini emissiya bilan qoplash. Byudjet taqchilligi qo'shimcha pul chiqarish orqali kamayishi yoki hatto to'liq qoplanishi mumkin. Bunday chora inflyatsiyani keltirib chiqaradi, bu ichki qarzni qadrsizlantiradi va aslida uni saqlash narxini pasaytiradi. Agar inflyatsiya darajasi etarlicha yuqori bo'lsa, davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha foiz stavkalari hatto salbiy bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, giperinflyatsiyaga aylanib borayotgan yuqori inflyatsiya davlat iqtisodiyoti uchun juda zararli bo'lib, pul tizimining tanazzulga uchrashiga, aholi jamg'armalarining qadrsizlanishiga va iqtisodiy tanazzulga olib keladi. Bundan tashqari, inflyatsiya sharoitida davlat qimmatli qog'ozlarining har bir yangi chiqarilishini yuqori foiz stavkasi bilan belgilashga, shuningdek o'zgaruvchan foiz stavkasi bilan qimmatli qog'ozlarni kiritishga majbur. Bu byudjet taqchilligini emissiya qoplamasining foydasini sezilarli darajada kamaytiradi.

2. Byudjet taqchilligini soliqlar hisobiga qoplash. Qisqa muddatda qo'shimcha soliqlarni joriy etish va mavjud soliq stavkalarini oshirish byudjetni to'ldirishga imkon beradi. Biroq, bunday chora kelajakda investitsiyalar va tadbirkorlik faoliyatining noqulayligiga, natijada ishlab chiqarishning pasayishiga va iqtisodiyotning bir qismining soyali sektorga o'tishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, byudjet taqchilligini soliq bilan qoplash faqat qisqa samara beradi, keyinchalik soliq solinadigan bazaning pasayishi tufayli byudjet daromadlarini kamaytiradi.

3. Byudjetni sekvestratsiya qilish. Bu byudjetning barcha xarajatlar moddalarining ma'lum bir ulushga mutanosib ravishda pasayishini anglatadi. U kiritilgan paytdan boshlab byudjet yilining oxirigacha qo'llaniladi. Sekvestratsiya doirasida bir qator himoyalangan xarajatlar moddalari bo'lishi mumkin, ularning ro'yxati yuqori hokimiyat organlari tomonidan belgilanadi. Bir qator maqolalarni (masalan, tashqi qarzga xizmat ko'rsatish kabi) ajratish mumkin emas.

Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida byudjet xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri (majburiy) va ixtiyoriy qismlarga bo'linadi. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlar amaldagi Qonunchilik bilan kafolatlanadi (ijtimoiy nafaqalar, sog'liqni saqlash dasturlari va boshqalar) va ularni qisqartirish mumkin emas. Ixtiyoriy xarajatlar har yili AQSh Kongressi tomonidan kelgusi yil byudjeti doirasida ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Shu bilan birga, bunday xarajatlar chegarasi belgilanadi. Agar byudjetning haqiqiy xarajatlari ushbu chegaralardan oshib keta boshlasa, byudjet taqchilligini kamaytiradigan sekvestratsiya mexanizmi ishga tushiriladi (Grem — Rudman — Xollings qonuni)².

Byudjet taqchilligi: ijobiy va salbiy tomonlari.

Davlat byudjetining katta taqchilligi xavfli bo'lib, u inflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin (lekin doim ham emas). Masalan, 1959-1975 yillarda AQShda byudjet taqchilligi Vetnam urushi tufayli yuzaga kelgan edi. Byudjet taqchilligining mavjudligi odatda salbiy hodisa sifatida talqin etiladi.

Biroq, yana bir yondashuv mavjud bo'lib, J.M. Keynsga ergashgan bir qator iqtisodchilar hatto iqtisodiy tanazzulni yumshatish yoki tugatish uchun bir oz tanqislik bilan byudjet tuzishni tavsiya qiladilar.

Iqtisodiyotda ishsizlik yuqori bo'lsa, davlat xaridlarining ko'payishi tadbirkorlik faoliyati uchun bozor yaratadi, daromad keltiradi va iste'mol xarajatlarining oshishini rag'batlantiradi. Bu keyingi iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi (multiplikator effekti), Real YAIM hamda aholi bandligini oshiradi shu bilan birga ishsizlik darajasini pasayishi kuzatiladi. Ichki bozor talabi va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik Owken qonuni deb ataladi, u YaIMning ishsizlik darajasiga empirik ravishda kuzatilgan teskari proporsional bog'liqligini tavsiflaydi³.

² Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. М., ИНФРА-М, 1997. С. 59—60.

³ Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 784 с.

Byudjet taqchilligidan kelib chiqadigan bozor hajmining o'sishi iqtisodiyotni rag'batlantiradi, chunki tadbirkorlik foydasining ko'payishi ishlab chiqaruvchining optimizmini keltirib chiqaradi va oqibatda o'z navbatida uzoq muddatli investitsiya investitsiyalariga hissa qo'shadi (akselerator effekti). Natijada talab qayta tiklanmoqda, bu esa o'z navbatida aholi bandligining o'sishiga olib keladi. Ammo tanqislik nafaqat talabni rag'batlantirmaydi. Bundan tashqari, agar defitsit infratuzilma, fundamental fan, ta'lim yoki sog'liqni saqlash kabi sohalarni moliyalashtirish uchun ishlatilsa, bu kelajakda ishlab chiqarish hajmini oshiradi. Shunday qilib, ba'zi hollarda byudjet taqchilligi iqtisodiy jarayonlarni faollashtirishga turtki bo'lishi mumkin⁴.

Ko'pgina davlatlarning byudjetlari kamomad bilan kuzatiladi. Agar davlat har yili defitsitsiz byudjetni qabul qilishga intilsa, bu muhim xarajatlarni kamaytirish va soliqlarni ortiqcha oshirish iqtisodiyotning tsiklik o'zgarishini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli, defitsitni tartibga solishda nafaqat byudjet siyosatining dolzarb vazifalarini, balki uning uzoq muddatli ustuvorliklarini ham hisobga olish muhimdir⁵.

Byudjet profitsiti - bu har bir byudjet yili byudjet daromadlarining uning xarajatlaridan oshib ketadigan summasi.

To'liq muvozanatli davlat byudjeti, ya'ni muvozanatsiz byudjet faqat nazariy jihatdan mumkin. Byudjet loyihasi muvozanatli bo'lsa ham, uni amalga oshirish jarayonida tenglikni ta'minlash deyarli mumkin emas. Budjet taqchilligining ijobiy va salbiy tomonlarini ajratib ko'rsatish.

Boshqa tomondan, kam moliyalash siyosati iqtisodiy o'sishga olib keladi. Salbiy tomoni shundaki, byudjet taqchilligi davlat qarzining ko'payishiga, soliq yukining oshishiga olib keladi va inflyatsiya jarayonlarini rag'batlantiradi.

Byudjet taqchilligining sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- 1) iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish va sanoatni rivojlantirish zarurati tufayli davlat xarajatlarining o'sishi;
- 2) iqtisodiy inqiroz davrida davlat byudjeti daromadlarini kamaytirish;
- 3) favqulodda vaziyatlar (urushlar, tartibsizliklar, katta falokatlar, tabiiy ofatlar);

⁴ Парыгина В.А., Тедеев А.А. Бюджетное право и процесс. — М.: Эксмо, 2005. — 384 с. — ISBN 5-699-09576-4.

⁵ Зайнуллина Т.Г. Бюджетная система Российской Федерации. — М.: ИКЦ «МарТ», 2006. — 176 с. — ISBN 5-241-00646-X, Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 784 с.

- 4) davlat moliya tizimining samarasizligi;
- 5) moliyaviy resurslar bilan ta'minlanmagan ijtimoiy dasturlarning o'sishida ifodalangan siyosiy populizm;
- 6) davlat sektoridagi korrupsiya;
- 7) soliq siyosatining samarasizligi iqtisodiyotning soya sektorining o'sishiga.

Byudjet taqchilligi funktsiyalari:

1. taqsimlash (qayta taqsimlash);
2. mablag' shakllantirish;
3. rag'batlantirish;
4. boshqarish.

Quyidagilar byudjet taqchilligi turlariga ajratiladi:

Tarkibiy tanqislik byudjetni shakllantirishda daromadlar va xarajatlar tarkibiga xos bo'lgan kamomad. Ishsizlikning tabiiy darajasi, YaIMning tabiiy darajasi, shuningdek amaldagi qonunchilikda belgilangan soliq stavkalari va transfert to'lovlari sharoitida iqtisodiyot uchun hisoblangan byudjet taqchilligi yoki profitsitidir. Tuzilmaviy tanqisliklar odatda fiskal siyosat natijasida yuzaga keladi. Ixtiyoriy soliq-byudjet siyosati hukumatning soliqlarni (soliq stavkalari) va davlat xarajatlarning (tovarlar va xizmatlarga sarf – xarajatlar va to'lovlarni to'lash dasturlari) ataylab o'zgartirilishi inflyatsiyasiz Yalpi ichki mahsulotni to'liq ish bilan ta'minlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchundir.

Ma'lum bir tabiiy ishsizlik darajasini hisobga olgan holda joriy davlat xarajatlari va daromadlari o'rtasidagi hisoblangan farq.

Davriy yetishmovchilik – tadbirkorlik faolligining pasayishi va soliq tushumlarining kamayishi natijasida davlat byudjeti taqchilligi.

Haqiqatda kuzatilgan kamomad va tarkibiy kamomad o'rtasidagi farq. Ushbu kamomad ish aylanishi davomida o'zgarib turadi. Agar amalda kuzatilgan byudjet taqchilligi tarkibiy kamomaddan kam bo'lsa, unda tarkibiy va real kamomad o'rtasidagi farq tsiklik ortiqcha deyiladi.

Operatsion tanqisligi davlat qarzini to'lash uchun foizlar to'lovining inflyatsion qismini hisobga olmaganda, davlat byudjetining umumiy taqchilligi.

Kvaziskal (yashirin) defitsit davlat byudjeti - Markaziy bankning, shuningdek, davlat korxonalari va tijorat banklarining kvaziskal (kvaz byudjet) faoliyati natijasida.

Kvaziskal operatsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) davlat korxonalari tomonidan ortiqcha ish bilan ta'minlash va ish haqi stavkalarini bank kreditlari yoki o'zaro qarzlarni to'lash yo'li bilan bozor stavkasidan yuqori miqdorda to'lash;

b) iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichlarida Markaziy bankdan ajratilgan tijorat banklaridagi ishlamay qolgan kreditlarning katta portfelini (davlat korxonalarining muddati o'tgan qarzlari, uy xo'jaliklariga, firmalarga imtiyozli kreditlar va boshqalar) to'planishi. Ushbu kreditlar asosan imtiyozli kreditlar hisobidan to'lanadi. Markaziy bank;

c) Markaziy bankning (o'tish iqtisodiyoti sharoitida) valyuta kursini barqarorlashtirish chora-tadbirlari, hukumatga beriladigan foizsiz va imtiyozli kreditlar (bug'doy, guruch, kofe va hk sotib olish uchun) va tijorat banklariga ishlamay qolgan kreditlarga xizmat ko'rsatish uchun berilgan zayomlarni qayta moliyalashtirish. Markaziy bank qishloq xo'jaligi, sanoat va uy-joy dasturlarini imtiyozli stavkalar bo'yicha moliyalashtirishi va boshqalar.

Yashirin byudjet taqchilligi amaldagi byudjet tanqisligi va davlat qarzining miqdorini kamaytiradi, bu maqsadli ravishda (masalan, saylovlar oldidan), shuningdek hukumatning har yili balansga olinadigan byudjetga nisbatan "qattiq" yo'nalishi doirasida amalga oshirilishi mumkin.

Birlamchi tanqislik - umumiy defitsit va qarz bo'yicha foizlar to'lovi o'rtasidagi farqni anglatadi. Asosiy kamomadni qarz bilan moliyalashtirish bilan qarzning asosiy miqdori va unga xizmat ko'rsatish nisbati oshadi, ya'ni. iqtisodiyotda qarz yuki ortib bormoqda.

Nazariy jihatdan, faol va passiv kamchiliklar ham ajralib turadi.

Faol tanqislik ortiqcha xarajatlar natijasida yuzaga keladi. Bu yangi ishlab chiqarishga investitsiyalarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, bu esa yangi ish o'rinlarini yaratishga olib keladi, aholi bandligini va daromadlarini oshiradi.

Passiv tanqislik - soliq va boshqa tushumlarning kamayishi hisobiga (iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayishi, to'lovlarning kamligi).

Byudjet taqchilligi normal hisoblanadi, qachonki bu mamlakatdagi inflyatsiya darajasiga to'g'ri keladi. Bunday byudjet taqchilligi odatda Markaziy bankning past foizli yoki foizsiz qarzlari bilan qoplanadi. Xalqaro standartlar YaIMning 2 - 3% darajasida byudjet taqchilligi bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Odatda, daromadning 10% gacha bo'lgan

byudjet taqchilligi maqbul deb hisoblanadi, 20% dan ortiq byudjet taqchilligi esa juda muhimdir.

Eng qiyin muammo - muvozanatli byudjet muammosi.

Byudjet taqchilligini qoplash uchun turli xil usullar mavjud:

1. Pul muomalasi (monetizatsiya).

Birinchi shakl pulni chiqarish. Pul etishmovchiligi holatida, ko'pincha signiorage vujudga keladi - pulni bosib chiqarishdan davlat daromadi. Saralash pul massasi o'sish sur'atlarining real YaMMning o'sish sur'atlaridan oshishi fonida yuz beradi va bu o'rtacha narxlar darajasining o'sishiga olib keladi. Bunday chiqindilarning oqibatlari quyidagicha:

Nazorat qilinmaydigan inflyatsiya rivojlanmoqda;

Uzoq muddatli investitsiyalarni rag'batlantirish susayadi, investitsion faollik pasayadi;

Spiralash narxi - ish haqi;

Aholining turmush darajasi pasaymoqda, aholining omonatlari eskirmoqda;

Byudjet taqchilligi takrorlanadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun rivojlangan mamlakatlar hukumatlari har qanday yo'l bilan pulning asossiz emissiyasidan qochishadi.

2. Ikkinchi shakl kredit berish. Davlat byudjeti taqchilligini pul bilan ta'minlash to'g'ridan-to'g'ri naqd pullarning emissiyasi bilan birga bo'lmasligi mumkin, lekin boshqa shakllarda bo'lishi mumkin, masalan, imtiyozli foiz stavkalari yoki kechiktirilgan to'lovlar shaklida Markaziy bankdan davlat korxonalariga berilgan kreditlarni kengaytirish shaklida. Ikkinchi holda, hukumat tovarlar va xizmatlarni o'z vaqtida to'lamasdan sotib oladi. Agar xaridlar xususiy sektorda amalga oshirilsa, ishlab chiqaruvchilar o'zlarini mumkin bo'lmagan to'lovlardan sug'urta qilish uchun narxlarni oldindan ko'taradilar. Bu narxlarning umumiy darajasi va inflyatsiyaning o'sishiga turtki beradi. Agar kechiktirilgan to'lovlar davlat sektori korxonalariga nisbatan to'plangan bo'lsa, bu to'lovlar ko'pincha Markaziy bank tomonidan moliyalashtiriladi yoki jamg'arilib, umumiy byudjet taqchilligini oshiradi. Shu sababli, kechiktirilgan to'lovlar, pullashdan farqli o'laroq, rasmiy ravishda byudjet taqchilligini moliyalashtirishning inflyatsiyasiz usuli hisoblanadi, ammo amalda ushbu bo'linma juda o'zboshimchalik bilan amalga oshiriladi.

Davlat kreditlari turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

1. Davlat qimmatli qog'ozlarini berish shaklida;
2. Byudjetdan tashqari fondlardan olingan kreditlar;

Agar davlat byudjeti taqchilligi davlat tomonidan beriladigan kreditlar hisobidan moliyalashtirilsa, o'rtacha bozor foiz stavkasi oshadi, bu esa xususiy sektorga investitsiyalarning kamayishiga, sof eksportning pasayishiga va qisman iste'mol xarajatlarining pasayishiga olib keladi. Natijada moliya siyosatining rag'batlantiruvchi ta'sirini sezilarli darajada susaytiradigan ta'sir qiluvchi bosim paydo bo'ladi. Byudjet taqchilligini qarz bilan moliyalashtirish ko'pincha defitsitni monetizatsiya qilishning inflyatsiyaga qarshi alternativasi sifatida qaraladi. Biroq, qarzni moliyalashtirish usuli inflyatsiyaning ko'tarilish xavfini yo'q qilmaydi, aksariyat o'tish davri iqtisodiyotlari uchun xos bo'lgan bu o'sishni vaqtincha kechikishini keltirib chiqaradi. Agar davlat zayom obligatsiyalari aholi va tijorat banklari o'rtasida joylashtirilsa, inflyatsiya darajasi to'g'ridan-to'g'ri Milliy bankka joylashtirilganidan ko'ra zaifroq bo'ladi.

Byudjetdan tashqari fondlarga davlat zayomlarini majburiy (majburiy) joylashtirish eng past foiz stavkalarida (va hatto salbiy) bo'lsa, byudjet taqchilligini qarz bilan moliyalashtirish mohiyatan qo'shimcha soliqqa tortish mexanizmiga aylanadi.

Davlat ssudalari kamroq xavflidir, lekin ular davlat iqtisodiyotining qimmatli qog'ozlarini majburan joylashtirish holati mavjud bo'lsa yoki xususiy firmalar tomonidan ssudalar olish imkoniyatlari kamaytirilsa, ular bozor iqtisodiyotini buzadi, bu esa kredit kapitali bozorida ssudalarga talabni oshiradi, ya'ni kredit qiymatiga hissa qo'shadi. foiz stavkalarining o'sishi.

Agar davlatning harajatlari to'planib qolsa, u holda davlat qarziga aylanadi. Yuqorida davlat qarzi tushunchasi va uni boshqarish usullari muhokama qilindi.

3. Davlat byudjetiga soliq tushumlarining ko'payishi.

Davlat byudjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish muammosi byudjet taqchilligini moliyalashtirishdan tashqari, uzoq muddatli istiqbolda soliq stavkalarini pasaytirish va soliq solinadigan bazani kengaytirishga qaratilgan keng qamrovli soliq islohoti asosida hal qilinmoqda.

4. Xarajatlarni yig'ish.

Uning mohiyati byudjetning barcha himoyalangan moddalariga sarflanadigan xarajatlarni mutanosib ravishda qisqartirishdan iborat.

Himoyalangan maqolalar ro'yxati odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi:

ish haqi;

aholiga o'tkaziladigan mablag'lar (stipendiyalar, pensiyalar, nafaqalar, uy-joysiz pensiya ta'minoti va Ozbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq aholiga beriladigan boshqa to'lovlar);

oziq-ovqat maxsulotlari;

dori-darmon va kiyim-kechak;

davlat qarzi bo'yicha foizlar;

davlat qarzini to'lash;

tadqiqot tashkilotlari xizmatlari uchun to'lov.

Byudjet taqchilligini kamaytirish maxsus ishlab chiqilgan dasturga muvofiq amalga oshiriladi va o'z ichiga quyidagi choralarni oladi:

moliyaviy resurslarning o'sishiga yordam beradigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;

bozor munosabatlarini yanada rivojlantirish va mustahkamlash, bozor islohotlari; mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish (byudjetni moliyalashtirishni qisqartirish maqsadida);

to'lovchilarning doirasini kengaytirish soliqlarni optimallashtirish bilan bir vaqtda amalga oshirilishi kerak;

hududiy va mintaqaviy xarajatlar hisobini rivojlantirish (hududlarning mustaqilligini mustahkamlash);

iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan davlat byudjeti xarajatlari hajmlari va tarkibiy tuzilmalarini optimallashtirish;

moliyalashtirish yangi ijtimoiy dasturlarning eng muhim va ma'lumotli qabul qilinishi hisoblanadi;

noishlab chiqarish sohasidagi pullik xizmatlar tizimini rejalashtirish va rivojlantirishni takomillashtirish;

o'tkazma siyosatining to'g'rilanishi, bu iqtisodiyotning real sektori tarmoqlariga o'tkazmalar bo'yicha to'lovlarning kamayishini, pul o'tkazmalarining samaradorligini oshirishni anglatadi;

byudjet jarayonini isloh qilish. Budjet xarajatlari va taqchilligini moliyalashtirish ustuvorligi kontseptsiyasidan voz kechish kerak;

daromadlar va xarajatlarning maqbul tuzilishini shakllantirish uchun ko'p yo'nalishli asosda byudjet tuzish;

muomaladagi pul massasini ko'paytirmasdan davlat xarajatlarini moliyalashtirishga imkon beradigan davlat qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish;

mamlakatga investitsiyalar shaklida xorijiy kapital jalb qilishga qaratilgan chora – tadbirlar ko'rish.

Haqiqiy samaraga erishish va byudjet taqchilligini kamaytirish uchun sanab o'tilgan chora-tadbirlar birdamlikda ko'rib chiqilishi va har tomonlama qo'llanilishi kerak. Ideal holda, davlat daromadlarining umumiy miqdori davlat byudjetidagi xarajatlar miqdorini qoplashi kerak. Agar byudjet xarajatlari daromadlar bilan teng bo'lsa, byudjet muvozanatli deb hisoblanadi.

Byudjet taqchilligi. (defitsit)

Byudjet taqchilligi - bu ma'lum bir davrda davlat xarajatlari byudjet daromadlaridan oshib ketadigan miqdor. Byudjet taqchilligi sof soliqlarga (ijtimoiy to'lovlarni hisobga olmagan soliqlar) teng bo'lgan xarajatlar yoki tovarlar va xizmatlar sotib olish, ijtimoiy nafaqa va daromadlar o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda YaIMning 3 foizi byudjet taqchilligi normal hisoblanadi.

Byudjetning “tarkibiy defitsiti” va “tsiklik defitsiti”ni ajratiladi. Ularning qo'llanilishi byudjet daromadlari va xarajatlarining real darajalari ko'p jihatdan iqtisodiy tizim joylashgan biznes tsiklining darajasiga bog'liq ekanligi bilan izohlanadi. Byudjet taqchilligi tanazzul davrida ko'paymoqda, chunki soliq tushumlaridan davlat daromadi kamayib, transfertlar hajmi oshmoqda. Iqtisodiy tiklanish davrida teskari vaziyat yuzaga keladi.

Ma'lum darajada davlat byudjeti taqchilligi soliq-byudjet siyosati bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli, byudjetdagi ixtiyoriy soliq-byudjet siyosati ta'siri ostida ro'y beradigan va ishbilarmonlik aylanishi davrida iqtisodiy tizimdagi tebranishlar natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlarni ajratib ko'rsatish kerak. Agar hukumat xarajatlarning davlat byudjetidagi daromadlarga nisbatan ortiqcha bo'lishini ta'minlasa, unda tarkibiy byudjet taqchilligi hosil bo'ladi ya'ni, u ma'lum bir ijtimoiy – iqtisodiy dasturlarni amalga oshirish bilan bog'liq ongli rejalashtirish

natijasida yuzaga keladi. Bu tabiiy ishsizlik darajasi bo'lgan byudjet taqchilligi. Tarkibiy byudjet taqchilligini qoplash asosan ichki moliyalashtirish hisobiga amalga oshiriladi: Milliy bankdan olingan zayomlar, davlat qimmatli qog'ozlari chiqarilishi.

Agar davlat byudjetini ijro etish jarayonida amalda kuzatilgan va tarkibiy byudjet taqchilligi o'rtasida ijobiy saldo shakllansa, tsiklik byudjet taqchilligi vujudga keladi. Uning shakllanishiga iqtisodiy tsikldagi o'zgarishlar sabab bo'ldi. Bu tadbirkorlik faolligining pasayishi va soliq tushumlarining kamayishi natijasida shakllangan respublika byudjetining taqchilligi. Natijada, bir tomondan, ishlab chiqarishni kamaytirilishi va davlat byudjetiga etarlicha to'lanmasligi; boshqa tomondan, ishsizlik va boshqa ijtimoiy dasturlar uchun to'lovlar va imtiyozlarning oshishi. Birinchi sababga ko'ra, daromad moddalari berilmaydi, ikkinchidan - davlat byudjeti xarajatlari moddalari ko'payadi.

Byudjet taqchilligining oqibatlari davlat xarajatlarini moliyalashtirish uchun sarflanadigan mablag'larning ko'payishi va investitsiyalarni moliyalashtirish uchun ajratiladigan mablag'lar hajmining qisqarishida o'z aksini topmoqda. Kelajakda o'sib borayotgan tanqislik turmush darajasining pasayishiga olib keladi. Shu munosabat bilan hukumatlar byudjetni tartibga solishning tanqisligini minimallashtirishga va uni nazorat qilishga qaratilgan turli xil usullarni qo'llaydilar, shular qatorida: davlatning Markaziy (Milliy) banki tomonidan Moliya vazirligi tomonidan kreditlash; bankdan tashqari sektorni kreditlash; tashqi moliyalashtirish manbalarini jalb qilish; pulni chiqarish.

Iqtisodiy nazariyada byudjetni tartibga solishning uchta tushunchasi mavjud:

har yili muvozanatli byudjetlar kontseptsiyasi, unga muvofiq davlatning moliyaviy faoliyati kontratsional, barqarorlashtiruvchi kuch sifatida chiqarib tashlanadi. Balanslash daromadlar va xarajatlarni operativ davlat tomonidan tartibga solish yordamida amalga oshiriladi.

Tsikl bo'yicha muvozanatlashgan byudjet kontseptsiyasi hukumat byudjetni muvozanatlashda kontratsional siyosat olib borishini anglatadi. Shu bilan birga, byudjet har yili emas, balki iqtisodiy tsikl davomida muvozanatlashadi. Shunday qilib, retsessiya davrida hukumat soliqlarni kamaytiradi va davlat xarajatlarini ko'paytiradi, bu esa byudjet taqchilligiga olib keladi. Iqtisodiy o'sish davrida hukumat qarama-qarshi

choralarni ko'rmoqda, ortiqcha defitsit bilan oldingi taqchillikni qoplash uchun byudjetdan foydalanmoqda. Funktsional moliya kontseptsiyasi, unga ko'ra davlat moliyasining asosiy maqsadi iqtisodiyotni barqarorlashtirishdir, tanqislik yoki ortiqcha xarajatlar bilan bog'liq muammolar ikkinchi darajali ahamiyatga ega. Buning isbotlanishi, tiklanish davrida byudjet daromadlari avtomatik ravishda ko'payadi, shuning uchun byudjet taqchilligi mustaqil ravishda yo'q qilinadi.

Umuman olganda, muvozanatli byudjetga erishish va byudjetni profitsit bilan qisqartirish uchun Lyuksemburg, Singapur, Janubiy Koreya, Latviya, Estoniya, Sloveniya kabi davlatlar muvaffaq bo'ldi. Biroq, 90-yillarda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar va o'tish davri iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar byudjet inqirozi bilan ajralib turishdi. Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiyada eng tez o'sayotgan davlatlar.

Ko'pgina rivojlangan davlatlar byudjet taqchilligini daromadlar va xarajatlarni tartibga soluvchi manbalardan foydalangan holda moliyalashtiradilar. Shuning uchun, ularda markaziy hukumatga kichkina aniq naqd kredit mavjud. Rivojlanayotgan mamlakatlarda va moliyaviy bozor rivojlanmagan o'tish davriga ega mamlakatlarda sezilarli tanqisliklar byudjetni moliyalashtirishning emissiya xususiyatini aks ettiradi. Rossiya, Armaniston, Argentina, Braziliyada eng yuqori kamomad.

1.2. Davlat qarzi. Davlat byudjeti taqchilligi hajmini aniqlovchi omillar

Davlat qarzi - bu davlat qimmatli qog'ozlari egalari oldidagi davlat qarzlarning umumiy miqdori, budjet profitsitlarini hisobga olmaganda, o'tgan byudjet taqchilligi summasiga teng. Yoki boshqacha qilib aytganda, davlat qarzi - bu berilgan va to'lanmagan foizlar bilan berilgan davlat qarzlarning miqdori. Bu davlat tomonidan qarzlarni berish orqali xarajatlarni qoplash uchun davlat tomonidan qo'shimcha mablag'larni vaqtincha jalb qilish orqali shakllanadi. Rivojlangan mamlakatlarda davlat kreditlari obligatsiya va zayomga bo'lingan. Ijtimoiy sug'urta fondlari, markaziy va tijorat banklari, nobank moliya institutlari va aholi zayom majburiyatlari egalari bo'lishi mumkin. Obligatsiz kreditlar tarkibiga Sberbankning davlat kreditlari va tashqi hukumatlararo kreditlari kiradi.

Davlat qarzi paydo bo'lishining sabablaridan biri ishlab chiqarishning pasayishi hisoblanadi. Ishbilarmonlik faolligi pasaygan davrda o'rnatilgan stabilizatorlar avtomatik ravishda ishga tushadi: soliq tushumlari kamayadi va byudjet taqchilligiga olib keladi. Davlat qimmatli qog'ozlari va davlat kreditlarini sotish orqali uni kamaytirishga urinishlar davlat qarzini yaratadi va ko'paytiradi. Davlat qarzining shakllanishining yana bir sababi bu iqtisodiyotni harbiylashtirish va urushdir. Ushbu davrda iqtisodiyot resurslarining bir qismini harbiy ishlab chiqarish (qurol - yarog', harbiy xizmatchilarga texnik xizmat ko'rsatish) ehtiyojlariga yo'naltirish bilan tavsiflanadi. Harbiy sektor ishlab chiqarish emas, balki faqat iste'mol chi bo'lganligi sababli, hukumat uni moliyalashtirish uchun mablag' qidirmoqda. Ushbu xarajatlarni moliyalashtirishning uchta asosiy manbalari ma'lum: soliqlarning ko'payishi, pul chiqarish, aholiga obligatsiyalar sotish. Amalda uchta manbadan foydalanilganiga qaramay, dastlabki ikkitasi iqtisodiyot uchun eng jiddiy salbiy oqibatlariga olib keladi. Qisqa muddatda soliqlarning ko'payishi, shubhasiz, byudjetga soliq tushumlarini ko'paytiradi, ammo, uzoq muddatda ular kamayishiga olib keladi, chunki soliq yuki tadbirkorlik faoliyatini cheklaydi. Tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan pullarning chiqishi inflyatsiyani kuchaytiradi va butun xalq xo'jaligining ishlashiga putur etkazadi. Qimmatli qog'ozlarning chiqarilishi, bir tomondan, aholining jamg'armalarini jalb qilishga imkon beradi, ikkinchi tomondan, bu davlat qarzini shakllantiradi va oshiradi.

Kreditlar va boshqa to'lov vositalari berilgan va joylashtirilgan valyutani joylashtirish bozoriga qarab, ichki va tashqi qarzlarni ajratib turing; muddatga qarab - kapital va joriy qarzlar.

Ichki qarz - bu davlatning o'z hukumati tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning egalari bo'lgan ma'lum bir mamlakatning yuridik va jismoniy shaxslari oldidagi qarzi.

Davlatning tashqi qarzi - Bu mamlakatning boshqa mamlakatlarning davlatlari, jismoniy va yuridik shaxslari oldidagi qarzi. U "tashqi qarz" dan farq qiladi, chunki tashqi qarz bu to'lovlar balansi taqchilligini qoplash uchun davlat tomonidan qarzga olingan miqdor. Tashqi qarzning mavjudligi milliy mahsulotning bir qismini yo'qotishiga va mamlakatning nufuzining pasayishiga olib keladi.

Davlat qarzining iqtisodiy oqibatlari turlicha. Birinchidan, iqtisodiyotdagi kapital zaxirasini kamaytiradi. Obligatsiyalar va veksellarni sotib olish uchun kapitalni yo'naltirish kapitalning kamayishiga olib keladi. Bu kelajakda ishlab chiqarishning pasayishi va turmush darajasining pasayishini anglatadi. Ikkinchidan, davlat qarzlar bo'yicha foiz to'lovlari aholi uchun og'ir, chunki ular soliqlarning o'sishi va qo'shimcha pullarning berilishi bilan qoplanadi. Uchinchidan, ichki qarzni to'lash aholining daromadlarini eng badavlat kishilar foydasiga qayta taqsimlash bilan birga keladi.

Biroq, ichki qarzning ko'payishi tashqi xavfga qaraganda kamroq xavfli hisoblanadi. Tashqi qarzni to'lash uchun xalq milliy mahsulotning bir qismini, ko'chmas mulkni to'lashga majbur. Shuningdek, tashqi qarzning o'sishi mamlakatning ishonchliligini pasaytirishi, ertangi kun aholisining noaniqligini oshiradi, va qarz yuki keyingi avlodga o'tmoqda.

Davlat qarzi miqdorini tavsiflash uchun umumiy qarz ko'rsatkichlari, uning har xil turlari koeffitsientlari, olingan va berilgan ssudalar o'rtasidagi farq, davlat qarzining qiymatini Yalpi ichki mahsulot va yalpi ichki mahsulot bilan taqqoslash va aholi jon boshiga qarzni hisoblash uchun foydalaniladi. Tashqi qarzni baholash uchun tashqi qarzning yalpi mahsulotga nisbati sifatida hisoblanadigan tashqi qarzni jalb qilish darajasini aniqlang. Bundan tashqari, mamlakatning to'lov qobiliyatini tavsiflovchi yana ikkita ko'rsatkich hisoblanadi. Ulardan biri tashqi qarz qiymatining valyuta tushumlari miqdoriga nisbati (yiliga hisoblab chiqilgan), ikkinchisi qarzning yillik hajmini yil uchun valyuta tushumlari hajmi bilan taqqoslaydi. Ushbu ko'rsatkichning tanqidiy qiymati 25% deb hisoblanadi.

Byudjet taqchilligi va davlat qarzi chambarchas bog'liqdir. Buning sababi shundaki, davlat kreditlari byudjet taqchilligini qoplashning muhim manbai hisoblanadi. Byudjet tanqis bo'lganda, davlat qarzi ko'payadi, chunki hukumat soliq tushumlari bilan qoplanmaydigan xarajatlarni to'lash uchun qarz olishga majbur bo'ladi. Byudjet profitsiti mavjud bo'lganda, daromadlarning xarajatlardan oshib ketishi hukumatga aholini to'lashga va qarzlarini to'lashga yordam beradi. Ammo har holda, davlat qarzlar soliq to'lovchilar tomonidan qoplanadi.

Qarzning paydo bo'lishi bilan uni boshqarish zarurati paydo bo'ladi, bu davlatning qarz miqdorini to'lash va tartibga solish, shuningdek, yangi

qarz mablag'larini jalb qilish bo'yicha hukumat harakatlarining yig'indisi sifatida tushuniladi.

Davlat qarzini va unga to'lanadigan foizlarni qaytarish, shuningdek, qayta moliyalashtirish orqali - eski kreditlarning zayomlarini to'lash uchun yangi ssudalar berish yoki konversiya va birlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Konversiya – kreditning shartlari va unga to'langan foizlar miqdorini o'zgartirish yoki uzoq muddatli xorijiy investitsiyalarga aylantirish. Bunday holda, xorijiy kreditorlarga ko'chmas mulk sotib olish, qo'shma investitsiyalar, davlat mulkini xususiylashtirishda ishtirok etish taklif etiladi. Kreditor mamlakatning xususiy milliy firmalari qarzdor mamlakatning majburiyatlarini o'z davlatlaridan yoki banklaridan qaytarib olishadi va o'zaro rozilik bilan ulardan mol-mulk sotib olishda foydalanadilar.

Ushbu ayirboshlash natijasi mamlakatga moliyaviy resurslar kiritilmasdan milliy iqtisodiyotdagi xorijiy kapitalning o'sishi.

Birlashtirish - qisqa muddatli majburiyatlar uzoq muddatli va o'rta muddatli majburiyatlarga birlashtirilgan taqdirda muddatning o'zgarishi bilan bog'liq kredit shartlarining o'zgarishi. Bunday konsolidatsiya faqat qarz oluvchi hukumat va kreditorlar hukumatining o'zaro roziligi bilan amalga oshiriladi.

Davlat qarzi yuki va uni shakllantirish davrida shart-sharoitlarning o'rnatilishi zamonaviy sharoitda mamlakatlar kam moliyalashtirish siyosatidan kamomadsiz byudjetlarga o'tishga harakat qilayotganiga olib keladi. Yangi soliq-byudjet siyosati, birinchi navbatda, davlat byudjeti daromadlarining o'zgarishi, investitsiya faoliyatini rag'batlantirish va daromadlarning o'sishi va milliy iqtisodiyotning rentabelligi hisobiga soliq solinadigan bazaning kengayishida aks etadi.

Byudjet balansi

Byudjetni rejalashtirishda muvozanatli byudjetga erishish uchun bir qator usullar qo'llaniladi:

byudjet xarajatlarini cheklash, ya'ni har bir xarajat turi uchun har bir byudjet muassasasi uchun ularning cheklangan qiymatlarini belgilash;

turli darajadagi byudjetlar o'rtasida daromadlarni sarf qilish vakolatlarini taqsimlash bo'yicha taqsimlash;

byudjet daromadlarini oshirish, byudjet muassasalari faoliyati monitoringi asosida qo'shimcha zaxiralarni aniqlash choralari;

hukumatlararo munosabatlar sohasidagi byudjet tartibga solishni modernizatsiya qilish;

iqtisodiyotni rag'batlantirish va ijtimoiy muammolarni samarali hal etish orqali daromadlarning o'sishi mumkin bo'lgan byudjet xarajatlarini rejalashtirish;

xarajatlarni tejash tamoyiliga rioya qilish;

jamoat foydasi uchun zarur bo'lmagan xarajatlarni rad etish.

Moliyaviy bozorlardan eng ishonchli va samarali mablag' to'plashni ta'minlaydigan byudjet ssuda olishning bunday shakllaridan foydalanish.

Byudjet xarajatlarini tasdiqlash tartibi uni amalga oshirish bosqichida byudjet balansini ta'minlashning muhim vositasidir. Bu g'aznachilik organlari tomonidan byudjet muassasalari tomonidan byudjet majburiyatlarining belgilangan chegaralariga rioya etilishi ustidan nazoratni ta'minlaydi. Bu byudjetda ko'zda tutilmagan xarajatlarning oldini olish, shuningdek xarajatlar vaqtini saqlashni ta'minlaydi. Agar byudjet daromadlari rejali qiymatlarga nisbatan joriy pasaygan bo'lsa, byudjet xarajatlarini kamaytirish va blokirovka qilish mexanizmi taqdim etiladi. Byudjet tashkilotlarida maqsadli, iqtisodiy va samarali boshqaruv ustidan doimiy ravishda moliyaviy nazoratni amalga oshirish, byudjet xarajatlari dinamikasini kuzatib borish kerak.

Budjet taqchilligining shakllanish sabablari

Byudjet taqchilligining sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin. Byudjet taqchilligini kamaytirish muammosi bir qator sabablarga ko'ra juda jiddiy. Birinchidan, zarur davlat xarajatlari katta. Ushbu majburiyatlar o'nlab yillar davomida to'planib kelmoqda, ularning ko'pchiligini qisqartirish mumkin emas, boshqalarning qisqarishi esa mashhur bo'lmagan chora bo'lib, aholining turli guruhlari manfaatlariga ta'sir qiladi. Ikkinchidan, byudjetni to'ldirishning yangi manbalarini topish juda qiyin. Soliqning o'sishi iqtisodiyotdagi ishbilarmonlik faoliyatiga salbiy ta'sir qiladi, iqtisodiyotni kriminallashtirishga yordam beradi (soliq to'lashdan bo'yin tovlash, soyali iqtisodiyotning o'sishi).

Byudjet taqchilligini tasniflash. Byudjet taqchilligi bir qator mezonlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Vujudga kelish xarakteriga ko'ra byudjet taqchilligi bo'lishi mumkin tasodifiy yoki tegishli. Tasodifiy

(naqd) byudjet taqchilligi, odatda, mablag'larni qabul qilish va sarflashda vaqtinchalik bo'shliqlar tufayli yuzaga keladi. Tasodifiy taqchillik asosan mahalliy byudjetlarga xosdir, chunki ular ko'proq moliyalashtirish manbasiga bog'liq. Haqiqiy taqchillik xarajatlarning o'sishi hisobiga byudjet daromadlari o'sishi bilan bog'liq o'rnini to'ldirish bilan izohlanadi. Haqiqiy taqchillik moliya yili uchun byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlarida chegara qiymati sifatida belgilanadi, ammo ular byudjetni ijro etish jarayonida yuqori yoki pastroq bo'lishi mumkin.

Davomiyligi bo'yicha byudjet taqchilligi bo'lishi mumkin surunkali yoki vaqtincha. Surunkali taqchillik byudjetda yildan-yilga takrorlanadi. Ko'pincha surunkali etishmovchilik uzoq davom etgan iqtisodiy inqirozning natijasidir. Vaqtinchalik tanqislik uzoq davom etishi mumkin. Bu iqtisodiyot uchun unchalik xavfli emas va daromad va xarajatlarning tasodifiy o'zgarishi natijasida yuzaga keladi. Muammo shundaki, vaqtincha etishmovchilik, agar noto'g'ri boshqarilsa, surunkali holatga aylanishi mumkin.

Rejaga nisbatan byudjet taqchilligi bo'lishi mumkin rejalashtirilgan ya'ni byudjet hujjatida nazarda tutilgan tartibda yoki rejadan tashqari xarajatlarning kutilmagan o'sishi yoki daromadning keskin pasayishi tufayli.

Davlat qarziga xizmat ko'rsatish xarajatlarini hisobga olgan holda, byudjet taqchilligi bo'lishi mumkin birlamchi yoki ikkilamchi. Birlamchi kamomad budjet xarajatlarining daromadlarga nisbatan sof oshib ketishi hisoblanadi. Ikkilamchi byudjet taqchilligi xarajatlarning daromadlar miqdoridan oshib ketishini anglatmaydi, balki mavjud byudjet qarzi bo'yicha foizli xizmatlar uchun qo'shimcha xarajatlar mavjudligi bilan izohlanadi.

Jahon amaliyotida, shuningdek, byudjet taqchilligining quyidagi turlari ajratilgan:

davriy taqchillik - ishbilarmonlik faolligining pasayishi va soliq tushumlarining kamayishi.

tarkibiy kamomad – ishsizlikning tabiiy darajasi mavjud bo'lganda, yalpi ichki mahsulotning tabiiy darajasi mavjud bo'lganda, qonun bilan belgilangan soliq stavkalari va transfert to'lovlari bo'yicha ijobiy yoki salbiy byudjet balansi. Bunday kamomad ixtiyoriy soliq-byudjet siyosatining natijasidir.

Byudjet taqchilligi choralari

Byudjet taqchilligining mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini yumshatish uchun byudjet taqchilligini boshqarish uchun bir qator choralar ko'rish mumkin.

Qo'shimcha pullarning chiqarilishi bilan byudjet taqchilligi kamayishi yoki hatto to'liq qoplanishi mumkin. Bunday chora inflyatsiyaga olib keladi, bu ichki qarzni pasaytiradi va uni ushlab turish xarajatlarini pasaytiradi. Agar inflyatsiya etarlicha yuqori bo'lsa, davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha foiz stavkalari hatto manfiy bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, giperinflyatsiya rivojlanayotgan yuqori inflyatsiya davlat iqtisodiyoti uchun o'ta zararli bo'lib, pul tizimining tanazzuliga, aholi omonatlari qadrsizlanishiga va iqtisodiy pasayishga olib keladi. Bundan tashqari, inflyatsiya sharoitida hukumat har bir yangi chiqarilgan davlat qimmatli qog'ozlarini yuqori foiz stavkasi bo'yicha belgilashga, shuningdek, suzuvchi foiz stavkasi bilan qimmatli qog'ozlarni joriy etishga majburdir. Bu ko'p jihatdan byudjet taqchilligini qoplash muammosining foydasini yo'q qiladi.

Soliq kamomadini soliq bilan qoplash. Qisqa muddatda qo'shimcha soliqlarning joriy etilishi va amaldagi soliqlarning stavkalarining oshishi byudjetni to'ldirishga imkon beradi. Biroq, kelajakda bunday chora zararsiz investitsiyalar va tadbirkorlik faoliyatiga, shu sababli ishlab chiqarishning qisqarishiga va iqtisodiyotning norasmiy sektorga o'tishiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, byudjet taqchilligini soliq bilan qoplash qisqa muddatli samara beradi, keyinchalik soliq bazasining pasayishi hisobiga byudjet daromadlari qisqaradi.

Byudjet sekvestri. Byudjet xarajatlarining ma'lum bir ulushga mutanosib ravishda kamayishini aks ettiradi. U joriy qilingan vaqtdan boshlab byudjet yili oxirigacha qo'llaniladi. Sekvestratsiya qilish natijasida bir qator himoyalangan xarajatlar moddalari mavjud bo'lib, ularning ro'yxati yuqori hokimiyat organlari tomonidan belgilanadi. Bir qator maqolalarni (masalan, tashqi qarzga xizmat ko'rsatish) ajratib bo'lmaydi.

Masalan, AQShda byudjet xarajatlarini to'g'ridan-to'g'ri (majburiy) va ixtiyoriy xarajatlarga ajratish mavjud. To'g'ridan-to'g'ri xarajatlar amaldagi qonunlar bilan kafolatlanadi (ijtimoiy nafaqalar, sog'liqni saqlash dasturlari va boshqalar) va qisqartirilmaydi. Diskretsion xarajatlar har yili ko'rib chiqiladi va kelgusi yil byudjeti bo'yicha AQSh Kongressi

tomonidan tasdiqlanadi. Shu bilan birga, bunday xarajatlar uchun cheklov belgilanadi. Agar haqiqiy byudjet xarajatlari ushbu chegaralardan oshib keta boshlasa, byudjet kamomadini kamaytirish uchun sekvestr mexanizmi ishga tushiriladi (Gramm-Rudman-Xollings qonuni). Byudjet taqchilligini moliyalashtirish

Byudjet taqchilligini moliyalashtirishning ikki turi mavjud - pul va qarz.

Naqd pul bilan moliyalashtirish, hukumat byudjet taqchilligini qoplash uchun markaziy bank kreditlarini olishini anglatadi. Aslida, bu qo'shimcha naqd pullarning muomalaga chiqarilishini (chiqarilishini) anglatadi. Bunday moliyalash faqat o'ta og'ir holatlarda qo'llaniladi, chunki uni qo'llash iqtisodiyot uchun juda salbiy oqibatlarga olib keladi. Bunday vositani amalga oshirish natijasida milliy valyutadagi pul massasi tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan miqdorga ko'payadi. Natijada inflyatsiya ko'tariladi, narxlashning normal mexanizmi buziladi, natijada milliy valyuta qadrsizlanishiga olib keladi. Bundan tashqari, "Tanzi effekti" ning namoyon bo'lishi inflyatsiya darajasining salbiy oqibati bo'lishi mumkin. Ushbu hodisaning mohiyati shundaki, soliq to'lovchilar davlat byudjetiga soliqlarni to'lashni ataylab kechiktirishni boshlaydilar. Imtiyozli davrda pul qisman amortizatsiya qilinadi, amalda soliq yuki kamayadi, bu esa o'z navbatida byudjet daromadlarini kamaytiradi va byudjet taqchilligini kuchaytiradi. Shunday qilib, mamlakat moliya tizimi tobora silkinmoqda.

Shu sababli, ko'plab davlatlarning qonunchiligida byudjet taqchilligini moliyalashtirishning ushbu usulidan foydalanishga qattiq cheklovlar mavjud. Ba'zi mamlakatlarda markaziy hukumat tomonidan kredit berish taqiqlangan. Rossiya Federatsiyasining Byudjet kodeksiga binoan, hozirda Rossiyada byudjet taqchilligini pul bilan moliyalashtirish taqiqlangan.

Qarzni moliyalashtirish qimmatli qog'ozlar bozorida joylashtirilgan va erkin muomalada bo'lgan va ma'lum muddat o'tgandan keyin davlat tomonidan to'lanadigan daromadli davlat obligatsiyalarini chiqarish orqali amalga oshiriladi. Pul bozorda byudjet taqchilligini qoplash uchun ishlatilganligi sababli, pul taklifida o'sish kuzatilmaydi.

Ayrim davlatlarning tashqi qarzlari ularning Yalpi ichki mahsulotlariga nisbatan:⁶

⁶ A. Haitov. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi spikeri o'rinbosari nutqi 12.03.2021 y.

- Kuvayt — 7,4 foiz
- Saudiya Arabistoni — 7,5 foiz
- O'zbekistan — 10,1 foiz
- Qozog'iston — 11 foiz
- Ozarboyjon — 10 foiz
- Norvegiya — 30 foiz

Yevropa Ittifoqi davlatlari:

- Fransiya — 93,5 foiz
- Germaniya — 78,4 foiz
- Portugaliya — 129 foiz
- Italiya — 132,6 foiz
- Gretsiya — 175,1 foiz

Taqqoslash uchun:

AQSh — YaIMning 116,4 foizi,

Yaponiya — YaIMning 239,2 foizi.⁷

Ilmiy tilda aytganda, davlatning qarzi — davlat budjeti yetishmovchiligini qoplash uchun davlat olgan moliyaviy qarzlaridir. Davlat qarzi ichki va tashqi qarzlar bo'ladi. Ichki qarzlar — davlatning qimmatli qog'ozlari bo'yicha qarzlar, aksiyadorlar jamiyatlari chiqargan qimmatli qog'ozlarga davlat kafolatlari bo'yicha qarzlar, davlatga banklar va boshqa kreditorlar bergan qarzlar, to'lanmagan tovonlar va hokazo.

Shunday qilib, defitsitni qarz bilan moliyalashtirishning quyidagi manbalari ajratilgan:

banklarga va bankdan tashqari kredit tashkilotlariga berilgan kreditlar;
 xorijiy mamlakatlar, xalqaro moliya tashkilotlarining kreditlari;
 davlat nomidan qimmatli qog'ozlar chiqarish orqali davlat ssudalari;
 byudjet tizimining boshqa darajalaridan olingan byudjet ssudalari
 (odatda yuqoridan pastgacha);

davlatga tegishli mulkni sotishdan tushgan tushum:

korxonalardagi ulushlar, er uchastkalari va tabiatdan foydalanish ob'ektlari, qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlarning davlat zaxiralari.

Qarzni moliyalashtirishning afzalligi shubhasizdir. Biroq, davlat tomonidan qarz olishning salbiy tomonlari ham mavjud. Davlat tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar odatda fond bozori ishtirokchilari

⁷ https://uz.wikipedia.org/wiki/Davlat_qarzlari boyicha mamlakatlar royxati

tomonidan juda ishonchli deb hisoblanadi. Davlat majburiyatlarini olish orqali kapital egalari iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalarni kamaytiradi. Bu iqtisodiy o'sish istiqbollarini shubha ostiga qo'yib, tadbirkorlik faolligining pasayishiga olib keladi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish manbalari

Byudjet taqchilligini moliyalashtirish uchun ichki va tashqi bo'linadigan turli xil manbalar qo'llaniladi.

Ichki manbalar. Kamomadni moliyalashtirish ichki manbalari o'z ichiga oladi:

- milliy valyutada muomalada bo'lgan davlat qimmatli qog'ozlari;
- byudjet ssudalari;
- kredit tashkilotlari, xalqaro moliyaviy tashkilotlar tomonidan beriladigan kreditlar.

Byudjet taqchilligini ichki moliyalashtirish manbalari:

- aktsiyalarni sotishdan va davlatga yoki mintaqaga tegishli bo'lgan kapitalda ishtirok etishning boshqa shakllari;
- qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlarning davlat / mintaqaviy / shahar zaxiralarini sotishdan tushgan tushum;
- byudjet mablag'lari kursidagi farq;
- byudjet taqchilligini ichki moliyalashtirish manbalari.

Tashqi manbalar

Manbalarining tarkibi tashqi moliyalashtirish byudjet taqchilligi quyidagilardan iborat:

- davlat yoki tegishli mintaqada nomidan davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish orqali amalga oshiriladigan, nominal qiymati xorijiy valyutada ko'rsatilgan davlat zayomlarini joylashtirishdan tushgan mablag'lar;
- xorijiy kreditlar.

Daromadlardan ortiq, antonim byudjet taqchilligi - byudjet profitsiti.

Soliqlar va boshqa byudjet daromadlari davlatning barcha xarajatlarini qoplamaydigan vaziyat ko'pgina mamlakatlar hayotida ko'pincha ro'y beradi.

Aftidan, mamlakatning yetakchi iqtisodchilari iqtisodiy siyosat usullari ustida ishlashlari kerak, shunda mamlakat har doim byudjet profitsitiga ega bo'ladi. Ammo bu unday emas. Juda yaxshi, bir vaqtning

o'zida ham yomon. Budjetning ortiqcha qismi ortiqcha iqtisodiyotning pasayishiga va byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ideal hodisa byudjet balansi.

Muvozanatli byudjetga erishish usullari:

byudjet xarajatlarini cheklash;

daromadlarni turli darajadagi byudjetlar o'rtasida taqsimlash (masalan, mintaqaviy va mahalliy - agar bitta profitsit bo'lsa, boshqasida kamomad bo'lsa, siz ularni biroz tenglashtirishingiz mumkin);

byudjet tashkilotlari faoliyatini monitoring qilish;

iqtisodiyotni rag'batlantirish;

ijtimoiy muammolarni hal qilish;

xarajatlarni tejash tamoyillariga rioya qilish;

moliyaviy bozorlardan samarali mablag' yig'ish.

Shuni yodda tutish kerakki, biron bir davlatning davlat qarzi o'rganilganda (dollar yoki YIMning foizi bilan farq qilmaydi) boshqa davlatlar ushbu davlatga qancha qarzdorligini hisobga olishmaydi. Shunday qilib, ushbu ko'rsatkich mamlakatlarning iqtisodiy imkoniyatlarini tahlil qilishda hisobga olinishi kerak bo'lgan yagona ko'rsatkich emas.

Byudjet taqchilligi darajasi yalpi ichki mahsulotga nisbatan foiz sifatida hisoblanadi, shuningdek, Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining foizi sifatida belgilanishi mumkin. Xalqaro valyuta jamg'armasi metodologiyasiga ko'ra, XVJ qarzdor mamlakatlar uchun byudjet taqchilligining ruxsat etilgan darajasi 7-8% ni tashkil qiladi. Jahon amaliyotida quyidagi ko'rsatkichlar byudjet taqchilligining maqbul darajasi hisoblanadi: YaIMning 2-3%; Milliy daromadning 5% va davlat byudjeti xarajatlarining 10%. Dunyoning barcha mamlakatlari byudjet taqchilligi muammolari bilan yaxshi tanish, bu iqtisodiyotdagi deyarli doimiy hodisadir. Shunday qilib, 90-yillarning boshlariga kelib, ko'plab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning byudjetlari juda kam edi, masalan, Italiya byudjeti taqchilligi uning xarajatlarining 25 foizidan ko'proqni, Yaponiya esa - 15,6 foizni tashkil etdi; AQSh - 11,6%.

Iqtisodiy adabiyotda kam miqdordagi byudjet taqchilligining mamlakatning iqtisodiy hayotiga ta'siri to'g'risida konsensus mavjud emas. YaIMning 3 foizidan oshmaydigan defitsit iqtisodiyotning

tiklanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, degan da'vo bor. Aksincha, byudjeti 3 foizdan ortiq bo'lgan davlatlarda investitsiya faolligi pasaymoqda va inflyatsiya ko'tarilmoqda.

Bu qisman asosli bo'lishi mumkin, agar:

1) byudjet taqchilligi hajmi davlatning kapital qo'yilmalari hajmidan oshmasa;

2) davlat qarzini ichki manbalar hisobidan moliyalashtirishga imkon beradigan qimmatli qog'ozlar bozori rivojlantirildi;

3) byudjet taqchilligi uzoq muddatli istiqbolda davom etmaydi va doimiy ravishda davlat idoralari tomonidan nazorat qilinadi.

Shunday qilib, byudjet taqchilligi nafaqat uning hajmi jihatidan, balki miqdor jihatdan ham ko'rib chiqilishi mumkin, ammo kamomadning sifatini tavsiflaydi.

Kamomad iqtisodiyotni rivojlantirishga va uning tarkibiy qayta qurishga qaratilgan davlat dasturlarini amalga oshirish uchun katta sarmoyalarni jalb qilish zarurati bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu kelajakda salmoqli daromad olish, YaIM va milliy daromadning real o'sishini ta'minlash, aholining turmush darajasini oshirish imkonini beradi. Bunday holda, haqiqatan ham byudjet taqchilligi sifati mutlaqo boshqacha bo'lib, uni inqiroz hodisasi sifatida emas, balki iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Majburiy byudjet taqchilligi Bu ishlab chiqarish hajmi va milliy daromadning pasayishi oqibatidir, bu esa byudjetga soliq tushumlarining pasayishiga va undan aholiga ijtimoiy to'lovlarning ko'payishiga olib keladi.

Passiv byudjet taqchilligi - bu kamomad, uni qoplash uchun yig'ilgan mablag'lar davlat ehtiyojlari uchun ish haqi, ijtimoiy nafaqalar va boshqa xarajatlarni qoplash uchun ishlatilganda.

Faol byudjet taqchilligi YaIMning o'sishiga yordam beradigan yuqori samarali loyihalarni, kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish uchun mablag 'ajratilishi bilan tavsiflanadi.

Barqaror byudjet taqchilligi - uzoq muddatli istiqbolda davlat qarzining ko'payishiga olib keladigan kamomad.

Vaqtinchalik byudjet taqchilligi - byudjetni ijro etish jarayonida naqd pul etishmovchiligi natijasida yuzaga keladigan taqchillik.

Byudjetni muvozanatlashning ikkita usuli ma'lum:

- 1) inflyatsiya bo'lgan yo'li;
- 2) inflyatsiya bo'lmagan yo'l.

Daromadlarning o'sishi soliq stavkalarining oshishi, yangi soliqlarning joriy etilishi va soliq solinadigan bazaning kengayishi, soliqdan tashqari daromadlarning ko'payishi hisobiga mumkin.

Xarajatlarni pasaytirish xarajatlarni sekvestratsiya mexanizmini qo'llash orqali yoki mutanosib ravishda, ya'ni ba'zi davlat xarajatlarini tanlab kamaytirish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Xarajatlarni kamaytirish qonun bilan himoyalangan byudjet moddalariga taalluqli emas. Xarajatlarni kapital loyihalarni moliyalashtirishga sarflanadigan vaqtni kechiktirish yoki cheklash orqali kamaytirish mumkin.

Biroq, ko'p hollarda daromadlarni ko'paytirish jarayoni amaliy yoki imkonsizdir, shuningdek byudjetning xarajatlar qismini qisqartirish. Shu sababli, davlat ichki va tashqi bozorlarda qarz mablag'larini jalb qilishga majbur.

Byudjet taqchilligini qoplashning ichki manbalari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- chiqarilgan qimmatli qog'ozlardan olingan daromadlar;
- Markaziy bank kreditlari;
- byudjet taqchilligining tashqi manbalari;
- xorijiy davlatlar va xalqaro moliya-kredit tashkilotlarining kreditlari;
- qimmatli qog'ozlarni tashqi bozorga joylashtirishdan olingan daromadlar.

Byudjet taqchilligini tashqi tomondan moliyalashtirish – kreditlar hozirgi iste'molni cheklamasdan davlat xarajatlarini ko'paytirishga imkon beradi.

Qarzga olingan mablag'lardan byudjet taqchilligini qoplash uchun foydalanish davlatning ichki va tashqi qarzlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Davlat qarz mablag'laridan foydalanish samaradorligini, shuningdek, davlat qarziga xizmat ko'rsatish va uni boshqarish jarayonini doimiy ravishda kuzatib borishi kerak.

Byudjet taqchilligini qoplashning emissiya usuli - kamomadni monetizatsiya qilish pul emissiyasidan foydalanishdan iborat. Byudjet taqchilligini monetizatsiya qilishda, davlat, deb atalmish pulni chop etishdan daromad oladi seigniorage natijada muomaladagi pul massasi real YaIM hajmidan oshadi va narxlar ko'tariladi, inflyatsiya rivojlanadi. Ushbu usul eng ommabop emas, chunki u mamlakatdagi iqtisodiy

vaziyatga salbiy ta'sir qiladi, inflyatsiya jarayonlarining rivojlanishiga va siyosiy vaziyatning keskinlashishiga va jamiyatdagi ijtimoiy keskinlikning rivojlanishiga yordam beradi. 1991-1994 yillarda Ukraina giperinflyatsiyaga olib kelgan byudjet taqchilligini moliyalash uchun pul mablag'laridan foydalangan. Shu sababli, ko'pgina davlatlar, shu jumladan bizning davlatimiz, byudjet taqchilligini moliyalashtirish uchun emissiya manbalaridan foydalanishga yo'l qo'ymaydi.

Byudjet taqchilligini qoplash usullarini tanlash juda murakkab va ko'pgina omillarga bog'liq:

- umuman mamlakatdagi moliyaviy va siyosiy vaziyat;
- iqtisodiy rivojlanish holati, YaIM o'sishi;
- moliya bozorining rivojlanishi;
- mamlakatdagi investitsiya muhiti;
- kreditorlarning manfaatlari va ularning davlatga ishonchi;
- biznes tuzilmalarini, ayniqsa kichik va o'rta biznesni jonlantirish;
- ruxsat etilgan xalqaro munosabatlar va jahon hamjamiyatiga qo'shilish;
- va boshqa subyektiv va ob'ektiv omillar.

Har bir mamlakat hukumatining byudjet taqchilligini bartaraf etish bo'yicha moliyaviy siyosati mutanosib va daromadlarni ko'paytirish va davlat byudjeti xarajatlarini kamaytirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Byudjet taqchilligini bartaraf etish sohasidagi asosiy faoliyat turlari:

- ishlab chiqarish jarayonini rag'batlantirish;
- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun mablag'lar ajratish;
- tadbirkorlik subyektlari uchun qulay sharoitlar yaratish;
- samarasiz xarajatlar va asossiz imtiyozlar kamayishi;
- davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtirish orqali aholining mablag'larini jalb qilish;
- byudjetni qat'iy tejash rejimini joriy etish;
- boshqa tadbirlar.

Nazorat savollari:

1. Qanday qilib davlat bandlikni oshirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun fiskal siyosatdan foydalanishi mumkin?
2. Davlat byudjeti taqchilligi qachon shakllanadi?

3. Aytaylik, hukumat tanazzul davrida iqtisodiyotni rag'batlantirish uchun soliqlarni kamaytirmoqchi. Qanday soliqlarni kamaytirish muhimmi: aholidan yoki korporatsiyalardan?
4. Davlat qarzi va uning o'sishi iqtisodiyotning ishlashiga qanday ta'sir qiladi?
5. Davlat byudjet taqchilligini moliyalashtirish uchun mablag'larni qayerdan olishi mumkin?
6. O'rta sinf egalarining shakllanishining mohiyatini ochib bering.
7. O'zbekistonda iqtisodiyotning qaysi modeli qabul qilingan?
8. Ichki ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashning ma'nosi nima?
9. Mustaqillik yillarida iqtisodiy rivojlanishning asosiy bosqichlarini tahlil qiling.
10. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy salohiyatining asosiy tarkibiy qismlari qanday?
11. Dunyo mamlakatlarini turli xil iqtisodiy rivojlanish modellari bilan guruhlang.
12. Subyektlarning iqtisodiy faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli qanday?
13. Davlatning iqtisodiy funktsiyalarini sanab o'ring.
14. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning umumiy maqsadini oching.
15. Ideal iqtisodiy siyosat mumkinmi?

2. Inflyatsiya, ishlab chiqarish vabandlik darajasi o'rtasidagi o'zaro bo'g'liqlikning dinamik jihatlari.

2.1. Inflyatsiya

Inflyatsiya - tovarlar va xizmatlar narxlarining umumiy darajasining oshishi. Inflyatsiya bilan bir xil miqdordagi pulga, bir muncha vaqt o'tgach, avvalgidan kamroq tovar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'ladi. Bunday holda, o'tgan vaqt ichida pulning sotib olish qobiliyati pasaygan, pul qadrsizlangan - ular haqiqiy qiymatining bir qismini yo'qotgan deyishadi. Iqtisodiy fanda inflyatsiyaning quyidagi asosiy sabablari ajratiladi:

1. Inflyatsiya pul bozorida paydo bo'ladi. Aynan pul muomalasining deformatsiyalarida uning sabablarini izlash kerak;

2. Zamonaviy pul muomalasi oltin bilan barcha aloqalarni uzgan qog'oz belgilari bilan amalga oshiriladi;

3. Davlat xarajatlarining doimiy o'sishi, bu davlat sektori ko'lamining kengayishi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish bilan bog'liq;

4. Iqtisodiyotning ochiqligi oshishi bilan import qilinadigan inflyatsiya xavfi ortadi;

5. Xususiy hokimiyatning yirik institutlari – monopoliyalar va oligopoliyalarning paydo bo'lishi, ular ta'minotni ushlab turish va yuqori narxlarni ushlab turish orqali ortiqcha foyda olishadi;

6. Davlatning soliq sohasidagi noto'g'ri harakatlari;

7. Mehnat taklifini qisqartirish orqali ish haqini oshirishga intilayotgan kasaba uyushmalarining rolini kuchaytirish;

8. Aholining pul daromadlarini indeksatsiya qilish ortiqcha to'lov qobiliyatiga ega talabni shakllantirish omiliga aylanadi;

9. Xizmat ko'rsatish sohasidagi ishchilar ulushining ustunligi (xizmatga yo'naltirilgan iqtisodiyot).

Inflyatsiya ko'rsatkichlari narxlar indekslari bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- iste'mol tovarlari narxlari indekslari;
- ishlab chiqaruvchilar narxlari indekslari;
- ishlab chiqarish mahsulotlari va xizmatlari iste'mol chilari narxlari indekslari;
- deflyator indeksi.

Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan davlat xarajatlarining o'sishi pul muomalasiga murojaat qiladi, tovar aylanmasi ehtiyojlaridan tashqari pul massasini ko'paytiradi. Harbiy va inqiroz davrida eng aniq ifodalangan.

Ommaviy kreditlash orqali pul massasining haddan tashqari kengayishi va kreditlash uchun moliyaviy resurs jamg'armalardan emas, balki ta'minlanmagan valyuta emissiyasidan olinadi.

Yirik firmalarning ishlab chiqarish narxini va o'z xarajatlarini aniqlashda monopoliyasi, ayniqsa xom ashyo sanoatida.

Bozor mexanizmining maqbulini aniqlash imkoniyatlarini cheklaydigan kasaba uyushma monopoliyasi.

Pul massasining barqaror darajasi bilan narxlarning oshishiga olib keladigan milliy ishlab chiqarishning Real hajmining pasayishi, chunki tovarlar va xizmatlarning kichik hajmi makroiqtisodiyotning avvalgi pul miqdoriga to'g'ri keladi.

Inflyatsiyaning quyidagi turlari mavjud:

talab inflyatsiyasi - Real ishlab chiqarish hajmiga (tovar taqchilligi) nisbatan yalpi talabning ortiqcha bo'lishi natijasida hosil bo'ladi;

ta'minot inflyatsiyasi (xarajatlar) - narxlarning o'sishi kam ishlatilgan ishlab chiqarish resurslari sharoitida ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi bilan bog'liq. Mahsulot birligiga xarajatlarning oshishi ishlab chiqaruvchilar tomonidan mavjud narx darajasida taklif etilayotgan mahsulotlar hajmini kamaytiradi;

balansli inflyatsiya – turli xil tovarlarning narxi bir-biriga nisbatan o'zgarishsiz qoladi;

balanssiz inflyatsiya – turli xil tovarlarning narxi bir-biriga nisbatan har xil nisbatda o'zgaradi;

prognoz qilingan inflyatsiya – bu xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning taxminlari va xatti-harakatlarida hisobga olinadigan inflyatsiya.

Inflyatsiyani bostirish davlatning faol aralashuvi bilan narxlarning tashqi barqarorligi bilan tavsiflanadi. Narxlarni oshirishni ma'muriy taqiqlash, odatda, nafaqat talabning dastlabki ko'tarilishi, balki taklifning pasayishi natijasida ham, hukumat aralashuvisiz narxlar ko'tarilishi kerak bo'lgan tovarlarning tanqisligini kuchayishiga olib keladi. Ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi uchun narxlar farqini davlat tomonidan subsidiyalash taklifni kamaytirmaydi, balki talabni yanada kuchaytiradi.

O'sish sur'atlariga qarab quyidagilar mavjud:

1. O'rtacha inflyatsiya (yiliga 10% dan kam narxlarning ko'tarilishi).

G'arb iqtisodchilari buni iqtisodiyotning normal rivojlanishining elementi deb bilishadi, chunki ularning fikriga ko'ra, ahamiyatsiz inflyatsiya (pul massasining tegishli o'sishi bilan birga) ma'lum sharoitlarda ishlab chiqarishni rivojlantirishni, uning tuzilishini modernizatsiya qilishni rag'batlantirishi mumkin.

Pul massasining o'sishi to'lov aylanmasini tezlashtiradi, kreditlar narxini pasaytiradi va investitsiya faoliyatini faollashtirishga yordam beradi.

2. Shoshilinch inflyatsiya (yillik narxlarning o'sishi 10 dan 50% gacha). Iqtisodiyot uchun xavfli, inflyatsiyaga qarshi shoshilinch choralarni talab qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ustunlik qiladi.

3. Giperinflyatsiya (narxlar astronomik sur'atlarda o'sib, yiliga bir necha ming va hatto o'n minglab foizga etadi). Bu byudjet taqchilligini qoplash uchun hukumat tomonidan ortiqcha miqdordagi banknotalar chiqarilganligi sababli yuzaga keladi. Iqtisodiy mexanizm falaj qiladi, u bilan barter almashinuviga o'tish sodir bo'ladi. Odatda harbiy yoki inqiroz davrida paydo bo'ladi.

Uzoq muddatli inflyatsiya uchun surunkali inflyatsiya ifodasini ham qo'llang. Stagflyatsiya-bu inflyatsiya ishlab chiqarishning pasayishi (turg'unlik) bilan kechadigan holat.

Inflyatsiyani o'lchashning eng keng tarqalgan usuli bu iste'mol narxlari indeksi bo'lib, u asosiy davrga nisbatan hisoblanadi.

Bundan tashqari, ushbu indekslar tuzatish omillari sifatida ishlatiladi, masalan, kompensatsiya, zarar va shunga o'xshash narsalarni hisoblashda. Agar Boshqa tomondan, agar siz savatni o'zgartirmasangiz, bir muncha vaqt o'tgach, u haqiqiy iste'mol tuzilishiga mos kelmaydi. U taqqoslanadigan natijalarni beradi, lekin haqiqiy xarajatlarga mos kelmaydi va ularning haqiqiy dinamikasini aks ettirmaydi.

Iste'mol narxlari indeksidan tashqari, inflyatsiyani hisoblash imkonini beradigan boshqa usullar ham mavjud. Odatda, bir nechta asosiy usullar qo'llaniladi:

1. Ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksi - qo'shimcha tarqatish narxi va savdo soliqlarini hisobga olmagan holda ishlab chiqarish tannarxini aks ettiradi.

2. Yashash xarajatlari indeksi-daromadlarning o'sishi va xarajatlarning o'sishi balansini hisobga oladi.

3. Aktivlar narxi indeksi: aktsiyalar, ko'chmas mulk, qarz kapitali narxi va boshqalar. Odatda, aktivlar narxi iste'mol tovarlari narxlaridan va pul qiymatidan tezroq ko'tariladi. Shuning uchun inflyatsiya tufayli aktivlar egalari faqat boyib ketishadi.

4. YAIM deflyatori-bir xil tovarlar guruhlar narxining o'zgarishi sifatida hisoblanadi.

5. Milliy valyutaning sotib olish qobiliyati pariteti va valyuta kursining o'zgarishi.

6. Paashe indeksi-joriy iste'mol xarajatlarining bazaviy davr narxlarida bir xil assortimentni sotib olish xarajatlariga nisbatini ko'rsatadi.

2.2. Inflyatsiyada kutiladigan oqibatlar.

Moliya va inflyatsiya milliy daromadlarni qayta taqsimlashning muhim usullari hisoblanadi. Zamonaviy inflyatsiya moliya tizimining barcha bo'g'inlariga ta'sir qiladi, ular o'rtasidagi, shuningdek moliya tizimi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatini o'zgartiradi.

Narxlarning ko'tarilishi davlat xarajatlarining oshishiga olib keladi. Aholining katta qismini sotib olish qobiliyatining pasayishi hukumatlardan byudjetga qo'shimcha yuk olib keladigan kompensatsiya choralari ko'rishni talab qiladi.

Inflyatsiya moliyaviy resurslarning qadrsizlanishiga olib keladi. Inflyatsiya sharoitida davlat daromadlari nominal ravishda o'sib bormoqda, bu asosan daromad va bilvosita soliqqa tortishning kengayishi bilan bog'liq. Inflyatsiyaning ta'siri moliya muammolari bilan bog'liq bo'lishi kerak, chunki inflyatsiya hodisasi moliyaviy omillarga bog'liq; ma'lum soliq shakllari va usullarini qo'llash; inflyatsiyaga qarshi tadbirlarni davlat byudjeti orqali moliyalashtirish hajmi; davlat byudjeti taqchilligini qoplash usullari; davlat qarzining miqdori.

Moliya va inflyatsiya o'zaro bog'liqdir. Moliya inflyatsiya jarayonlarini tezlashtiruvchisi bo'lishi mumkin bo'lganidek, inflyatsiya ham moliyaviy munosabatlarga ta'sir qiladi. Pulning qadrsizlanishi va narxlarning oshishi byudjet xarajatlarining oshishiga, davlatning Real daromadlarining pasayishiga, soliq yukini oshirish zarurligiga, davlat byudjeti taqchilligidan kelib chiqadigan davlat qarzining oshishiga olib keladi.

Inflyatsiyaning yuqori darajasi davlatning moliyaviy resurslarini qadrsizlantiradi, chunki soliq daromadlari va kreditlari ma'lum vaqt oralig'ida olinadi, shuning uchun ular qadrsizlanadi.

Xuddi hunday, davlat qarzi muammo ham kuchayadi, chunki Jahon bozoridagi narxlarning o'zgarishi ichki bozorlardagi tovarlarning narxlariga ozgina kechikish bilan ta'sir qila boshladi. Birinchi chorakda O'zbekistonda oziq-ovqat narxlarining o'sishi 4,4 foizni tashkil etdi va ushbu segmentning umumiy inflyatsiyaga qo'shgan hissasi 1,8 foiz punktni tashkil etdi.

Shu bilan birga, inflyatsiyaning prognoz qilingan traektoriyadan chetga chiqishiga olib keladigan xatarlar va noaniqliklar asosan tashqi sharoitga qarab ichki narxlarning ma'lum darajada o'zgarishi bilan bog'liq.

Yilning birinchi choragida deyarli barcha mamlakatlarda, shu jumladan sherik mamlakatlarda yillik inflyatsiya darajasi sezilarli darajada tezlashdi.

Tahlillarga ko'ra, bunday yuqori inflyatsiya 2023 yil o'rtalariga qadar davom etadi. Faqat 2023 yil oxiriga kelib yillik inflyatsiya darajasi maqsadga yaqinlashishi mumkin.

Bu, o'z navbatida, o'rta muddatli istiqbolida tashqi xatarlarning O'zbekistonga ta'sirini saqlab qolish borasida xavotirlarni keltirib chiqarmoqda.

Shu munosabat bilan, mart oyidan boshlab pul-kredit siyosatining kuchayishi (asosiy stavkaning 17% gacha ko'tarilishi

Inflyatsiya va ishsizlik

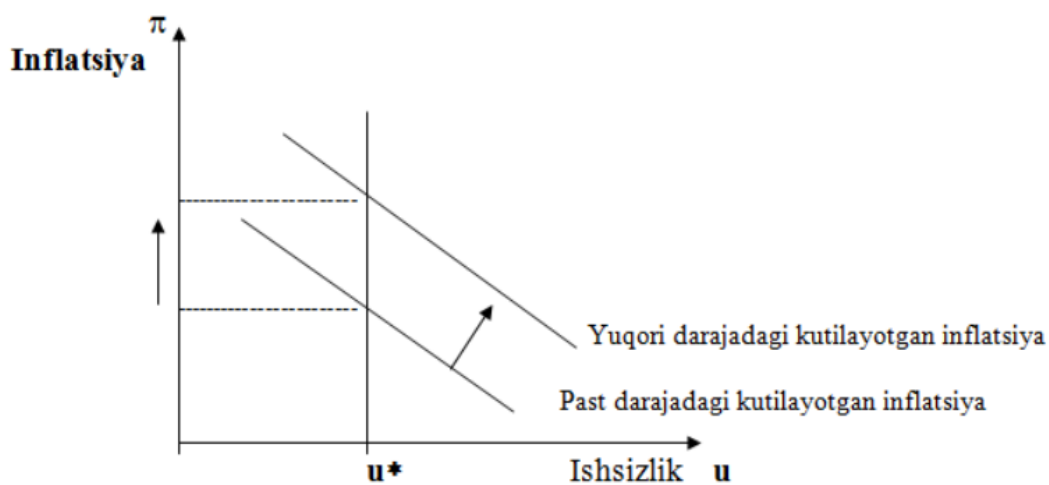
Bozor iqtisodiyoti nazariyasida ishsizlik va inflyatsiya bir biriga teskari bog'langan. Ishsizlik qancha katta bo'lsa, inflyatsiya shuncha tushishi va aksincha – bandlik ortishi narxlar ko'tarilishiga olib kelishi ko'zda tutilgan. Bu ish bilan ta'minlangan aholi iste'mol i ortishi sabab ortadigan talab narxlarni ko'tarishi, ishsizlik tufayli daromadi kamaygan aholi yalpi talabi tushishi va bu narxlarni ham pastga olib tushishi bilan izohlanadi.

Ammo nazariya bir – amaldagi holat boshqa. Iqtisodda bu ko'p uchraydi, shu bois iqtisodchilar o'z sohalari «tutqich bermas» ekanini aytib ko'p noliydilar. Bir narsani unutmaslik kerakki, ijtimoiy fandagi nazariyalar hayotda bo'layotgan jarayonlarni hech qachon to'la aniqlikda ta'riflab bera olmaydi, balki ana shu jarayonlarni yaxshiroq tahlil qilishga yordam berishi mumkin, xolos.

Bizning iqtisodiyotga kelganda (boshqa ko'plab nazariyalar singari) ishsizlik va inflyatsiya o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi nazariya ham «singan». Chunki bizda ishsizlik bilan inflyatsiya teng ortishi kuzatilmoqda. Bu holatni ko'pchilik o'tish davri qiyinchiliklari bilan izohlashga urinadi. Lekin vaziyatga turli xil «noiqtisodiy» sabablar etagiga mahkam yopishmasdan, sergak baho bersa – hammasi oddiy iqtisodiy tushunchalar bilan sodda qilib tushuntirilishi mumkinligi oshkor bo'ladi.

Birinchi marta Yangi Zellandiyalik iqtisodchi olim A.V. Fillips tomonidan taklif qilingan ishsizlik – inflyatsiya nazariyasi sanoatlashgan G'arb iqtisodiyotlari uchun amal qiladi (ularda ham doim ham emas). Bizning mamlakat kabi aholi asosiy daromadi qishloq xo'jaligidan keladigan agrar davlatlar sharoitida esa bu g'oya ish bermasligi mumkin.

Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan shariotda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko'tarilishiga olib keladi, ya'ni talab inflatsiyasi ro'y beradi. Ishsizlik va inflatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V. Fillips tomonidan aniqlangan va Fillips egri chizig'I (2.1-rasm) deb ataladi. Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'likni xarakterlaydi.

2.1-rasm. Fillips egri chizig'i

O'zbekiston – agrar respublika. Bu afzalligi shundaki kelajakda aynan agrar mamlakatlar eng muhim o'yinchilarga aylanadi. Dunyo aholisi o'sib borar ekan, oziq-ovqat mahsulotlari eng qimmatli resursga aylanib boraveradi.

Ammo agrar mamlakatda yuqori inflyatsiya ro'y bersa, bu aynan qishloq xo'jaligida band aholi real daromadi tushishiga, bu sohaning og'ir mehnati uchun to'lanadigan ish haqi o'zini oqlamay qolishiga olib keladi.

Bunda odamlar o'z xohishlari bilan ishsiz bo'lishni tanlaydilar va aholi o'rtasida **ixtiyoriy ishsizlik** holati kuzatiladi.

Ixtiyoriy ishsizlik – odamlar o'z sohalarida bo'sh ish o'rinlari bo'lishiga qaramay, ma'lum iqtisodiy yoki ijtimoiy omillarni hisobga olib, ish bilan ta'minlanishdan ixtiyoriy ravishda bosh tortishi holati. Bugun bizda ayni shu holat kuzatilmoqda: qishloq xo'jaligi sohasidagi ish haqi past va mavjud inflyatsiya ta'sirida juda kichik harid quvvatiga ega bo'lgani sabab, kishilar bu sohada ishlash bilan o'zlari va oilalarini ta'minlay olishlariga ko'zlari yetmayapti. Natijada ular ixtiyoriy ravishda boshqa sohalarida ishlashni tanlayaptilar. Ko'pchilik katta shaharlar yoki chet mamlakatlarga ish izlab bormoqdalar.

Mamlakat ichidagi katta shaharlarga bo'lgan mehnat migratsiyasi bu shaharlardagi iqtisodiy vaziyatni murakkablashtiryapti. Shaharlarda oziq-ovqat va turar joyga bo'lgan talab oshyapti va bu narxlar yana-da ko'tarilishiga olib kelyapti. Ya'ni ishsizlik inflyatsiyaga hissa qo'shyapti va inflyatsiya ishsizlikka. Bu yopiq xalqa qishloq va shaharlar o'rtasidagi iqtisodiy farqni kengaytirib, agrar sohaga yana-da katta zarar keltirmoqda.

Chet elda mehnat qilib, mamlakatga pul olib kelayotgan aholi qismi ham bu jarayonni tezlashtirmoqda. Mamlakatga tashqaridan naqd pul kirib kelishi yalpi talabni oshiryapti va narxlar oshishiga turtki bo'lyapti.

Bir qarashda, davlatga qancha ko'p mablag' kirs, shuncha yaxshidek ko'rinishi mumkin. Lekin har qanday mamlakat iqtisodi uchun pul emas – qiymat muhim. Pul o'z-o'zicha qiymat emas, u qiymat o'lchovi, xolos. Aytaylik, Vali quruvchi. U 3 oy mehnat qilib, bitta uy quradi. U ana shu 3 oylik mehnati uchun 10 mln so'm haq oladi deylik (tahminan). Demak, u 3 oy davomida o'z mehnati bilan 10 mln so'mlik mulk (boylik) yaratadi. Ana shu 10 mln so'mlik mulk o'z egasiga iqtisodiy jihatdan xizmat qiladi (iqtisodiy naf keltiradi). Natijada, Valining mehnati tufayli milliy iqtisod 10 mln so'mga boyiydi (Valining mehnati hisobiga).

Endi Vali chetga ketib ishladi deb tasavvur qilaylik. U 3 oy davomida mehnat qiladi va huddi shunday 10 mln so'mlik uy quradi. Faqat u bu uyni endi Rossiyada quradi va 3 oylik mehnati uchun 20 mln so'm ish haqi oladi (bizning pulga chaqqanda, tahminan). U ana shu pulning yarmini uyiga yuboradi. Lekin uning mehnati natijasida yaralgan qiymat (mulk, ya'ni uy) Rossiyada qoladi. U qiymat Rossiyadagi kimgadir xizmat qiladi

va iqtisodiy naf keltiradi (agar bu uydan hech bir iqtisodiy naf bo'lmaganda edi, Ivan Valiga shu uyni qurish uchun pul bermas edi).

Validan kelgan pulga uning yaqinlari o'z iste'mol lari uchun zarur mahsulotlarni sotib oladilar. Endi chetda mehnat qilayotgan hamma «Vali»lardan kelgan pul O'zbekistonda sarflanishini tasavvur qiling. Bu yalpi talabni oshiradi va yana... albatta, narxlarni ko'taradi.

Albatta, men bu bilan chet elga pul topish uchun borish noto'g'ri demoqchi emasman. Yaxshi haq uchun kim ham bormaydi – bu zamon talabi. Faqat bunda bizning «mehnat» degan boyligimiz chetda qolishini, uning evaziga bizga faqat pul kelishini unutmaslik kerak. Chetdan kelayotgan pulni o'zimizda qiymat yaratishga sarf qilsak – ana shunda aholimiz bir qismi chetda sarflayotgan mehnati o'rmini to'ldiramiz.

Valining yaqinlari Rossiyadan kelgan pulga kichik bir biznes tashkil qilsalar – bir nima yetishtirish yoki ishlab chiqarishni yo'lga qo'ysalar, chetdan kelgan pul milliy daromadga qiymat kiritgan bo'ladi. Hamma o'g'li uzoq yillar Rossiyada yurgan ota qo'sha - qo'sha uy qurganidan nima foyda? U uylarda deyarli hech kim yashamasa (ya'ni u uylar hech bir iqtisodiy naf keltirmasa), o'n yilda eskirib, yana qayta ta'mirlanaversa.

Chetdan kelayotgan pulni bolalarni bilimli qilib o'stirishga sarflansa – ertaga shu bolalar jamiyatning kuchi bo'ladi va o'z bilim-salohiyati bilan o'zi va atrofdagilarga foyda keltiradi. Bu kelajak uchun qilingan eng zo'r sarmoya bo'ladi.

Xulosa o'rnida ko'p marta takrorlaydigan fikrimni aytaman: iqtisod – bu siz-u bizning xatti-harakatlarimiz natijasi. Ishsizlik va inflyatsiya balosi tengdaniga boshimizga tushishiga o'zimiz bevosita hissa qo'shamiz. Mas'uliyatsiz iste'mol, mehnatning asl qiymatini bilmaslik, vaziyatni davlat o'nglashini kutish kabi odatlarimiz milliy iqtisodimiz oqsashiga sabab bo'ladi. Kuchli milliy iqtisod – kuchli millat yelkasida turadi.

Iqtisodiy tebranishlarning sabablari xilma – xil bo'lsada, ularning barchasi yalpi xarajatlar hajmining o'zgarishi orqali YaIM dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi.⁸ Ishsizlik darajasi deb ishsizlar sonining ishchi kuchi soniga nisbatiga aytiladi. Ishchi kuchi ham boshqa Tovar mahsulotlari kabi bozorda sotiladi va sotib olinadi. To'la ish bilan bandlik 100% ish bilan ta'minlanganlik darajasini anglatmaydi. Kelib chiqish sabablariga ko'ra

⁸ G'.E. Zaxidov., M.T. Asqarova., Z.A. Djumayev., L.F.Amirov., H.A. Hakimov. Makroiqtisodiyot, Darslik Nashriyot ynomi: TDIU Nashr yili: 2019

friksion, tarkibiy va davriy ishsizlik turlari mavjud. Ishsizlikning tabiiydarajasi friksion va tarkibiy ishsizlik darajalari yig'indisiga teng bo'lib, mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keying o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi. Ishsizlar sonining oshishi, ya'ni ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan yuqori bo'lishi potensial hajmdagi YaIM bilan haqiqiy hajmdagi YaIM o'rtasida uzilishga olib keladi. Ouken qonuni bunday bog'liqlikning miqdoriy darajasini ifodalaydi. AQSh ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan inqiroz asta sekin butun moliya tizimini qamrab oldi va pirovardida iqtisodiy inqirozga ham aylandi.

Natijada iqtisodiyotda pasayish va ishsizlik darajasining o'sishi kuzatildi.

2.4. Inflyatsiyaning fiskal va monetar kengayishga dinamik moslashuvi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy qoidasi shundan iboratki, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida turli xildagi moliyaviy-iqtisodiy siyosatlarni amalga oshiradi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, davlat siyosatining asosiy ko'rinishlari monetar (pul-kredit) siyosat va fiskal sohalarida amalga oshiriladi. Pul – kredit (monetar) siyosati – bu narxlar barqarorligi, aholining to'la bandligi va ishlab chiqarishning real hajmi o'sishini ta'minlash maqsadida muomaladagi pul miqdoriga ta'sir etuvchi davlatning iqtisodiy siyosatidir. Pul-kredit siyosatining iqtisodiy va tashkiliy asoslarini o'ziga xosligi uning obyektlari va subyektlarining xususiyatlari bilan belgilanadi. Pul – kredit siyosatining obyektlari pul bozoridagi talab va taklifdir. Pul-kredit siyosatining subyektlari deganda, eng avvalo Markaziy bank hamda u bilan o'zaro harakat qiluvchi, moliyaviy tizimning ishlashida qatnashuvchi banklar va boshqa pul-kredit boshqaruvi organlari tushuniladi.

Zamonaviy monetarizm nazariyasining asoschisi M.Fridmen va uning izdoshlari pul massasini pul-kredit instrumentlarining asosiy indikatorlari deb hisoblaydilar. Ularning fikriga ko'ra, pullarga bo'lgan talab funksiyasi xarajatlar funksiyasiga qaraganda ancha barqaror hisoblanadi. Shu sababli pul massasi pulkredit instrumentlarining asosiy indikator sifatida qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, pul-kredit instrumentlarining

asosiy indikatori asosan, ikki muhim xususiyatga ega bo'lishi lozimligi to'g'risida fikr iqtisodiy adabiyotlarda ko'p tarqalgan. Ya'ni birinchidan, indikator pul-kredit instrumentlarining ta'siri ostida bo'ladigan miqdor sifatidan aniq belgilab olingan bo'lishi kerak, Ikkinchidan, u hukumat iqtisodiy siyosati maqsadlari bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak. Pul nazariyasi – iqtisodiy tizimga pulning ta'sirini o'rganuvchi iqtisodiy nazariyaning muhim bir sohasidir. Iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etish mexanizmlarini o'rganish pul taklifini belgilovchi omillar tahlilini o'z ichiga oladi. Bu o'rganishning boshqa yana bir muhim bosqichi – pulga bo'lgan talab tahlilidir. Zamonaviy bozor iqtisodiyotida pul taklifi bank tizimi (mamlakatning markaziy va tijorat banklari) tomonidan ta'minlanadi. Markaziy bank muomalaga turli qiymatdagi qog'oz pullar va tangalar chiqaradi. Tijorat banklari esa pul mablag'lari oqimini jamg'arma egalaridan qarz oluvchilarga yetkazuvchi moliyaviy vositachilardir. Agar tijorat banklar o'z mijozlariga qarz bersa pul massasi ko'payadi va aksincha mijozlar tijorat banklardan olgan qarzlarini qaytarishsa kamayadi. Pul taklifi deganda mamlakat iqtisodiyotida muomalada bo'lgan pul miqdori tushuniladi. Pul taklifi hajmini bilish (o'lchash) uchun quyidagi agregatlardan foydalaniladi:

Davlatning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish xisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali xam erishiladi. Fiskal siyosat shuningdek, byudjet-soliq siyosati deb xam aytiladi.

Byudjet – soliq siyosati deganda noinflyatsion YAIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to'liq bandlilikni, to'lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o'zgartirishni o'z ichiga olgan chora tadbirlar tushuniladi.

Iqtisodiyot turgunlik yoki pasayish davrida bo'lgan vaziyatlarda davlat tomonidan ragbatlantuvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya'ni, davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yohud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga xal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo'lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o'sishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo, bunga Markaziy bank

tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul xolatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to'liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflyatsiya kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat - fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin.

2.5. Inflyatsiyani pasaytirishning muqobil yollari.

Inflyatsiyaning har tomonlama avj olib ketishi mamlakatda ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan qarama – qarshiliklar yuzaga kelishiga olib keladi. Shuning uchun davlat inflyatsiyaning oldini olish uchun pul muomalasini barqarorlashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Inflyatsiyaga qarshi kurashning asosiy shakllari:

1. pul islohoti;
2. inflyatsiyaga qarshi siyosat.

Pul islohoti deb - pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. O'zbekistonda pul islohoti 1994 yil 1 iyulda o'tkazildi va mamlakat mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi. Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin.

Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devolvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga qarab davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, dineminatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan sharoitda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirilishi mumkin.

Pul islohoti, ya'ni nulifikatsiyada kuchli qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi.

- 1) Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat.

2) Devalvatsiya milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushishidir. 2005 yil 1-chorakda milliy valyutaning AQSH dollariga nisbatan devalvatsiyasi darajasi 2,1 foizdan, inflyatsiya darajasi esa 2 foizdan oshmadi. Bu ko'zda tutilgan mo'ljallarga mos keladi.

Dinominatsiya baholar masshtabini yiriklashtirish, ya'ni pul birligidagi «o»larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iboratdir. 2006 yilda inflyatsiya darajasi yillik 6-8 foiz bo'lishi kutilmoqda.

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

1) muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida deflyatsiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish;

2. aholini va korxonalarning banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq va qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish).

Ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul halqaro amaliyotda «**shok yo'li**» bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

“Inflatsiyaga qarshi siyosatning monetaristik yo'nalishi tarafdorlari keynschilarning inflatsiyaga qarshi kurash bo'yicha takliflari keyinchalik, doimo samara beravermagach, kamchiliklari yuzaga chiqib qolaverdi. Jumladan, bir qator mamlakatlarda davlat qarzi haddan oshib ketdi. Bunday sharoitda monetaristlar radikal inflatsiyaga qarshi usullarini taklif etishdi. Ular yalpi talabni konfiskatsiya tipidagi pul islohoti o'tkazish hisobiga cheklash va budjet taqchilligini ijtimoiy dasturlarini qisqartirish va kamaytirishni taklif etishdi”⁹. Monetaristlar inflatsiya aynan pul bilan bog'liq hodisa bo'lganligi sababli shok terapiyasi pul massasining o'sish sur'atlarini keskin qisqartiradi va inflatsiya sur'atlarini tushiradi deb hisoblashadi. Ammo bunda ishlab chiqarish keskin pasayishi va bandlilik qisqarishi mumkin. Konfiskatsiya tipidagi **shok terapiyasi** daromadlarning va baholarning nominal darajalarini o'zgartirmagan holda eski pullarni belgilangan nisbatda yangisiga alishtirish hisoblanadi. Bunday tadbirlar aholi tomonidan ohir qabul qilinishi sababli qisqa muddatda samara berishi zarur. Monetaristlar tomonidan taklif qilinayotgan inflatsiyaga qarshi siyosatining yana bir ko'rinishi – inflatsiya sur'atlarini

⁹ Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник.-10-е изд.перераб. и доп.-М.:Издательство “МФПУ Синергия”, 2013. с. 214.

asta sekinlik bilan pasaytirib borish (graduallash) usulidir. Bu usulda inflatsiya sur'atlari pul massasini ko'p marotalab, lekin oz - ozdan kamaytirish orqali pul massasining o'sish sur'atini pasaytirishni ko'zda tutadi. Graduallash usuli inflatsiyani asta sekinlik bilan pasaytira borib iqtisodiyotda chuqur pasayishni oldini olish imkonini beradi. Graduallash usulini qo'llash pul massasi va baholar darajasining yillik o'sish sur'ati 20-30 foizdan oshmaganda muvaffaqiyatli bo'ladi, deb hisoblanadi. Inflatsiyani oldini olish siyosatining monetar usullarga muqobil bo'lgan variantlaridan biri baholar va daromadlarni tartibga solish siyosatidir. Bu usul daromadlarning o'sishi va baholarning o'sishini muvofiqlashtirishni (adaptiv siyosat) ko'zda tutadi. Daromadlar va baholarni tartibga solish siyosatini amalga oshirish hukumat tomonidan baholar (narxlar) va daromadlar darajalarini muzlatib qo'yish, pul ko'rinishidagi ish haqining o'sishini o'rtacha mehnat unumdorligining o'sishiga bog'lab qo'yish orqali amalga oshiriladi. "Soliqlar tarkibini o'zgartirish, yalpi soliq tushumlaridagi to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning ulushini kamaytirish, bilvosita soliqlar ulushini ko'paytirish, soliq stavkalarini pasaytirish, ularning rag'batlantirish funksiyalarini kuchaytirish, davlat budjeti xarajatlarini pasaytirish kabilar ham inflatsiyaga qarshi kurash tadbirlari hisoblanadi"¹⁰. Inflatsiyani oldini olish siyosatining u yoki bu turini tanlash inflatsiya jarayonlarining xususiyatiga bog'liq. Inflatsiyaning yuqori sur'atlarini oldini olish uchun hukumat quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- samarali soliq tizimini va davlat xarajatlarining baaqarorligini;
- pul massasi va milliy daromadning bir maromdagi o'sish sur'atlarini;
- "inflatsiyani import qilish"ga yo'l qo'ymaslik.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda inflatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustaxkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

-milliy iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, investsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta'minlash;

-raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

¹⁰Киселёва Е.А. Макроэкономика. /Экспресс курс: учебное пособие-М.:КноРус, 2008, с.62.

-xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o'zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

-tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag'batlantirish;

-soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo'nalishda asosiy e'tiborni soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

-davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash;

-mamlakat ichida mahsulotlar, valyuta, kredit, ko'chmas mulk, mehnat va qimmatli qog'ozlarining yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;

-pul – kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o'zgartirib turish;

-tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag'batlantirish;

-erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx – navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;

-davlat budjet taqchilligini noinflyasion yo'llar bilan qisqartirish;

-davlatning strategik oltin – valyuta zahiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanish.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish ma'lum muddat talab etadi. Oqilona ishlab chiqilgan inflyasiyani oldini olish siyosatni amalga oshirish pirovard natijada milliy pul birligini mustahkamlanishiga va pul tizimini barqarorlashuviga olib keladi. Har qanday inflatsiyaning negizida asosiy iqtisodiy muvozanatlarning buzilishi yotadi, shu sababli inflatsiyaga qarshi kurash — uni shunchaki bostirish emas, balki iqtisodiyotda vujudga kelgan nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan baquvvat tarkibiy siyosatini amalga oshirishdir. Bir qator chet mamlakatlarning inflatsiyaga qarshi kurash tajribasi shuni ko'rsatadiki, ular inflatsiya bilan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining buzilishi bir-biriga chambarchas bog'liq ekanligini anglagan holda, muomala sohasini qat'iy boshqarish va to'lovga qobiliyatli ortiqcha umumiy talabni bartaraf etish bilangina cheklanmadilar. Muayyan maqsadlarga qaratilgan yirik investitsiya dasturlarini ishlab chiqdilar va amalga oshirdilar. Bu dasturlar ana shu nomutanosiblikni tugatish va, binobarin, inflatsiyani keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish

imkonini berdi. Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozidan keyingi sharoitida inflatsiyaga qarshi chora tadbirlarni keskin amalga oshirish zarurati yanada kuchaydi. Bugungi kunda inflatsiyaga qarshi kurash milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlashning muhim omiliga aylandi. O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarishni modernizatsiya va texnik qayta qurollantirishni izchil davom ettirish, energetika tizimini modernizatsiya qilish, kommunal xizmatlar baholari o'sishini cheklash mexanizmini shakllantirish, bank tizimini yanada takomillashtirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, qabul qilingan. Inqirozga qarshi chora – tadbirlar dasturida ko'zda tutilgan vazifalarni amalga oshirish, jumladan asosiy sanoat tarmoqlarida mahsulot tannarxini 20 foizga qisqartirish, va h.k.lar inflatsiya sur'atlarini cheklash imkonini beradi.

Demak Inflatsiya ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi va pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishini anglatadi. Inflatsiyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri normal iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqarishida namoyon bo'ladi. Inflatsiya darajasi baho indeksleri vositasida o'lchanadi. Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflatsiyasi va taklif inflatsiyasi o'zaro farqlanadi. Inflatsiyaning bu ikki turi ko'pincha aralash holda yuzaga keladi. Kutilmagan inflatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar, aholining turli qatlamlari hamda davlat va aholi o'rtasida qayta taqsimlaydi. Ishsizlik va inflatsiya sur'atlari o'rtasidagi teskari bog'liqlik Fillips egrichizig'ida aks etadi. Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib qisqa davr uchun ishsizlik va inflatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin. Inflatsiyani oldini olish siyosati – baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyatsion keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat. Bu siyosat o'zichiga quyidagilarni oladi:

- yalpi talabni tartibga solish;

- yalpi taklifni tartibga solish.

O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarishni modernizatsiya va texnik qayta qurollantirishni izchil davom ettirish, energetika tizimini modernizatsiya qilish, kommunal xizmatlar baholari o'sishini cheklash mexanizmini shakllantirish, bank tizimini yanada takomillashtirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish qabul qilingan. Inqirozga qarshi chora –

tadbirlar dasturida ko'zda tutilgan vazifalarni amalga oshirish inflatsiya sur'atlarini cheklash imkonini beradi.

Nazorat savollari:

1. 20-asrda inflyatsiyaning tezlashishiga qanday sabablar sabab bo'ldi?
2. Nima uchun inflyatsiya solig'i davlat byudjeti taqchilligiga teng?
3. Talab inflyatsiyasiga nima sabab bo'ladi?
4. Xarajatlar inflyatsiyasiga nima sabab bo'ladi?
5. Davlatning inflyatsiyaga qarshi choralariga nima tegishli?
6. Prognoz qilingan inflyatsiya xarajatlari qanday namoyon bo'ladi?
7. Inflyatsiya darajasini iqtisodiy o'sishga ta'sirini izohlang.
8. Nima uchun bozor mexanizmi resurslarni to'liq ish bilan ta'minlay olmaydi?
9. Nima uchun tsiklik ishsizlik bilan jamiyatning yo'qotishlari ishsiz qolgan fuqarolarning yo'qotishlaridan ustundir?
10. Nima uchun jamiyatda ishqalanish va tarkibiy ishsizlikning mavjudligi to'liq ish kuni sifatida qaraladi?
11. Ishsizlikni oldini olishda davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora tadbirlar.
12. Iqtisodiy o'sishni keskinlashuviga sabablarni keltiring.
13. Iqtisodiy tebranishlarning sabablarini qanday izohlaysiz?
14. Ishsizlikning qanday turlari mavjud?
15. Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
16. Ishsizlikning tabiiy darajasi, ish bilan to'liq bandlilik tushunchalariga tavsif bering.
17. Potensial YaIM ko'rsatkichini izohlab bering.
18. Makrodarajada ishsizlikning iqtisodiy oqibatlarini qanday o'lchash mumkin?

3. Giperinflyatsiyani bartaraf etish muammolari.

3.1. Giperinflyatsiyani boshlanish mehanizmining asosiy elementlari.

Giperinflyatsiya (yun. giper... va lot. inflatio — ko'tarilish) — tovarlar narxining shiddat bilan kutarilishi, muomaladagi pul massasining ko'payishi; pul birligi qadrining keskin pasayishiga, to'lov muomalasining izdan chiqishiga, odatdagi xo'jalik aloqalarining uzilishiga olib keladi. Odatda narxning o'sish darajasi oyiga 1,5 barobar yoki 50% ga yetganda

Giperinflyatsiya jarayoni boshlangan hisoblanadi. Giperinflyatsiya bilan inflyatsiya o'rtasidagi chegarasini aniqlash juda qiyin. Giperinflyatsiyaning yana bir muhim belgisi — korxona, tashkilotlar va aholi nima qilib bo'lsa ham pulni tovarga aylantirishga urinadi, tovar sotib olish mumkin bo'lgan, qadri yuqori pul — valyuta yig'a boshlaydi. Giperinflyatsiya sharoitida narx-navoni mutlaqo tartibga solib bo'lmaydi, barter avj oladi, pul o'z vazifalarini bajarmay qo'yadi. Giperinflyatsiya iqtisodiy tanglik belgisidir. Giperinflyatsiya aksariyat hollarda o'ta tasodifiy siyosiy va iqtisodiy omillar oqibatida — urushlar, iqtisodiy tanazzul, xukumat siyosati tufayli aholining pulga ishonchsizligi va boshqalar. natijasida kelib chiqadi. 20-asrning 20-yillari boshida Germaniyada va ikkinchi jahon urushi davrida Xitoyda yaqqol kuzatilgan. Hech bir mamlakat undan immunitetga ega emas. Giperinflyatsiyaning oldini olish uchun shoshilinch holda inflyatsiyaga qarshi choralar ko'riladi.

3.2. Giperinflyatsiya dinamikasi.

Giperinflyatsiya — bu milliy ishlab chiqarish va mehnat hajmiga halokatli ta'sir ko'rsatadigan inflyatsiyaning juda tez o'sishi. Giperinflyatsiya umumiy narx darajasi minglab foizga oshgan vaziyat bilan tavsiflanadi. Giperinflyatsiya davrida narxlarning o'sish sur'ati muomaladagi pul miqdorining o'sishidan ko'p marta yuqori bo'ladi. Muammo shundaki, agar narxlar sekinlashsa va barqaror o'sib borsa, u holda odamlar va korxonalar narxlarni yanada oshirishga tayyorlanmoqda. Hozirda ham bir nechta mamlakatlarda giperinflyatsiya kuzatilmoqda. Giperinflyatsiya davlat qarzlari bo'yicha defolt, ommaviy bankrotlik, barterning maksimal ko'payishi va puldan foydalanishni rad etish, jamg'arish imkoniyati yo'qligi sababli aholining qashshoqlashishi bilan birga kuzatiladi. 1956 yilda Filipp Kagan "Giperinflyatsiyaning pul dinamikasi"ni yozdi. Bu kitob ko'pincha giperinflyatsiya va uning oqibatlari bo'yicha birinchi jiddiy tadqiqot deb hisoblanadi. Kagan o'z kitobida giperinflyatsiya epizodini oylik inflyatsiya darajasi 50% dan yuqori bo'lgan oydan boshlab, oylik inflyatsiya darajasi 50% dan pastga tushganda va kamida bir yil davomida shunday bo'lib qolganda aniqladi. Iqtisodchilar odatda Kaganning giperinflyatsiya oylik inflyatsiya darajasi 50% dan oshganda sodir bo'lishi haqidagi ta'rifiga amal qilishadi. Amaliy nuqtai nazardan, biz inflyatsiya tez bo'lgan har qanday vaziyatda

giperinflyatsiya atamasini qo'llashimiz mumkin, bu pulning klassik funktsiyalarini qiymat ombori, hisob birligi va ayirboshlash vositasi sifatida bajarish qobiliyatiga jiddiy putur etkazadi. Bu allaqachon inflyatsiya darajasi ancha past bo'lganida sodir bo'lishi mumkin. Bunday ta'rif 1990-yillarda Rossiya, Argentina va Bolgariya kabi holatlarda qo'llaniladi, garchi bu mamlakatlarda inflyatsiya yiliga atigi bir necha ming foizga yetgan bo'lsa ham, bu oyiga 50 foizdan ancha kam.

Giperinflyatsiyaning sabablari nimada? Javobni “almashinuv tenglamasi” deb nomlangan oddiy formulada topishimiz mumkin:

$$MV = PQ.$$

Ushbu tenglamada m pul miqdorini, v pul massasining aylanish tezligini, p narx darajasini va Q Real **YAIM** darajasini bildiradi. Tezlik – bu eng kam tanish atama. Intuitiv ravishda, biz buni pul massasining iqtisodiyot bo'ylab aylanish tezligi deb o'ylashimiz mumkin. Rasmiy ravishda, u nominal **YAIM** (ya'ni p ning q ga mahsuloti) sifatida aniqroq aniqlanadi, pul massasiga bo'linadi, Masalan, Nominal YaIMning pul massasiga nisbati sifatida tezlikni aniqlash ayirboshlash tenglamasi ichki sabab — oqibat talqiniga ega bo'lmagan o'ziga xoslik ekanligini aniqlaydi. Agar biz tenglamani

$$p = MV / Q$$

shaklida qayta yozsak, narxlar darajasining oshishiga bir necha omillardan biri sabab bo'lishi mumkinligini ko'ramiz: pul massasining ko'payishi, tezlikning oshishi, Real YaIMning pasayishi yoki ularning har qanday kombinatsiyasi. Ayirboshlash tenglamasining ushbu versiyasini **‘inflyatsiyani hisobga olish tenglamasi’** deb atash mumkin.

Inflyatsiyani hisobga olish tenglamasi bizga giperinflyatsiyaning biron bir epizodiga nima sabab bo'lganini aytmaydi. Masalan, Venesuelada, ehtimol, yalpi ichki mahsulotning pasayishi, iqtisodiy siyosatning sustligi va mamlakatning neft sanoatining qulashi tufayli kuchaygan. Biroq, giperinflyatsiyaning portlovchi tabiati inflyatsiyani hisobga olish tenglamasining chap tomonidagi p o'zgaruvchisini o'ngdagi M , V va Q o'zgaruvchilari bilan bog'laydigan uchta teskari aloqa yo'llari to'plamidan kelib chiqadi. Fikr-mulohaza shuni anglatadiki, nafaqat inflyatsiya darajasi

m, V va Q o'zgarish tezligiga bog'liq, balki ularning o'zgarish darajasi ham inflyatsiya darajasiga bog'liq.

Ko'pgina zamonaviy makroiqtisodiy modellarda o'zgaruvchan inflyatsion kutishlar mavjud (Fisher effekti, Keyganning giperinflyatsiya modeli, inflyatsion kutishlar bilan kumulativ ta'minotning dinamik funktsiyasi va boshqalar). Inflyatsiyani hisobga olish tenglamasiga ko'ra, pul massasining o'sish sur'atlarining oshishi inflyatsiya darajasining oshishiga olib kelishi uchun etarli bo'ladi. Biroq, narxlar darajasining fiskal nazariyasi tarafdorlari ta'kidlaganidek, byudjet taqchilligi ustidan nazoratni yo'qotish inflyatsiya darajasiga boshqacha ta'sir qilishi hamda aholi kutganlariga ta'sir qilishi mumkin. Nazariya shundan iboratki, odamlar yuzaga keladigan har qanday inflyatsiyaga soliqlarni oshirish yoki harajatlarni kamaytirish orqali javob berishiga ishonchlari komil ekan, ular pulni ayirboshlash va qiymatni kamaytirmasdan saqlashga tayyor bo'lishadi.

Giperinflyatsiya paytida, masalan, Rossiya fuqarolar urushi yoki 1920-yillarning boshlarida Germaniyada pul muomalasi ko'pincha tabiiy almashinuvga yo'l ochadi. Ichki qiymati davlat siyosatiga bog'liq bo'lmagan likvid tovarlar ekvivalentlar paydo bo'la boshlaydi: erkin almashtiriladigan valyuta, qimmatbaho metallar, ba'zi tovarlar (aroq, sigaretalar, shakar). Natijada, chet el valyutasi (ko'pincha 20-asrda va 2008 yilgi inqirozdan oldin AQSh dollari bo'lgan) mamlakat ichidagi operatsiyalar yoki alohida tarmoqlar uchun keng qo'llanilganda, milliy valyutaning to'liq o'rmini bosgunga qadar (Zimbabveda sodir bo'lgan) iqtisodiyotning dollarlashuvi bo'lishi mumkin. Giperinflyatsiya davrida tejashni saqlashning bir usuli (Turkiyada bo'lgani kabi) har qanday binolarni asta-sekin qurish uchun qurilish materiallarini sotib olish bo'lishi mumkin. Bunday "uzoq muddatli" sizga tovarlarning ortiqcha qismini — g'isht, tsement va boshqalarni keyinchalik sotishga hojat qoldirmasdan investitsiya qilishga imkon beradi — ular har doim qurilish uchun ishlatilishi mumkin. Ammo, odatda, odamlar o'zlarining pullarini biron bir narsani sotib olishga sarflashlari kerak, bu esa haqiqiy ehtiyojni e'tiborsiz qoldiradi, bu esa talabni va narxni yanada oshiradi.

Myurrey Rotbardning ta'rifiga ko'ra, banklar (hozirgi Markaziy bank) tomonidan "qattiq valyuta" (oltin, kumush, qimmatbaho metallardan yasalgan tangalar) zaxirasidan kattaroq hajmdagi banknotalarni chiqarish

inflyatsiya deb nomlanishi mumkin¹¹. Hukumat va banklar yangi banknotlarni chop etishni boshlaganlarida, bu ba'zi tovarlar narxining oshishiga olib kelishi mumkin, jamoatchilikning mentaliteti ortiqcha pul taklifining ta'sirini kamaytirishga yordam beradi. Fuqarolarga narxlarning ko'tarilishi vaqtinchalik hodisa bo'lib tuyuladi. Shunday qilib, odamlar pulni tejashni boshlaydilar, chunki ular kelajakda ular uchun ko'proq mahsulot sotib olishga umid qilishadi. Natijada, narxlar pul taklifining o'sishiga qaraganda sekinroq o'sib bormoqda. Hukumat odamlardan kutilganidan ko'ra ko'proq haqiqiy resurslarni oladi, chunki bu resurslarga talab kamayadi.

Biroq, tez orada fuqarolar nima bo'layotganini tushuna boshlaydilar. Ular hukumat inflyatsiyani qo'shimcha soliq sifatida qo'llashga harakat qilmoqda va narxlar endi avvalgi darajaga qaytmaydi degan taassurotga ega. Odamlar tovarlarni shiddat bilan sotib olishni boshlaydilar, bu esa jamiyatning pulga bo'lgan talabining pasayishiga olib keladi va pul taklifining tez o'sishi tufayli narxlar ko'tariladi. Hukumat uchun pul taklifini ko'paytirishning ijobiy ta'siri kamaymoqda. Ushbu bosqich narxlarning nazoratsiz, galloping o'sishining boshlanishi.

Narxlarning ko'tarilishining tezlashishi, o'z navbatida, "pul etishmasligi" shikoyatlariga olib keladi va hukumatni tobora ko'proq ta'minlanmagan pullarni chop etishga undaydi, bu esa o'z navbatida narxlarning yanada tez o'sishiga olib keladi. Biroz vaqt o'tgach, pulning qiymati nolga yaqinlashadi, narxlar astronomik bo'lib qoladi, odamlar puldan voz kechib, barterga qaytadilar, ishlab chiqarish to'xtaydi, doimiy daromadga ega bo'lgan odamlarning butun toifalari (nafaqaxo'rlar, nogironlar va boshqalar) omon qolish arafasida, odamlar ishlash uchun motivatsiyani yo'qotadilar, chunki ular katta kuch sarflashga majbur. Ushbu bosqichda iqtisodiyot deyarli vayron bo'lib, bozor falaj holatiga kelib qoladi va jamiyat qulash arafasida boladi¹².

Quyida 2022 yil boshidan buyon iqtisodiyotida eng og'ir holatlar kuzatilayotgan mamlakatlar keltiriladi.¹³

Venesuela. Eng yirik neft zaxiralari bo'lishiga qaramay, Venesuela bir necha o'n yillar davomida iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan

¹¹ Lewis, David Charles (2006). «Rothbard, Murray Newton (1926—1995)». In Ross Emmett (ed.). *Biographical Dictionary of American Economists*. Thoemmes. ISBN 978-1-84371112-4.

¹² Lewis, David Charles (2006). «Rothbard, Murray Newton (1926—1995)». In Ross Emmett (ed.). *Biographical Dictionary of American Economists*. Thoemmes. ISBN 978-1-84371112-4.

¹³ Страны с наибольшей инфляцией к началу 2022 года. <https://journal.tinkoff.ru/>

kechirmoqda. AQShning Venesuela neft sektoriga qarshi qo'llagan sanksiyalari inqirozni yanada kuchaytirdi. Oxirgi 9 yilda Venesuela iqtisodiyoti 80 foizga qisqardi, milliy valyuta esa 99 foizga o'z qiymatini yo'qotdi. Venesuela milliy valyutasi – bolivarning yillik inflyatsiya ko'rsatkichi 686% ga teng bo'lmoqda.

Sudan. Sudanda inqiroz fuqarolar urushi va harbiy to'ntarishlar sababli yuzaga keldi va haligacha davom etmoqda. Uzoq vaqt davomida mamlakat AQSh sanksiyalari ostida edi. 2021 yil oktabr oyida beqarorlik, zo'ravonlik va ijtimoiy muammolar uchquni yuz berib, mamlakatda yana davlat to'ntarishi sodir bo'ldi. Sudan pul birligi — Sudan funting yillik inflyatsiya ko'rsatkichi 318% ga teng bo'lmoqda.

Livan. Livan iqtisodiyoti 2021 yilda 60% ga qisqardi. Hozirda mamlakat chuqur moliyaviy inqirozda, mamlakat Markaziy bankining barcha resurslari tugab bo'lgan. Aholining katta qismi qashshoqlik chegarasidan pastga tushib ketgan. Hukumatning xorijdan yoqilg'i va dori-darmon sotib olishga imkoniyati yo'q. Livan funting yillik inflyatsiya ko'rsatkichi 224% ga teng bo'lmoqda.

Suriya. Suriyada beshta xorijiy armiya ishtirok etayotgan uzoq muddatli harbiy mojaro davom etmoqda. Mamlakat deyarli parchalanib ketgan, u yerda yollanma jangarilar harakat qilmoqda, giyohvand moddalar savdosi va terrorizm gullab-yashnamoqda. Suriya funting yillik inflyatsiya ko'rsatkichi 139% ni tashkil qilmoqda.

Ushbu mamlakatlar qatoriga Zimbabve (2022 yildagi inflyatsiya ko'rsatkichi 61% ga teng), Turkiya (70% — Turkiyada so'nggi 20 yil ichidagi eng yuqori ko'rsatkich)¹⁴, Surinam (61%), Argentina (51%) kabilarni ham qo'shish mumkin.

Yuqorida keltirilgan mamlakatlar ko'rsatkichlaridan ko'rinib turibdiki giperinflyatsiya dinamikasi

3.3. Giperinflyatsiyani oldini olish bo'yicha barqarorlashgan siyosati.

Giperinflyatsiyani nazorat qilish qiyin va aholining katta qismi butun tadbir davomida yaxshi vaqt o'tkazolmaydi. Iqtisodchi va Milliy assambleya deputati Xose Guerra o'zining giperinflyatsiya ta'rifiga ko'ra ushbu iqtisodiy falokatni to'xtatish uchun jami beshta tadbirni aytib o'tdi. Quyida ularga sharh beramiz:

¹⁴ <http://www.spot.uz/ru/2022/05/06/turkey-inflation/>

fiskal nazorat: Siz zarur bo'lganidan ko'proq pul sarflamasligingiz va ushbu mamlakatda ustuvor bo'lmagan xarajatlarni kamaytirishingiz kerak;

ko'proq noorganik pullarni chiqarmang. Xose Gerraning so'zlariga ko'ra, "mamlakatdagi har bir banknota va valyuta barqaror bo'lishi uchun milliy ishlab chiqarish tomonidan qo'llab-quvvatlanishi kerak";

- valyuta boshqaruvini bekor qiling. Usiz valyuta oqimiga yana yo'l qo'yilishi mumkin;
- xususiy sarmoyalarga xalaqit beradigan to'siqlardan halos bo'ling. Xose Gerra erkin import va eksportga ruxsat berilishi va shu bilan savdo erkinligini ta'minlashi kerak, deb hisoblaydi;
- sektorlarni qayta faollashtirish.

Giperinflyatsiyaning aloqasi, qoida tariqasida, yangi ta'minlanmagan pullarni muomalaga chiqarish (emissiya qilish) orqali davlat xarajatlarini qoplashga harakat qilayotgan va shu orqali aholining o'z valyutasiga bo'lgan ishonchini susaytiruvchi mamlakat hukumati hisoblanadi. Banknotlar o'z qiymatini yo'qotmoqda va aholi ularni imkon qadar tezroq yo'q qilishga harakat qilmoqda. Tovarlar hajmi va pul hajmining nisbati to'g'ridan-to'g'ri emas, balki iqtisodiyotdagi pul massasining aylanish tezligi bilan bog'liq bo'lganligi sababli (uning aylanish tezligining oshishi bilan pul massasining kichikroq hajmi talab qilinadi). Keyin tovarlarning doimiy massasi bilan pul muomalasi tezligining oshishi bilan narxlar oshishi kerak – pulning qiymati tushadi.

Inflyatsiya darajasiga banklardagi depozitlarni muzlatish orqali muomaladan chiqarilgan pul massasi hajmi ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Buning uchun ham ma'muriy mexanizmlar (taqiqlar), hamda qayta moliyalash stavkasini oshirish qo'llanilishi mumkin. Biroq, amalda, giperinflyatsiya davrida uzoq muddatli depozitlarda iqtisodiy jozibadorlik yo'q.

Bunday emissiyaning zararli bo'lishiga qaramay, ko'plab hukumatlar (ayniqsa, urushlar paytida) ular uchun yanada xavfli alternativalarining - darhol iqtisodiy inqirozning, harbiy mag'lubiyatning oldini olish uchun unga murojaat qilishdi.

Ko'pincha milliy valyutaga bo'lgan ishonch pul islohoti, shu jumladan valyuta nomini almashtirish natijasida qaytariladi.

4. Ochiq iqtisodiyot modeli

4.1. Yopiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyot uchun IS - LM modeli.

IS-LM modeli – bu yopiq iqtisodiyotdagi umumiy makroiqtisodiy muvozanatni tovar (IS egri chizig'i) va pul (LM egri chizig'i) bozorlaridagi bir vaqtning o'zida muvozanat natijasida tavsiflovchi Neo-Keyns makroiqtisodiy modelidir. Model ingliz va amerikalik iqtisodchi J.Xiks va E.Xansen tomonidan ishlab chiqilgan va birinchi marta 1937 yilda qo'llanilgan¹⁵. Model biznes tsikllarini tahlil qilish uchun mo'ljallangan va qisqa davr modelidir.

IS egri chizigi

Model nomi egri chiziqlar nomidan kelib chiqqan: egri chiziq IS (investment-savings) va egri LM (liquidity-money), investitsiya-jamg'arma bozorlari va pul bozoridagi ko'plab muvozanatni tavsiflaydi. Model eskirgan, ammo ba'zida tahlil va o'quv maqsadlarida qollaniladi. Biznes tsikllarining zamonaviy modellari yangi klassik va yangi Keyns nazariyalari doirasida qurilgan.

IS-LM modeli yopiq iqtisodiyotni tavsiflaydi. Shuning uchun sof eksport NX kapitalning o'zgarishi CF nolga teng. Shunday qilib, iqtisodiyotdagi masala tenglama bilan berilgan

$$Y = C + I + G$$

IS egri chizigi oddiy Keyns xoch modelidan olingan¹⁶.

Bunda iste'mol chilarning xatti-harakatlari iste'mol funktsiyasi bilan tavsiflanadi deb taxmin qilinadi:

$$C = C_a + MPC(Y - T)$$

bu erda,

C_a - daromadga bog'liq bo'lmagan avtonom iste'mol;

Y -iqtisodiyotda ishlab chiqarish (iste'mol chilar daromadlari);

T -sof soliqlar (subsidiyalarni olib tashlagan holdagi soliqlar);

$MPC \in (0,1)$ iste'mol ga haddan tashqari moyillik (marginal propensity to consume). Shunday qilib, $(Y-T)$ – bu mavjud daromad.

Firmalarning investitsiyalari foiz stavkasiga bog'liq (real yoki nominal):

¹⁵ Hicks J. R. Mr. Keynes and the "classics"; a suggested interpretation //Econometrica: journal of the Econometric Society. – 1937. – С. 147-159.

¹⁶ Матвеева Т. Ю. Введение в макроэкономику. — «Издательский дом ГУ-ВШЭ», 2007. — С. 28-29. — 511 с.

$$I = I(i) \quad \text{yoki} \quad I = I(r)$$

Fisher tenglamasiga ko'ra, nominal stavka inflyatsiya uchun oshirilgan real stavkaga teng:

$$i \approx r + \pi$$

Agar biz qisqa vaqt ichida narxlar qat'iylik tufayli doimiy deb hisoblasak, inflyatsiya doimiy va ikkala stavka ham faqat doimiy ravishda farq qiladi. Bunda model qaysi stavkani hisobga olishga bog'liq emas.

Inflyatsiya o'rniga Fisher tenglamasini o'zgartirish orqali inflyatsiya kutishlarini modelga kiritish mumkin:

$$i = r + \pi^e$$

bu erda,

π^e - inflyatsion kutishlar.

Iste'mol va investitsiya funksiyalari modeldagi xatti-harakatlarning taxminidir. Umuman olganda, ular iste'mol chi va kompaniyaning optimallashtirish vazifalaridan kelib chiqmaydi, garchi ularni ba'zi maxsus taxminlar bilan olish mumkin. Mikroiqtisodiy asoslarning yetarli emasligiga qaramay, taxminlar kundalik o'zgarishlar bilan zid emas. Iste'mol chilar haqiqattan ham daromadning faqat bir qismini sarflashlari va qolgan qismini tejashlari mumkin. Agar foiz stavkalari ko'tarila boshlansa, firmalar investitsiyalardan voz kechishlari mumkin, chunki bu investitsiya loyihasining daromadlilikini pasaytiradi va uni qaytarish muddatini uzaytiradi.

Agar siz iste'mol va investitsiya funksiyalarini chiqarish uchun tenglamaga almashtirsangiz, siz IS egri chizig'ining tenglamasini olasiz:

$$Y = C_a + MPC(Y - T) + I(i) + G$$

bu yerda

Y - iqtisodiyotda ishlab chiqarish;

C_a - daromadga bog'liq bo'lmagan avtonom iste'mol;

$MPC \in (0,1)$ – iste'mol qilish uchun marginal moyillik (iste'mol qilish uchun marginal propensity);

T – soliqlar;

I – investitsiyalar;

i – nominal foiz stavkasi;

G – davlat xarajatlari.

Investitsiyalar foiz stavkasiga salbiy bog'liq bo'lganligi sababli, egri chiziq tenglamasiga muvofiq ishlab chiqarish IS, stavkaning oshishi bilan pasayishi kerak.

LM egri chizig'i

LM egri chizig'i likvidlikni afzal ko'rish modelidan (pul bozori) olingan.

Pulga bo'lgan talab funktsiyasi likvidlikni afzal ko'rishning Keyns motiviga asoslanadi. Iqtisodiy agentlar ma'lum miqdordagi pulni saqlashni afzal ko'rishadi. Omonatlar bo'yicha mumkin bo'lgan foizlar bo'yicha daromad yo'qotilishiga qaramay, pul qoldig'i agentning kundalik xarajatlari uchun zarur bo'lganidan ko'proq bo'lishi mumkin. LM Egri chiziq tenglamasi quyidagi shaklga ega:

$$\left(\frac{M}{P}\right)^s = L(Y, i)$$

Y – iqtisodiyotda ishlab chiqarish;

M – nominal pul massasi;

P – umumiy narx darajasi;

L – likvidlik afzalliklarini tavsiflovchi pulga talab funktsiyasi;

i – nominal foiz stavkasi.

Pulga bo'lgan talab funktsiyasi ishlab chiqarishga (agentlarning daromadlariga) ijobiy bog'liq, chunki ishlab chiqarish qancha ko'p bo'lsa, operatsiyalarni amalga oshirish uchun shuncha ko'p pul kerak bo'ladi. Shu bilan birga, talabning stavkaga bog'liqligi salbiydir, chunki stavkaning oshishi bilan pulni saqlashning imkoniyat xarajatlari oshadi. Pul taklifi (pul massasi) Markaziy bank tomonidan berilganligi va qisqa vaqt ichida narxlar darajasi berilganligi sababli, tenglamaning chap tomoni doimiydir. Keyin tenglamadan egri chiziq kelib chiqadi LM ijobiy qiyaqlikka ega va nominal foiz stavkasi oshishi bilan ishlab chiqarish ko'payishi kerak. Daromad qanchalik yuqori bo'lsa, iste'mol bilan bog'liq xarajatlar shunchalik yuqori bo'ladi, naqd pulga talab yuqori bo'ladi va foiz stavkasi yuqori bo'ladi.

Muvozanat

IS egri chizig'idagi har bir nuqta tovar bozoridagi muvozanatni, LM egri chizig'idagi har bir nuqta pul bozoridagi muvozanatni anglatadi. Egri chiziqli tenglamalar emissiyaning real yoki nominal foiz stavkasiga bog'liqligini ifodalaydi. IS egri chizig'i emissiyaning stavkaga salbiy bog'liqligini, LM egri chizig'i esa ijobiylikni belgilaydi. Ularning kesishishi barcha bozorlar bir vaqtning o'zida muvozanatlashganda umumiy iqtisodiy muvozanatga mos keladi¹⁷. Modeldagi muvozanat foiz stavkasini sozlash bilan ta'minlanadi. Bu quyidagi fikrlardan kelib chiqadi. Agar xarajatlar bo'yicha YaIM tenglamasini yozsak

$$Y = C + I + G$$

shundan so'ng tejash investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$S = Y - C - G = I(i)$$

Tenglikni amalga oshirish uchun foiz stavkasi mos ravishda sozlanishi kerak. Investitsiyalar (YaIMning tarkibiy qismi) foiz stavkasiga bog'liq bo'lganligi sababli, iqtisodiyot muvozanatda bo'lishi uchun ishlab chiqarish bir vaqtning o'zida o'rnatiladi.

Hozirgi zamonaviy iqtisodiyotda xalqaro savdo muhim rol o'ynaydi. Xalqaro savdo mamlakatlarning mahsulot va xizmatlarni arzonroq narxda samarali ishlab chiqarishi va eksport qilishini ta'minlaydi hamda boshqa mamlakatdan samarali ishlab chiqarolmaydigan mahsulotlar va xizmatlarni import qiladi. Bunday iqtisodiyotga **ochiq iqtisodiyot** deyiladi. **Yopiq iqtisodiyot** bu barcha zarur tovarlar va xizmatlarning mahalliy ishlab chiqarishiga 100% bog'liq bo'lgan o'zini o'zi ta'minlaydigan iqtisodiyotdir.

Yopiq iqtisodiyot

Yopiq iqtisodiyot - bu boshqa davlatlar bilan ta'sir o'tkazmaydigan iqtisodiyotdir. Yopiq iqtisodiyot tovarlar va xizmatlarni olib kirmaydi yoki eksport qilmaydi va o'zlari ehtiyojlarini mahalliy sharoitda ishlab chiqarish bilan ta'minlanadi. Yopiq iqtisodiyotning nochorligi shundaki, barcha zarur tovarlar iqtisodiyotda zarur bo'lgan ishlab chiqarish omillariga ega bo'lishidan qat'i nazar, ishlab chiqarilishi kerak. Bu samarasizlikka olib

¹⁷ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 7-е изд., 2010. Глава 10.

kelishi mumkin, bu ishlab chiqarish tannarxini pasaytirishi va shu sababli iste'mol chilar to'lashi mumkin bo'lgan narxning oshishiga olib kelishi mumkin.

Yopiq iqtisodiyotlar, shuningdek, katta bozorga sotish imkoniyatini yo'qotadilar va bilim va texnologiyalarni uzatishda cheklovlar tufayli mahsulot ishlab chiqarishning cheklangan imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Yana bir kamchilik shundaki, korporatsiyalar global moliyaviy bozorlarga chiqq olmaydi, bu esa investitsiya uchun mablag'larni cheklashi mumkin. Bundan tashqari, yopiq iqtisodiyot mahalliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berishi mumkin, ular xorijiy ishlab chiqaruvchilarning raqobati yo'qligi sababli past sifatli va yuqori narxdagi mahsulotni taqdim etadilar.

Ochiq iqtisodiyot

Ochiq iqtisodiyot nomidan ko'rinib turibdiki, bu boshqa davlatlar bilan moliyaviy va savdo aloqalarini saqlab turadigan iqtisodiyotlardir. Ochiq iqtisodiyot sharoitida mamlakatlar import va eksport tovarlarini sotadilar va xalqaro savdo faoliyati bilan shug'ullanadilar. Ochiq iqtisodiyot, shuningdek, korporatsiyalarga mablag' jalb qilish, banklar va moliya institutlari xorijiy subyektlarga mablag' ajratish imkoniyatini beradi. Ochiq iqtisodiyotlar, shuningdek, texnologik bilimlar va tajribalarni sotadilar.

Ochiq iqtisodiyotlar rag'batlantirildi va xalqaro savdo shartnomalari va iqtisodiy va siyosiy birlashmalar orqali ko'plab ochiq iqtisodiyotlar mavjud. Shimoliy Amerika erkin savdo shartnomasi (NAFTA) AQSh, Kanada va Meksika o'rtasidagi erkin savdo shartnomasi va Evropa Ittifoqi (EI) iqtisodiy va siyosiy korporatsiyani rag'batlantirish uchun Evropadagi 27 a'zo davlatlar o'rtasidagi ittifoqdir. Bunday kasaba uyushmalari a'zo davlatlarga keyinchalik arzon narxlarda samarali ishlab chiqarishlari mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishga imkon beradi (ular uchun ular tegishli geografik landshaft, resurslar, arzon ish kuchi va hk).

Yopiq va ochiq iqtisodiyot

Yopiq va ochiq iqtisodiyotlar tashqi savdo bilan munosabat va o'zaro munosabatlar nuqtai nazaridan bir-biridan juda farq qiladi. Yopiq iqtisodiyotlar juda kam uchraydi, chunki vaqt o'tishi bilan ko'pgina yopiq

iqtisodiyotlar ochiq iqtisodiyotga aylandi. Yopiq iqtisodiyot boshqa davlatlar bilan o'zaro ta'sir qilmaydi va ularning o'sishiga xalaqit beradigan o'z-o'zini ta'minlashni afzal ko'radi. O'z navbatida, ochiq iqtisodiyot global iqtisodiyotga foyda keltiradi va natijada savdo, investitsiyalarni ko'proq moliyalashtirish va mahsulot va xizmatlarning rivojlanishiga olib keladi.

Demak:

- ochiq iqtisodiyot nomidan ko'rinib turibdiki, bu boshqa davlatlar bilan moliyaviy va savdo aloqalarini saqlab turadigan iqtisodiyotlardir.
- yopiq iqtisodiyot tovarlar va xizmatlarni olib kirmaydi yoki eksport qilmaydi va o'zlari uchun zarur bo'lgan mahsulotni mahalliy ishlab chiqarish hisobiga o'zini o'zi ta'minlaydi.
- xalqaro savdo va bilim hamda kapitalni almashish natijasida ko'proq investitsiyalar, rivojlanish va o'sish tufayli ochiq iqtisodiyotlarni afzal ko'rish va rag'batlantirish.

Mundell – Fleming modeli, deb ham tanilgan **IS – LM – BP modeli** (yoki **IS – LM – BP modeli**), bu iqtisodiy birinchi tomonidan (mustaqil ravishda) ko'rsatilgan model Robert Mundell va Markus Fleming. Model kengaytmasi IS – LM modeli. An'anaviy IS – LM modeli esa iqtisodiyotga tegishli (yoki yopiq iqtisodiyot), Mundell-Fleming modeli kichik ochiq iqtisodiyotni tavsiflaydi. Mundellning qarashlari shuni ko'rsatadiki, ushbu modelni Tsyurix, Bryussel va boshqalarga qo'llash mumkin.

Mundell-Fleming modeli iqtisodiyotning nominal valyuta kursi, foiz stavkasi va ishlab chiqarish o'rtasidagi qisqa muddatli munosabatlarni aks ettiradi (yopiq iqtisodiyot IS – LM modelidan farqli o'laroq, bu faqat foiz stavkasi va ishlab chiqarish o'rtasidagi bog'liqlikka qaratilgan). Mundell-Fleming modeli bahslashish uchun ishlatilgan iqtisodiyot bir vaqtning o'zida ushlab turolmasligi belgilangan valyuta kursi, kapitalning erkin harakati va mustaqil pul-kredit siyosati. Iqtisodiyot bir vaqtning o'zida uchtdan ikkitasini saqlab turishi mumkin. Ushbu tamoyil tez-tez “imkonsiz uchlik”, “muqaddas uchlik”, “murosasiz uchlik”, “nomuvofiq uchlik”, “siyosat trilemmasi” yoki “Mundell-Fleming trilemma”.

4.2. Ochiq iqtisodiyot uchun yalpi talab va yalpi taklif modeli (AD – AS modeli).

AD-AS modeli (ingl. Aggregate Demand — Aggregate Supply model — yalpi talab va yalpi taklif modeli) - qisqa va uzoq muddatli davrlarda narxlarning o'zgarishi sharoitida makroiqtisodiy muvozanatni hisobga oladigan makroiqtisodiy model. Birinchi marta Jon Maynard Keynes tomonidan "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" asarida ilgari surilgan.¹⁸

Ushbu model yalpi talab va yalpi taklifning xatti-harakatlarini umumiy narx darajasi ko'rsatadi va iqtisodiyotdagi yalpi ishlab chiqarishga (yoki Real YAIM, ba'zan YaMM) ta'sirini tavsiflaydi. AD-AS modeli iqtisodiy tsikl fazalari va stagflyatsiya kabi ko'plab makroiqtisodiy hodisalarni namoyish qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Yalpi talab (AD)

Yalpi talab egri chizig'ining o'ngga siljishi narxlar darajasining oshishiga va yalpi ishlab chiqarishning oshishiga olib keladi

Asosiy maqola: yalpi talab

Ad yalpi talab egri chizig'i tovar bozorlari va aktivlar bozorlari muvozanatda bo'lgan narx darajasi va ishlab chiqarish darajasining kombinatsiyasini ko'rsatadi. Ad-as modelidagi muhim ko'rsatkich yalpi talab egri chizig'idir. Ushbu funktsiya makroiqtisodiy agentlarning barcha mumkin bo'lgan talablari yig'indisini tushuntiradi: uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va xorijiy sektor. Shunday qilib, yalpi talab quyidagi ko'rsatkichlar yig'indisidan tuziladi:

iste'mol xarajatlari – uy xo'jaliklarining tovar va xizmatlarga bo'lgan talabi;

investitsiyalar – kelajakda o'z daromadlarini ko'paytirish maqsadida firmalarning tovar va xizmatlarga bo'lgan talabi;

tovarlar va xizmatlarni davlat tomonidan sotib olish – davlat xizmatchilarining ish haqi, davlat bo'linmalari uchun uskunalar sotib olish va boshqalar kabi mezonlarga davlat xarajatlari;

sof eksport - mamlakatdan eksport va mamlakatga import o'rtasidagi farq.

$$AD = C + I + G + (X - M)$$

Yalpi talabni bir necha usul bilan tasvirlash mumkin. Ushbu funktsiyaning taniqli modeli "Keyns xochi" deb nomlangan bo'lib, unda

¹⁸ Дж.М.Кейнс. «Общая теория занятости, процента и денег». 8-е издание. 1936 год.

yalpi talab egri chizig'i ijobiy qiyalikka ega. Biroq, AD – AS modelida yalpi talab egri chizig'i, aksincha, cheksiz kamayib boruvchi funktsiya sifatida tasvirlanadi. Buning uchta asosiy izohi (ta'siri) mavjud. Frantsuz iqtisodchisi Artur Pigu tomonidan ilgari surilgan birinchisida aytilishicha, narxlarning umumiy darajasi oshishi bilan insonning haqiqiy boyligi pasayadi, bu esa uy xo'jaliklari tomonidan tovarlar va xizmatlar iste'molining pasayishiga olib keladi va bu mos ravishda yalpi talabning pasayishiga olib keladi. Jon Maynard Keynes boshqacha fikrda edi. U narxlar darajasining oshishi bilan pulga talab tabiiy ravishda o'sib borishini taklif qildi. Bu qarz mablag'lariga talab ortib borayotganligi sababli bank foiz stavkasining oshishiga olib keladi. Investorlar yuqori foiz stavkasidan aziyat chekishadi, bu esa iqtisodiyotga investitsiyalarning pasayishiga va natijada yalpi talab miqdorining pasayishiga olib keladi. Zamonaviy iqtisodchilar Robert Mandell va Jon Fleming mamlakatda narxlar darajasining oshishi bilan uning eksporti pasaymoqda, deb hisobladilar, chunki bu holda milliy tovarlar chet elliklar uchun ham, mahalliy aholi uchun ham qimmatlashmoqda, bu esa o'z navbatida import hajmining oshishiga olib keladi. Ushbu nomutanosiblik sof eksportni va shuning uchun yalpi talab miqdorini kamaytiradi. Shunday qilib, yalpi talab egri chizig'i narx darajasiga teskari proportsionaldir¹⁹.

Yalpi taklif

Yalpi taklif egri chizig'i ko'proq "bahsli" tarixga ega. Klassik makroiqtisodiy maktab vakillari yalpi taklif narxlar darajasiga bog'liq emas deb hisoblashgan. Shunday qilib, klassiklar berilgan egri chiziqni umumiy chiqish o'qiga perpendikulyar ravishda tasvirlashdi. Keyinchalik, Keynes maktabining asl tarafdorlari, aksincha, yalpi taklif hech qanday tarzda yalpi ishlab chiqarish darajasiga bog'liq emas deb taxmin qilishdi. Shuning uchun, ekstremal keynsiyaliklar bu funktsiyani umumiy chiqish o'qiga parallel ravishda tasvirlashdi. Bizning davrimizda kumulatif ta'minot egri chizig'ini grafik tasvirlashning bunday va boshqa turlari mavjud. Hozirgi kunda qat'iy vertikal ravishda uzoq muddatli yalpi taklif qurilmoqda va ijobiy qiyalik bilan tasvirlangan egri chiziq qisqa muddatli yalpi taklifdir.

¹⁹ Матвеева Т.Ю. Классическая макроэкономическая модель // Введение в макроэкономику. — «Издательский дом ГУ-ВШЭ», 2007. — С. 140. — 511 с. — 3000 экз. — ISBN 978-5-7598-0611-0. Архивировано 24 ноября 2010 года.

AD – AS modelida yalpi talab va yalpi taklif hajmlari baholarning umumiy darajasi dinamikasi ta'sirida o'zgarishi va makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi o'rganilsa, Fillips egri chizig'i yordamida ishsizlik va inflatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq qilinadi. Yuqorida sanab o'tilgan modellar barcha mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo'llanaveradi. Ammo ularda keltirilgan empiric koeffitsientlar, turli iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi xususiyati bir mamlakatda ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Har qanday makroiqtisodiy modelda, u qanchalik sodda yoki murakkab bo'lmasin, ma'lum darajada mavhumlikka yo'l qo'yiladi. Masalan, makroiqtisodiy tahlil davomida milliy iqtisodiyot ba'zan yopiq iqtisodiy tizim, ya'ni tashqi iqtisodiy aloqalari mavjud bo'lmagan “yopiq iqtisodiyot” deb qaraladi. Amalda esa barcha mamlakatlar tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarga ega, ya'ni “ochiq iqtisodiyot”ga ega. Hech bir model iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni to'la-to'kis qamrab olmaydi. Shunga qaramasdan makroiqtisodiy modellardan foydalanish eng muhim iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash, qabul qilinadigan turli iqtisodiy qarorlarning olinishi mumkin bo'lgan ko'pvariantli natijalarini oldindan aniqlab olish, makroiqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini muvofiqlashtirish imkonini beradi. Makroiqtisodiy modellarda tashqaridan belgilanadigan, ya'ni modelda tayyor kattalik sifatida qabul qilinadigan **ekzogen** o'zgaruvchilar hamda modelni yechish natijasida topiladigan **ichki-endogen** o'zgaruvchilar farqlanadi. Bir modelda ekzogen hisoblangan o'zgaruvchi (ko'rsatkich) ikkinchi model uchun endogen hisoblanishi mumkin.²⁰

4.3. Belgilangan valuta kursi sharoitida iqtisodiy tartibga solish.

Valyuta kursi — bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxi. Valyuta kursining qat'iy qayd etilgan va o'zgarib turadigan (valyuta bozorida u yoki bu valyutaga talab yoki taklifga qarab) turlari mavjud. Valyuta kursi mamlakatlar valyutasining harid qobiliyati, shuningdek xalqaro to'lov vositalari (masalan, SDR, yevro) bilan o'zaro munosabat va boshqa omillar (tovarlar narxini milliy valyutada taqqoslash) asosida belgilanadi. Ularning harid qobiliyatining o'zgarishi bilan (inflyatsiya darajasi, to'lov balanslari holati, turli mamlakatlarda turlicha foiz stavkalarining o'rnatilishi, jahon valyuta

²⁰ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013):8

bozoriga mazkur valyutaga ishonch darajasi, shuningdek boshqa siyosiy sabablar ta'sirida) valyuta kursi ham o'zgarib turadi. Markaziy emissiya banki belgilaydigan rasmiy Valyuta kursini hukumat belgilaydigan yoki valyuta bozorida vujudga keladigan erkin valyuta kursidan farqlamoq kerak. Bundan tashqari valyuta kursi milliy pul birligining boshqa davlat valyutasi yoki xalqaro hamda mintaqaviy valyutalar bilan o'zaro rasmiy o'rnatilgan munosabatlar bo'yicha ("suzib yuruvchi", "sirg'aluvchan" kurs) belgilanishi ham mumkin (Yevropa valyuta ittifoqida kurslarning tebranishi +2,25 % doirasida chegaralangan).

Valyuta savdosi amaliyotida valyuta yuqoriroq kurs bo'yicha sotiladi (sotuvchi kursi), harid qilishda esa pastroq (haridor kursi) kursdan foydalaniladi. Valyuta kursi ikki darajasi o'rtasidagi farqdan bankning valyuta savdosidan oladigan daromadi kelib chiqadi. Valyuta kursini rasmiy ko'tarish (revalvatsiya) mamlakatni kapitalni chetga chiqarishdan manfaatdor qiladi, importni qulaylashtiradi, chunki chet el valyutasini arzonroq harid qilishga imkoniyat tug'iladi. Valyuta kursini rasmiy pasaytirish (devalvatsiya) mamlakat savdo va to'lov balansining keskin yomonlashuvi, valyuta rezervining holdan toyishi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Chet el valyutasi kursining birjadagi maxsus idora tomonidan belgilanishi va maxsus byulletenlarda nashr etilishi valyuta kotirovkasi deyiladi. Bunday byulleten ma'lumotlari matbuotda ham chop etib boriladi. O'zbekiston Markaziy banki davriy ravishda har haftada buxgalteriya hisobi va bojxona to'lovlari uchun pul massasi va inflyatsiya dinamikasini hisobga olgan holda xorijiy valyutalarning so'mga nisbatan kurslarini matbuotda e'lon qilib boradi. Misol uchun: 1 AQSh dollarining so'mga nisbatan rasmiy ayirboshlash kursi 2022-yil 18-avgust holatiga ko'ra, 10 945 so'm 32 tiyinni tashkil qildi.

4.4. Valyuta zaxiralari. Belgilangan va suzib yuruvchi valyuta kurslari.

Turli mamlakatlar iqtisodiyoti ortasidagi ozaro bogliqlik tovarlar va xizmatlar savdosi va moliyaviy operatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu operatsiyalarga pul vositachilik qiladi. Natijada, jahon iqtisodiyotida pulning harakati bilan bog'liq holda valyuta munosabatlari vujudga keladi. Valyuta munosabatlari milliy iqtisodiyot va xalqaro institutlar faoliyati natijalarining ayirboshlashinuvini aks ettiradi. Valyuta

munosabatlarining asoslari bu tovar ishlab chiqarish, savdo, xizmatlar korsatish, mamlakatlar ortasidagi capital harakati. Valyuta munosabatlari tolov balanslari, valyuta kurslari, kreditlar boyicha hisob – kitob operatsiyalari orqali ayirboshlash va taqsimlash sohasida vujudga kelsa-da, valyuta munosabatlari har ikki davlatning iqtisodiy rivojlanishiga va umuman xalqaro iqtisodiy munosabatlarga sezilarli darajada ta'sir korsatadi.

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro to'lov oborotida pulning harakat qila boshlashi bilan vujudga kelgan. Bir vaqtning ozida jahon pul muomalasi tizimining ahamiyati va uning nisbatan mustaqillik darajasi oshib borgan.

Valyuta munosabatlarining taraqqiyoti ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, jahon xojaligi tarkibining o'zgarishi bilan uzviy bog'liqdir.

Binobarin, valyuta munosabatlari bu tashqi savdoni amalga oshirishda, iqtisodiy va texnik yordam ko'rsatishda, valyuta sotib olish boyicha operatsiyalarni amalga oshirishda valyutaning ishlashi bilan bogliq bolgan pul munosabatlaridir. Valyuta operatsiyalarining ishtirokchilari davlatlar, jismoniy va yuridik shaxslardir.

Valyuta munosabatlari – davlatlar ortasida tashqi savdo, kapital chiqarish, foydani olib chiqish, zaym va subsidiyalar olish, fan – texnika

sohasidagi almashuv, turizm va boshqa shunga oxshash turli xojalik aloqalariga xizmat qiluvchi jahon puli amal qilishi bilan bogliq iqtisodiy munosabatlardir.

Valyuta munosabatlari muomala ya'ni taqsimot va almashuv sohasida amal qiladi. Lekin, nisbatan mustaqil holda tolov balansi valyuta kursi ahvoliga, kredit va hisob operatsiyalari orqali jahon iqtisodiyoti ayrim mamlakatlarni iqtisodiy rivojlantirishga, ularning iqtisodiy aloqalariga turli korinishda ta'sir otkazadi.

Har bir milliy bozor ozining milliy valyuta tizimiga ega. Xalqaro valyuta tizimi bu jahon xojaligining rivojlanishi va davlatlararo kelishuvga muvofiq huquqiy mustahkamlangan valyuta munosabatlari shakli; tashqi bozorlarda markaziy emission banklar faoliyatini tartibga soluvchi qoida, qonun va muassasalar toplami. Uning tarkibiy elementlari quyidagilar:

-asosiy tolov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari;

-valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmlari;
-valyutani almashtirish shartlari;

xalqaro bozorlar rejimi ya'ni xalqaro valyuta va oltin bozori tartibi;
-valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi. Xalqaro valyuta tizimi milliy valyuta tizimlari asosida harakat qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'larni, shu jumladan, valyutani almashtirish va sotishni yirik tijorat banklari amalga oshiradilar. Ushbu banklاربoshqa mamlakatlarda o'z firmalariga ega yoki boshqa banklar bilan shartnomaga ega bo'ladilar. Bu banklar orqali savdo va boshqa tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida, mijozlar ushbu bankka pul qoyish va uni boshqa mamlakatga boshqa turdagi valyutada o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tashqi valyuta bozorining bosh iqtisodiy agenti bo'lib valyuta eksportyorlari va importyorlari hisoblanadi va ular bozorda valyutaga talab va taklifni shakllantiradilar. Undan tashqari, valyuta bozorida banklar, valyuta brokerlar, dillerlar bevosita valyuta bilan savdo qiladilar. Xalqaro valyuta bozorining yirik markazlari Tokio, Nyu-York, Bryussel hisoblanadi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) oz taraqqiyotida uch bosqichni bosib otgan:

birinchi bosqich, XVTning vujudga kelishi, XIX asrdan to ikkinchi jahon urushigacha;

ikkinchi bosqich, XX asrning 30-yillari oxiridan to 70 yillargacha (ushbu bosqichning mazmunini 1944 yilda bo'lib o'tgan Bretton-Vud konferensiyasi belgilab bergan)

uchinchi bosqich, XX asrning 70-yillaridan hozirgacha davom etmoqda (1976 yil Yamaykada shakllangan).

Xalqaro valyuta tizimi XIX-asr oxirida oltin andoza asosida yuzaga kelgan bolib, bunda ayrim mamlakatlarning milliy valyutasi boshqa mamlakat valyutasi bozorida oltinga erkin almashtirilgan. Bu valyuta tizimi XX asr boshlaridagi buyuk depressiya davrida barbod boldi. 1944 - yil AQSHda Bretton-Vuds konferensiyasida rasmiylashtirilgan valyuta kursining oltin andozasi saqlanib qolgan. Lekin bunda AQSH dollari oltin va valyuta almashuvining bosh vositasi qilib belgilandi. Bu ikkala vositada

ham valyuta kursi huquqiy tomondan oltinning jahon bozoridagi narxiga kora belgilab qo'yish asosida amalga oshirildi. Ushbu konferensiyada — Xalqaro valyuta fondi tashkil etildi.

1971 yilga kelib AQSH hukumati dollarni oltinning rasmiy narxi boyicha almashtirib olishdan bosh tortdi, chunki bu davrga kelib jahondagi pul zaxirasining osishi qazib olinayotgan oltin miqdoriga bogliq bolmay qoldi, shuningdek oltin zaxiralarining osishi xalqaro savdo va moliya miqyoslarining osishidan orqada qola boshladi. Bu orada chet mamlakatlarga chiqib ketgan AQSHning dollari miqdori ko'payib, savdo balansida kamomad oshib ketgan.

Hozirda amal qilib turgan valyuta tizimi 1976 yilda XVF tomonidan joriy etilgan. Davlatlar o'rtasida valyuta munosabatlari milliy pul birligining ozgarib turuvchi — suzuvchil kursi asosida harakat qilishini belgilangan.

Chet el valyutasi - xorijiy davlatlarning banknotalari, shuningdek turli xil valyuta birliklarida korsatilgan turli xil tolov vositalari - veksellar, cheklar va boshqalar.

Kollektiv valyuta - bu ma'lum bir davlatlar doirasidagi hisob-kitoblar uchun ishlatiladigan (masalan, yevro, rubl, dollar) sun'iy ravishda yaratilgan xalqaro valyuta.

Barcha valyutalar uch guruhga ya'ni erkin, qisman va konvertatsiya qilinmaydigan valyutaga bo'linadi. Valyuta konvertatsiyasi iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishi uchun muhim ko'rsatkichdir. **Konvertatsiya deganda bozorda haqiqiy valyuta kursi boyicha milliy valyutalarni xorijiy valyutalarga almashtirishning kafolatlangan imkoniyati tushuniladi.**

Cheklovlari darajasi yoki ularning to'liq yo'qligi valyutalarning konvertatsiyalanish xususiyatini baholashda belgilovchi tamoyil hisoblanadi. Erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta - har qanday operatsiyalar bo'yicha ham rezidentlar, ham norezidentlar uchun valyuta operatsiyalar bo'yicha qonuniy cheklovlar mavjud emasligini anglatadi. Qisman konvertatsiya qilinadigan valyuta, ushbu valyuta turi, operatsiyalarning ayrim turlari yoki valyuta operatsiyalarning turli subyektlari uchun miqdoriy cheklovlar yoki valyuta ayirboshlash uchun maxsus ruxsat berish tartibi bor bo'lgan mamlakatlarda mavjud bo'ladi. Konvertatsiya qilinmaydigan valyuta - bu qonunchilikda deyarli barcha

turdagi operatsiyalar bo'yicha cheklovlar nazarda tutilgan mamlakat valyutasi. Xalqaro valyuta operatsiyalarda milliy valyutani ishlatishda valyuta **devalvatsiyasi va revalvatsiya** kabi tushunchalar qollaniladi:

- **valyuta devalvatsiyasi** milliy valyutaning arzonlashishi ya'ni chet el valyutasi birligining milliy valyuta birliklarida osishi. Shunga kora, har qanday chet el valyutasining (dollar) bir birligini sotib olish uchun ko'proq milliy valyutaning (so'mning) birligi kerak boladi;

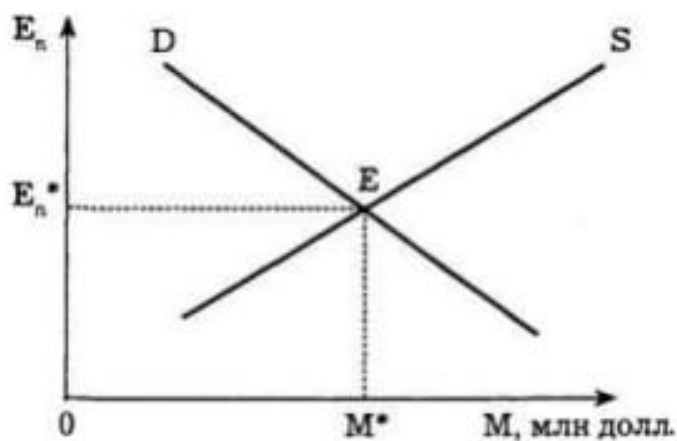
- **revalvatsiya** milliy valyuta narxining oshishi yoki milliy pul birliklarida chet el valyutasi narxining pasayishi, ya'ni har qanday chet el valyutasini sotib olish uchun milliy valyutani ancha kam sarflash kerak bo'ladi. O'zbekistonda faqat respublikaning Markaziy banki rasmiy ravishda milliy valyuta narxining ko'tarilgani (revalvatsiya) yoki pasayganligi (devalvatsiyasi) to'g'risida e'lon qilishi mumkin.

Valyuta bozorida valyutaga nisbatan talab va taklif.

Har qanday valyuta tizimining muhim elementlaridan biri valyuta kursidir. Valyuta kursi mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxidir. Suzib yuruvchi valyuta tizimida valyutaning kursi (narxi) bozordagi talab va taklif asosida shakllanadi.

Valyutaning bozor (muvozanat) narxi bu valyuta bozoridagi valyuta taklifi unga bo'lgan talabga teng bo'lgan kursdir. Xorijiy valyutaga talab mamlakatning tovar va xizmatlar importiga bo'lgan ehtiyoji, mamlakatga kirib kelayotgan turistlarning sarflari, mamlakatning to'lashi kerak bo'lgan to'lovlar miqdori va shu kabilar bilan aniqlanadi. Valyutaning taklifi esa mamlakatning eksport hajmi, uning olgan zayomlari miqdori bilan aniqlanadi. Xorijiy valyutaga bo'lgan talab va taklif davlatning iqtisodiy ahvoliga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari, pulning real xarid qobiliyati va mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi kabi omillar valyuta kursining o'zgarishlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta bozorida, valyutaga (so'm, dollar) bo'lgan talab (D) va uning taklifi (S) 4.1.- rasmda keltirilgan.

4.1. - rasm. So'mning dollarga nisbatan almashish kursining shakllanishi.

E_n – valyuta bozoridagi valyutaga talab va uning taklifi o'rtasidagi muvozanatga mos keladigan nominal kurs;

E nuqtasi – valyuta bozoridagi muvozanat nuqtasi;

E_n – nominal kurs (chet el valyutasining to'gridan-to'gri kotirovkasi, masalan, 1 AQSH dollari uchun 12000so'm);

M – valyutaning muvozanat miqdorini korsatadi.

Talab va taklif egri chiziqlari klassik ko'rinishga ega, ammo talab va taklifni belgilovchi omillar biroz boshqacharoq. Chet el valyutasining taklifi O'zbekiston tovarlari va xizmatlari importchilari, xorijiy investorlar va O'zbekiston eksportchilari tomonidan shakllantiriladi. Xorijiy valyutaga bo'lgan talabni O'zbekiston importchilari va investorlari, o'zbek tovarlari va xizmatlari eksportchilari tomonidan shakllantiriladi. Natijada, so'm evaziga dollarga bo'lgan talab almashuv kursidan pasayib boruvchi funksiyasi, so'mgadollar taklifi esa ortib borayotgan funksiya korinishida bo'ladi. Talab taklifdanqanchalik ko'p bo'lsa, valyuta shunchalik qimmatga tushadi. Boshqa bozorlardan farqli o'laroq, ushbu bozorda har bir tovar-valyutani baholaydigan umumiy o'lchov birligi mavjud emas. Binobarin, ushbu bozorni tovar ayirboshlash bozori deb qarash mumkin, bu yerda turli xil valyutalarning nisbatlarini juft-juft qilib tahlil qilish zarur.

Valyuta nominal kursini belgilovchi omillarga kelsak, ular quyidagicha aniqlanadi: agar real valyuta kursi quyidagicha ifodalangan bolsa

$$E_r = E_n \cdot \frac{P_d}{P_f},$$

bu yerda:

E_r - real valyuta kursi;

P_d - o'z mamlakatlarida ishlab chiqarilgan tovarlar narxlari darajasi, ichki narxlar indeksi;

P_f - chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarning narx darajasi, chet elda narxlar indeksi, u holda nominal kursni quyidagicha ifodalash mumkin.

$$E_n = E_r \cdot \frac{P_f}{P_d}.$$

Ushbu tenglama nominal valyuta kursining nima aniqlashini ko'rsatadi: bu ikki mamlakatda real almashuv kurs va narx darajasi. Agar narxlar darajasi (P_d) oshsa, masalan, O'zbekistonda, nominal almashuv kurs (E_n) pasayadi, chunki, endi so'm arzonroq va unga kamroq chet el valyutasini (masalan, AQSH dollarini) sotib olish mumkin. Boshqa tomondan, agar AQSHda narxlari darajasi (P_f) ko'tarilsa, nominal almashuv kursi oshadi, chunki dollar arzonlashganligi sababli, so'mga ko'proq dollar sotib olish mumkin bo'ladi.

Har bir mustaqil davlat o'z milliy valyutasiga ega bo'lishga intiladi. Milliy valyutaning mavjudligi mamlakatning to'liq mustaqilligi, milliy iqtisodiyotni "import qilinadigan" inflyatsiyadan himoya qilish iqtisodiyotni real va oslashuvchan boshqarish imkoniyatining kafolati bo'lib, turli valyutalar sharoitida ularni almashtirish zaruriyati tug'iladi. Ichki almashinuvda qoida tariqasida, har bir mamlakat o'zining milliy valyutasidan foydalanadi. Har qanday mamlakatdan tovar yoki xizmatlarni import qilish uchun biz ushbu mamlakat valyutasini sotib olishimiz kerak. **Ayirboshlash kursi - bu ikki mamlakat valyutalari o'rtasidagi munosabatlar yoki boshqa mamlakatlarning pul birliklarida ifodalangan mamlakat pul birligi narxi.**

Ularning sotib olish qobiliyati va boshqa bir qator omillar (to'lov balansining holati, inflyatsiya darajasi, qisqa muddatli kapitalning davlatlararo migratsiyasi) bilan belgilanadigan turli mamlakatlarning pul birliklari o'rtasidagi nisbat. Markaziy bank yoki biron bir davlat idorasi

tomonidan belgilanadigan rasmiy kurs bilan valyuta bozorida (birjada) shakllanadigan erkin kursni bir biridan farqlash lozim.

Valyuta kurslarining nominal va real kursi (qiymati) farqlanadi. **Nominal kurs – bu bir valyuta narxining boshqa valyutada ifodalanashi. Valyutalarning nisbiy narxlari kurs kotirovkalari deb ataladi.** To'g'ri va teskari kotirovkalar mavjud. Ko'pgina mamlakatlar tomonidan qo'llaniladigan chet el valyutasini to'gridan-to'gri kotirovka qilishda kurs chet el valyutasi birligiga to'gri keladigan milliy valyuta birliklari soniga qarab belgilanadi (masalan, 1 AQSH dollari uchun 8000 so'm). Teskari kotirovka bo'lsa, milliy valyuta birligiga to'gri keladigan chet el valyutasi birliklarining soni aniqlanadi (1 so'm uchun 0,008 AQSH dollari). Nominal kurs bo'yicha ma'lumotlarning mavjudligi tashqi va ichki bozorlarning narxlarini taqqoslashga imkon beradi. Valyuta kurslarining o'zgarishi ichki narxlarning bir xil xalqaro narx darajasida o'zgarishiga olib keladi. Nominal kursdan farqli o'laroq, real valyuta kursi bir mamlakat tovarlari. ikkinchi mamlakat tovarlariga qaysi nisbatda ayirbrshlanishini ko'rsatadi va shu bilan ma'lum bir mamlakatning xalqaro bozorda qanchalik raqobatdosh ekanligini ko'rsatadi.

Valyuta kursi va narxlar o'rtasida to'gridan-to'gri va teskari bog'liqlik mavjud: narxlarning ko'tarilishi valyuta kursini pasaytiradi, kursning pasayishi narxlarning yangi sakrashiga olib keladi.

Valyuta kurslarining quyidagi tizimlari farqlanadi:

Erkin ozgaruvchan valyuta kurslari – bu talab va taklifning o'zaro ta'siri natijasida valyuta bozorida shakllanadigan kurs, bu jarayonga davlatning hech qanday aralashuvisiz, talab va taklifning o'rtasidagi nisbat asosida shakllanadi. Shunday qilib, suzuvchi valyuta kursida uning kattaligi, ya'nimilliy valyutada ifodalangan chet el valyutasining narxi unga bo'lgan talab va taklifni belgilovchi omillarga bog'liq. Xorijiy valyutaning qadrsizlanishi (qachonki chet el valyutasini sotib olish uchun ko'proq milliy valyuta kerak bo'lsa) yoki narxning oshishini (chet el valyutasi birligini sotib olishga milliy valyutadan kam mablag sarflanganda) anglatadi.

Valyuta kursiga ta'sir qiluvchi omillar:

- **iste'mol chilar didining o'zgarishi** tovar va xizmatlarni eksport yoki importining ko'payishiga olib keladi. Reklama, yangi, yanada mukammal modellar yaratish orqali xorijiy tovarlarning jozibadorligini

oshirish mumkin. Import qilinadigan tovarlarni jozibadorliging yanada oshishi tovarlar iste'molining ko'payishiga olib keladi;

- **daromadning nisbiy o'zgarishi.** Iste'mol xarajatlari hajmi to'gridan-to'g'ri milliy daromad darajasiga bogliq. Daromad oshishi bilan ham mahalliy, ham import qilinadigan tovarlarning iste'moli oshadi;

- **real foiz stavkasi.** Foiz stavkasini o'zgartirish orqali mamlakatda pul muomalasi tartibga solinadi, bu esa milliy valyuta kursiga ta'sir etishi mumkin;

- **xalqaro hisob-kitoblarda va spekulativ kapital bozorida valyutadan foydalanish darajasi.** Yevropada kapitalning qisqa muddatli harakati bo'yicha operatsiyalarni yevrodollarda amalga oshirish talab va taklif hajmiga, demak valyutaning narxiga ta'sir qiladi.

Butun dunyoda bir qonuniyat mavjud: iqtisodiy rivojlanish darajasi va iqtisodiyotning ochiqligi bilan ichki narxlar jahon darajasiga yaqinlashadi, bu esa avtomatik ravishda milliy valyutaning real kursining oshishiga olib keladi. Bir qator ko'rsatkichlar valyuta kursi uzoq muddatli muvozanat nuqtasiga nisbatan past yoki yuqori baholanganligini bildiradi, jumladan:

- eksport va importning o'sish sur'atlari;
- savdo balansining saldosi belgisi va o'sish sur'atlari;
- valyuta zaxiralarining miqdori va dinamikasi.

Agar mamlakatning valyuta zaxiralari hajmi oshayotgan bo'lsa, demak, boshqa sharoitlar o'zgarmas bo'lganda, bu kursni past baholash siyosatidan dalolat beradi.

- o'rtacha ish haqi va umuman pul daromadlari bo'yicha hisob-kitoblar.

Agar daromadlar dollar ko'rinishida o'sayotgan bo'lsa, demak, boshqa sharoitlar o'zgarmas bo'lsa, bu milliy valyutaning haqiqiy mustahkamlanishidan dalolat beradi, agar tushsa, u zaiflashadi. Pasaytirilgan valyuta kursi moliyaviy barqarorlikni cho'zib yuboradi va valyuta zaxiralarining ko'payishi bilan uni izdan chiqarishi mumkin.

Pasaytirilgan valyuta kursi sun'iy ravishda milliy mahsulotlarning past narxlarini saqlab qolishga yordam beradi. Ichki va jahon narxlaridagi farq xomashyoning ommaviy ravishda ataylab arzon narxlarda chiqib ketishining oldini olish bo'yicha har qanday choralarni samarasiz qiladi. Milliy mahsulotlar uchun narxlarni past darajada ushlab turish korrupsiyani kuchaytirib yuboradi. Valyuta kursining pastligi, hatto bojxona

to'lovlaridan ham samaraliroq, ichki bozorni import qilinadigan tovarlar va xizmatlar raqobatidan yopib qo'yadi. Natijada, yopiqlikning — issiqxonali sharoitlari bilan taltaytib yuborilgan milliy iqtisodiyot o'nlab yillar davomida turgunlikka mahkum bo'ladi.

Belgilangan valyuta kursi. Bu hukumat (Markaziy bank) tomonidan belgilanadigan valyuta kursi. Moslashuvchan valyuta tizimining o'ziga xos kamchiliklarini bartaraf etish maqsadida ko'plab mamlakatlar o'z kurslarini belgilaydilar. Bunda Markaziy bank xorijiy valyutani belgilangan kurs bo'yicha sotib olish va sotish majburiyatini oladi. Bunda valyuta kursining muvozanatli bozor kursiga mos kelishi shart emas. Odatda kurs har qanday qattiq valyutaga yoki valyuta savatiga bog'lab qo'yiladi. Valyuta kursini ushlab turish uchun Markaziy bank valyuta bozorida valyuta defitsitini rasmiy zaxiralar hisobiga to'ldirish yoki valyuta sotib olish orqali valyuta intervensiyalarini amalga oshiradi. Biroq, rasmiy zaxiralar joriy defitsitini doimiy ravishda moliyalashtirish manbai bo'la olmaydi va oxir-oqibat hukumat yoki Markaziy bank devalvatsiya yoki revalvatsiya yo'li bilan valyuta narxini o'zgartirishga majbur bo'ladi.

Valyuta kursini belgilashga yana bir asos – bu xarid qobiliyati pariteti (XQP), ya'ni, valyuta kursi valyutalarning ma'lum tovar va xizmatlar to'plamini (standart iste'mol savati) sotib olish qobiliyatiga asoslangan holda aniqlanadi. Ushbu konsepsiyani birinchi marta shved iqtisodchisi Gustav Kassel ishlab chiqqan. Uning fikricha mukammal raqobat sharoitida bir xil mahsulotni turli mamlakatlarda har xil narxlarda sotish mumkin emas. Masalan, agar AQSHda o'rnatilgan standart 1000 dollar, Buyuk Britaniyada 700 funt sterling bo'lsa, u holda kurs quyidagicha bo'ladi: 1 dollar = 0.7 funt sterling. Biroq, amalda bu taxmin har doim ham tasdiqlanmaydi:

- xarid qobiliyatini taqqoslashda xalqaro savdoda tovarlar va xizmatlar savati (to'plami) ishlatiladi. Aslida, mutlaqo bir xil tovarlar va xizmatlar to'plamlari hech qachon turli xil valyutalarga sotib olinmaydi;

- valyutaga bo'lgan talab va uning taklifi o'rtasidagi nisbat valyuta kursiga sezilarli darajada ta'sir qiladi.

Agar tashqi bozorda davlat ko'proq ne'matlarni sotib olsa va tovarlarni kamroq sotsa, u holda valyutaga bo'lgan talab taklifdan yuqori bo'ladi;

- iqtisodiy omillardan tashqari valyuta kurslariga siyosiy, psixologik (kutishlar, kayfiyat, qo'rquv), harbiy omillar katta ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatlar tashqi iqtisodiy aloqalariga valyuta kursining o'zgarishi ta'sir qiladi. Ya'ni kursning pasayishi ushbu davlat mahsulotini jahon bozorida nisbatan raqobatlashuvini kuchaytiradi, tovarlar va xizmatlarni eksport qilishga yordam beradi, chetdan tovar va xizmatlar kelishiga qarshilik ko'rsatadi, natijada tashqi savdo va to'lov balansining yaxshilanishiga olib keladi. XVF tomonidan qabul qilingan — tebranib turuvchi boshqariladigan valyuta kursi tizimiga ko'ra unga a'zo bo'lgan har bir davlat o'z valyuta kursini mustaqil tanlab olish huquqiga ega. XVF nizomiga ko'ra mamlakat valyuta kurslarini o'rnatish tartibi quyidagicha:

1. Mamlakat valyuta kursini XVFning hisob birligiga yoki muvofiq keluvchi biron bir valyutaga bog'liq holda saqlashi;

2. O'z valyutalarining qiymatini boshqa XVF ga a'zo mamlakat valyutasi qiymati bo'yicha ushlab turish haqida bitim tuzish lozim. Valyuta munosabatlarini davlat tomonidan va davlatlararo miqyosda tartibga solish valyuta siyosati asosida amalga oshiriladi.

Valyuta siyosati-davlat organi va hukumatlararo tashkilot tomonidan qabul qilingan dasturga muvofiq o'tkaziladigan iqtisodiy tadbirlar.

Valyuta kursining o'zgarishi iqtisodiyotning ahvoliga sezilarli darajada ta'sir etadi. SHuning uchun u mamlakat va davlatlararo munosabatlarda tartibga solinadi. Davlatning valyuta kursiga ta'sir etishning to'g'ri va bilvosita usullarini ajratib ko'rsatish mumkin. Bilvosita usullarga pul kredit va moliyaviy siyosatning barcha vositalari kiradi. Milliy valyuta kursiga muomaladagi pul hajmi real foiz stavkasi, inflyatsiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi. Davlat valyuta kursiga ta'sir ko'rsatuvchi to'g'ri usullarni qo'llash mumkin. Ularning ichidan diskont siyosatini (bank tomonidan olinuvchi foiz) va tashqi valyuta bozorlarida valyuta intervensiyasini ajratib ko'rsatish mumkin. AQSHda 70 - yillarda dollarning kursi pasayishi kuzatilgan. 70 - yillarning oxirlarida AQSH hukumati dollarni baquvvatlash rejasini qabul qildi. U bank hisob stavkasini oshirish va yirik ko'lamda valyuta intervensiyasini nazarda tutar edi. Ushbu rejani amalga oshirish, boshida dollar kursining pasayishini to'xtatish, so'ngra esa 80-yillardan boshlab dollar kursini oshirish imkonini berdi. Bunga faqat

yuqorida qayd qilingan vositalar bilan birga o'sha davrda o'tkazilgan kattiq pul-kredit siyosati orqali erishilgan.

Valyuta kursini tartibga solish devalvatsiyaga (valyuta kursining pasayishiga) va revalvatsiyaga (valyuta kursini oshirishga) qaratilgan bo'lishi mumkin. Hukumat oldiga qo'yilgan maqsadlar va mamlakat iqtisodiyotidagi ahvolga bog'liq bo'ladi. U valyutaning devalvatsiyasiga suyanib jami talabni eksport imkoniyatlari hisobiga oshirish yoki uni revalvatsiya bilan cheklashi mumkin.

Mamlakatlar o'zlarining valyutalarini tashqi bozorda sotish yoki sotib olish yo'li bilan valyuta intervensiyasini amalga oshiradilar. Valyuta kursining devalvatsiyasini amalga oshirish uchun valyuta bozorlarida o'z valyutasining taklifini oshirish zarur. Buni pulning qo'shimcha emissiyasi hisobiga amalga oshirish mumkin. Agarda valyuta intervensiyasi revalvatsiyaga qaratilgan bo'lsa, unda mamlakat markaziy banki o'zining milliy valyutasini o'zining ixtiyoridagi chet el valyutasi hisobiga sotib olishi zarur. Bunday tadbirlarni amalga oshirish uchun mamlakat valyuta revalvatsiyalariga ega bo'lishi kerak. Buning uchun esa davlatlarda maxsus barqarorlashtirish fondlari tashkil etiladi. Valyuta sohasida davlat proteksionistik siyosatni ham qo'llashi mumkin. Uni qo'llash natijasida davlat oltin va valyuta operatsiyalar ustidan nazorat o'rnatadi. Milliy eksportyorlar o'zlarining mahsulotlarini sotishdan olgan valyutalarini bozorda sota olmaydilar. Uni o'rnatilgan kurs bilan banklarga topshirishlari, o'rniga esa milliy valyutani olishga majbur bo'ladilar. Ma'muriy sohada valyuta harakatlarini muvofiqlashtirish hukumatlar darajasida olib boriladi. Valyutani tartibga solish sohasida G'arbdagi rivojlangan — yettilik mamlakatlari har yilgi yig'ilishlari, Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki (XRTB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IXTT), Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) muhim o'rin tutadi.

Nazorat Savollari:

1. IS-LM modelining amaliy ma'nosi nima?
2. Is-LM modeliga muvofiq foiz stavkasi, daromad darajasi, iste'mol hajmi va investitsiyalar bilan nima sodir bo'ladi?
3. Is-LM modelida likvidlik va investitsiya tuzog'ining holati qanday ko'rsatiladi?
4. To'lov balansining mohiyati nimada?
5. To'lov balansini tuzilishini kengaytirasizmi?

6. Valyuta kursining qaysi turlarini bilasiz?
7. Valyuta kursi va konvertatsiya qanday o'zgaradi?
8. Aholi turmush darajasi iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir etadi?
9. Inflyasiya darajasini iqtisodiy o'sishga ta'sirini izohlang.
10. Iqtisodiy o'sishni keskinlashuviga sabablarni keltiring.
11. Iqtisodiy o'sishda "oxirgi zamon modeli"ni ta'riflang.
12. Iqtisodiy o'sishga qarshi chiquvchilar fikri haqida tushunchalaringiz.
13. U. Rostou nazariyasida iqtisodiy o'sish haqida qanday fikrlar bildiriladi?
14. Iqtisodiy o'sishda neokeynschilik modelining mohiyati nimada?
15. Iqtisodiy o'sishni E. Domar modeli haqida fikringiz.
16. R. Xarrodni iqtisodiy o'sish modelini izohlang.
17. Xarrod-Domar modelini cheklanganligi nima bilan belgilanadi?

5-mavzu. Ishbilarmonlik sikli nazariyasi

1. Ishbilarmonlik sikllariga xos xususiyatlar: davomiylik va amplituda, davriy, asiklik va siklikka qarshi o'zgaruvchilar, etakchi va ortda qoluvchi o'zgaruvchilar, tobora ko'proq va kamroq o'zgaruvchan o'zgaruvchilar.

Ishbilarmonlik tsikllari - bu o'z ishini asosan biznes korxonalarida tashkil etadigan xalqlarning umumiy iqtisodiy faoliyatida uchraydigan dalgalanish turi: tsikl ko'plab iqtisodiy faoliyatlarda bir vaqtning o'zida sodir bo'ladigan kengayishdan, so'ngra xuddi shunday umumiy retsessiyalar, qisqarishlar va jonlanishlardan iborat. keyingi tsiklning kengayish bosqichiga qo'shiladigan; davomiyligi bo'yicha biznes tsikllari bir yildan ortiq o'n yoki o'n ikki yilgacha o'zgarib turadi; ular o'zlarining amplitudalari bilan o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan qisqa davrlarga bo'linmaydi.

A. F. Bernsning so'zlariga ko'ra:

Ishbilarmonlik tsikllari shunchaki umumiy iqtisodiy faoliyatning o'zgarishi emas. Ularni oldingi asrlardagi tijorat konvulsiyalaridan yoki bizning davrimizdagi mavsumiy va boshqa qisqa muddatli o'zgarishlardan ajratib turadigan muhim xususiyat shundan iboratki, tebranishlar iqtisodiyotga - uning sanoatiga, tijorat muomalalariga va moliya chalkashliklariga keng tarqalgan. G'arbiy dunyo iqtisodiyoti - bu o'zaro bog'liq qismlar tizimidir. Biznes tsikllarini tushunadigan kishi asosan

foйда izlayotgan erkin korxonalar tarmog'ida tashkil etilgan iqtisodiy tizim ishlarini o'zlashtirishi kerak. Shuning uchun biznes tsikllari qanday paydo bo'lishi muammosi kapitalistik iqtisodiyot qanday ishlashi muammosidan ajralmaydi.

Qo'shma Shtatlarda, odatda, qabul qilinadi Milliy iqtisodiy tadqiqotlar byurosi (NBER) - bu ishbilarmonlik tsiklining eng yuqori pog'onalari va tarixlari bo'yicha yakuniy hakam. Kengayish – bu chuqurlikdan tepalikka qadar bo'lgan davr va tanazzul cho'qqidan to chuqurlikgacha bo'lgan davr. NBER turg'unlikni "bir necha oydan ko'proq davom etadigan, odatda real YaIM, real daromad, ish bilan bandlik, sanoat ishlab chiqarishida ko'rinadigan iqtisodiy faoliyatning butun iqtisodiyotga tarqalishining sezilarli pasayishi" deb belgilaydi.

Ish tsiklining yuqori burilish nuqtalari, tovarlarning narxi va yuk stavkalari

Tez-tez biznes tsiklining yuqori burilish nuqtalari, tovarlarning narxi va yuk stavkalari o'rtasida yaqin vaqt munosabatlari mavjud bo'lib, bu 1873, 1889, 1900 va 1912 yillarning eng yuqori cho'qqisida bo'lgan.

Biznes tsikllarining spektral tahlili

So'nggi tadqiqotlar spectral tahlil borligini tasdiqladi. Kondrat'ev tol'qinlanmoqda dunyoda YaIM dinamikasi maqbul darajada statistik ahamiyatga ega. Korotayev va Tsirel, shuningdek, Kuznets bilan 17 yildan beri ish yuritishning qisqaroq tsikllarini aniqladi va uni Kondratievning uchinchi subarmonikasi deb atadi, ya'ni Kondratievda uchta Kuznets tsikli bor.

Takroriy miqdoriy tahlil

Takroriy miqdoriy tahlil biznes tsikllarining xarakteristikasini aniqlash uchun foydalanilgan iqtisodiy rivojlanishdir. Shu maqsadda Orlando va boshqa namunaviy signal bo'yicha RQA ning korrelyatsiyasini sinab ko'rish uchun takroriy miqdoriy korrelyatsiya indeksini ishlab chiqdi va keyin ish vaqt seriyasiga tatbiq qilishni o'rganib chiqdi. Ushbu indeks vaqt qatoridagi mahfiy o'zgarishlarni aniqlaganligi isbotlangan. Shu bilan birga, Orlando va boshqa takroriy miqdoriy tahlil laminar (ya'ni muntazam) dan turbulent (ya'ni xaotik) bosqichga o'tishni kutishda yordam berishi mumkin bo'lgan keng ma'lumotlar to'plamidir. Masalan, AQShning YaIM 1949, 1953 yillarda shuni ko'rsatdiki, takroriy miqdoriy tahlil

makroiqtisodiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi farqlarni aniqlashi va iqtisodiy dinamikaning yashirin xususiyatlarini ta'kidlashi mumkin.

Biznes tsikli aksariyat hollarda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, inflyatsiya, valyuta kurslari kabi tashqi omillar ta'sirida bo'lgan aktsiyalar bahosidagi o'zgarishlarni kuzatib boradi. Intellektual kapital kompaniya aktsiyalarining joriy daromadlariga ta'sir qilmaydi. Intellektual kapital aktsiyalarning qaytadan o'sishiga hissa qo'shadi.

So'nggi yillarda iqtisodiy nazariya o'rganishga *iqtisodiy tebranish*, y'ani "biznes tsikli" o'rniga – garchi ba'zi iqtisodchilar "biznes tsikli" iborasini qulay stenografiya sifatida ishlatishadi. Masalan, Milton Fridman biznes tsiklni "tsikl" deb atash a noto'g'ri nom deb ta'kidlagan, tsiklik bo'lmaganligi sababli. Fridman, aksariyat hollarda, ta'minotning juda katta zarbalarini hisobga olmaganda, biznesning pasayishi ko'proq pul hodisasidir dagan tushunchani ilgari surdi.

Yalpi iqtisodiy faoliyatdagi tebranishlarni tushuntirish birinchi navbatda makroiqtisodiyotda turli xil nazariyalar taklif qilingan.

Iqtisodiyotda ishbilarmonlik tsiklining o'zgarishi tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) sabablarga bog'liqlikmi yoki yo'qmi deb muhokama qilinadi. Birinchi holda shoklar stoxastik, ikkinchi holatda zarbalar deterministik ravishda xaotik va iqtisodiy tizimga singib ketgan. Klassik maktab (hozirgi neo-klassik) ekzogen sabablarni ilgari suradi, kam iste'mol chi (hozirgi Keynscha maktabi) endogen sabablarni ta'kidlaydi. Ular, shuningdek, "ta'minot tomoni" va "talab tomoni" tushuntirishlari deb tasniflanishi mumkin. U yetkazib berish bo'yicha tushuntirishlar quyidagicha shakllantirilishi mumkin. Say qonuni, deb bahslashayotgandek "taklif o'z talabini yaratadi", talabga asoslangan tushuntirishlar buni tasdiqlaydi va samarali talab tanazzulga yoki depressiyaga olib keladigan ta'minotdan mahrum bo'lishi mumkin.

Ushbu munozaraning muhim siyosiy oqibatlari bor: neoklassiklar kabi inqirozlarning ekzogen sabablari tarafdorlari asosan minimal hukumat siyosati yoki tartibga solish (*laissez faire*) tashqi ta'sirlar mavjud bo'lmaganda, bozor o'z vazifasini bajaradi, Keynsliklar kabi inqirozlarning endogen sabablari tarafdorlari asosan hukumatning katta siyosati va tartibga solishini ta'kidlaydilar, chunki mavjud bo'lmagan tartibga solish bozor inqirozdan inqirozga o'tadi. Ushbu bo'linish mutlaq emas - ba'zi klassiklar (Sayni ham o'z ichiga olgan) tashqi sabablarga ishonganiga

qaramay, hukumat siyosatini iqtisodiy tsikllarning zararini kamaytirishga qaratilgan deb ta'kidladilar. Avstriya maktabi iqtisodchilari, hukumatning aralashishiga qarshi, ichki sabablarga ishonganiga qaramay, inqirozning kuchayib borishi deb hisoblaydilar.

Iqtisodiy tsiklning ekzogen ravishda kelib chiqishiga qarab qarashlari kelib chiqadi Say qonuni va iqtisodiy tsikl sabablarining bir xilligi yoki bir xil emasligi to'g'risida ko'plab munozaralar Say qonunini rad etish yoki qo'llab-quvvatlash nuqtai nazaridan tuzilgan; bu "umumiy ovqatlanish" deb ham yuritiladi (talabga nisbatan ta'minot) munozarasi.

Keyns inqilobigacha ortidan asosiy iqtisodiyotda Katta depressiya, iqtisodiy tsikllarning asosiy tushuntirishlari klassik va neoklassik tushuntirishlar (ekzogen sabablar) bo'lgan; Keyns inqilobidan keyin neoklassik makroiqtisodiyot asosan rad etildi. Neoklassik shaklda yondashuvlarning bir muncha tiklanishi kuzatildi, haqiqiy biznes tsikli (RBC) nazariyasi Keynschilar va neo-klassik himoyachilar o'rtasidagi bahs 2007 yildagi turg'unlikdan so'ng qayta tiklandi.

Asosiy iqtisodchilar neoklassik an'ana, keynschilik an'alaridan farqli o'laroq, odatda bozor iqtisodiyotining harmonik ishining ketishini ekzogen ta'sirlar, masalan, davlat yoki uning qoidalari, mehnat jamoalari, ishbilarmonlik monopoliyalari yoki texnologiya hamda tabiiy sabablarga ko'ra shoklar tufayli ko'rib chiqdilar.

Aksincha, heterodoksalning an'alarida Jan Sharl Leonard de Sismondi, Clément Juglar va Marks bozor tizimining takroriy ko'tarilishi va pasayishi uning endogen xususiyatidir.

XIX asrdagi iste'mol qilish maktabi, shuningdek, ishbilarmonlik sikli uchun endogen sabablarni keltiririshi tejamkorlik paradoksi va bugungi kunda ilgari ushbu heterodoks maktabi asosiy oqimga Keyns iqtisodiyoti orqali Keyns inqilobi kirib keldi.

Asosiy iqtisodiyot

Asosiy iqtisodiy iqtisodiyot biznes tsikllarni asosan "tasodifiy sabablarning tasodifiy yig'indisi" deb hisoblaydi. 1927 yilda, Evgen Slutski Rossiya davlat lotereyasining so'nggi raqamlari singari tasodifiy sonlarni yig'ish, biz biznes tsikllarda ko'rgan o'xshash naqshlarni keltirib chiqarishi mumkinligini kuzatgan, shundan beri kuzatuv ko'p marta takrorlangan. Bu iqtisodchilarni ishbilarmonlik davrlarini tushuntirish kerak bo'lgan tsikl sifatida ko'rib chiqishdan va ularning ko'rinadigan

tsiklik xususiyatlarini uslubiy asarlar sifatida ko'rib chiqishdan voz kechishga olib keldi. Bu shuni anglatadiki, tsiklik hodisalar kabi ko'rinadigan narsalarni aslida oddiy chiziqli modelga kiritilgan tasodifiy hodisalar deb tushuntirish mumkin. Shunday qilib, ishbilarmonlik tsikllari asosan tasodifiy zarbalar bo'lib, ular vaqt o'tishi bilan o'rtacha natijaga erishadi. Asosiy oqim iqtisodchilari biznes tsikllarining modellarini ular tasodifiy zarbalar natijasida kelib chiqqan degan fikrga asoslanib qurdilar. Ushbu o'ziga xos tasodif tufayli, retsessiyalar ba'zan o'nlab yillar davomida yuz berishi mumkin emas; masalan, Avstraliya, 2018 yilga kelib, 1991 yildan beri turg'unlikni boshdan kechirmadi.

Iqtisodchilar retsessiyalarni bashorat qilish yoki ularning og'irligini aniqlashni qiyin deb bilgan bo'lsalar-da, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uzoqroq kengayish keyingi retsessiyalarning og'irroq bo'lishiga olib kelmaydi.

Keynscha

Keyns iqtisodiyoti, tebranishlar yalpi talab ishlab chiqarishning to'liq bandlik darajasidan farq qiladigan darajalarda iqtisodiyotni qisqa muddatli muvozanatga kelishiga olib keladi. Ushbu dalgalanmalar o'zlarini kuzatilgan ishbilarmonlik davrlari sifatida ifodalaydi. Keyns modellari shartli ravishda ishbilarmonlik davrlarini anglatmaydi. Biroq, Keyns multiplikatori va tezlatgichining o'zaro ta'sirini o'z ichiga olgan oddiy Keyns modellari dastlabki zarbalarga tsiklik javoblarni keltirib chiqaradi. Pol Samuelson "osilator modeli" ko'paytirgich va tezlatgich tufayli ishbilarmonlik davrlarini hisobga olish kerak. Iqtisodiy mahsulotdagi o'zgarishlarning amplitudasi sarmoyalar darajasiga bog'liq, chunki investitsiyalar yalpi mahsulot (multiplikator) darajasini belgilaydi va yalpi talab (tezlashtiruvchi) bilan belgilanadi.

Keyns an'alarida, Richard Gudvin daromadlarni korxona foydasi va ishchilarning ish haqi o'rtasida taqsimlash yo'li bilan ishlab chiqarish davrlarini hisobga oladi. Ish haqi tebranishlari ish bilan bandlik darajasidagi deyarli bir xil (ish haqi tsikli bandlik davridan orqada qoladi), chunki iqtisodiyot yuqori ish bilan ta'minlangan paytda ishchilar ish haqining ko'tarilishini talab qila oladilar, yuqori ishsizlik davrida esa, ish haqi pasayish tendentsiyasiga ega. Gudvinning so'zlariga ko'ra, ishsizlik va biznes foydasi oshganda, mahsulot ko'payadi.

Kredit / qarz aylanishi

Muqobil nazariyalardan biri shundaki, iqtisodiy tsikllarning asosiy sababi kredit aylanishi: kreditning aniq kengayishi (xususi kreditning ko'payishi, unga teng keladigan qarz, yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizlar) iqtisodiy kengayishni keltirib chiqaradi, aniq qisqarish esa retsessiyalarni keltirib chiqaradi va agar davom etsa, depressiyalar. Xususan, yorilish spekulativ pufakchalar tushkunlikning yaqin sababi sifatida qaraladi va bu nazariya moliya va banklarni ishbilarmonlik tsiklining markaziga qo'yadi.

Ushbu yo'nalishdagi asosiy nazariya – qarz deflyatsiyasi nazariyasi Irving Fisherga tegishli, u tushuntirishni taklif qilgan - Katta depressiyadir. So'nggi bir-birini to'ldiruvchi nazariya Moliyaviy beqarorlik gipotezasining Ximan Minskiy, va iqtisodiy tsikllarning kredit nazariyasi ko'pincha bog'liqdir Postkeynsiyalik iqtisodiyot kabi Stiv Kin.

Keyingi iqtisodchi Ximan Minskiy kreditlar, foiz stavkalari va moliyaviy zaiflik o'zgarishiga asoslangan tsikllarni tushuntirishni taklif qildi - Moliyaviy beqarorlik gipotezasi. Kengayish davrida foiz stavkalari past va kompaniyalar sarmoya kiritish uchun banklardan osonlikcha qarz olishadi. Banklar ularga kredit berishni istamaydilar, chunki iqtisodiy faoliyatni kengaytirish biznesga pul oqimlarini ko'payishiga imkon beradi va shu sababli ular kreditlarni osongina to'lashlari mumkin. Ushbu jarayon firmalarning haddan tashqari qarzdor bo'lishiga olib keladi, shu sababli ular sarmoyalarni to'xtatadilar va iqtisodiyot tanazzulga yuz tutadi.

Kredit sabablari asosiy oqim doirasidagi iqtisodiy tsiklning asosiy nazariyasi bo'lmasa-da, ular vaqti-vaqti bilan (Ekstshteyn va Sinay 1986 yil), tomonidan ma'qullangan (Yozlar 1986 yil).

Haqiqiy biznes-tsikl nazariyasi

Asosiy iqtisodiy sohada Keynschilik qarashlari tomonidan e'tiroz bildirilgan haqiqiy biznes tsikli dalgalanmalar jami mahsuldorlik koefitsientining tasodifiy o'zgarishiga bog'liq bo'lgan modellar (bu texnologiyalarning o'zgarishi, shuningdek, huquqiy va tartibga soluvchi muhit tufayli yuzaga keladi). Ushbu nazariya eng ko'p bog'liqdir Fin E. Kidland va Edvard C. Preskott va umuman olganda Chikago iqtisodiyot maktabi (chuchuk suv iqtisodiyoti). Ularning fikriga ko'ra, iqtisodiy inqiroz va tebranishlar a dan kelib chiqishi mumkin emas pul zarbasi, faqat tashqi zarbadan, masalan, yangilikdan.

5.2. Ishbilarmonlik siklida deterministic (multiplikator-akselerator modeli) hamda stoxastik yondashuvlar (impuls - tarqatish mexanizmi va haqiqiy ishbilarmonlik sikllari).

Multiplikator – akselerator modeli nazariyasi makroiqtisodiyotning asosiy nazariyalaridan biridir. U turli mamlakatlar hukumatlarining qarorlarini asoslash uchun keng qo'llaniladi. Bu ishda multiplikator-tezlatkich nazariyasi va uni amaliy qo'llash misollarini ko'rib chiqish hamda iqtisodiy modellashtirishda foydalanish imkoniyatlarini aniqlash maqsad qilingan.

Multiplikator effektining mohiyati quyidagilardan iborat: avtonom xarajatlarning har qanday tarkibiy qismlarining ko'payishi jamiyatning milliy daromadining, bundan tashqari, xarajatlarning dastlabki o'sishidan kattaroq qiymatga o'sishiga olib keladi. Majoziy ma'noda aytganda, suvga tashlangan tosh suv doiralarini keltirib chiqarganidek, iqtisodga "tashlangan" avtonom xarajatlar ham daromad va bandlikni oshirish shaklida ta'sir qiladi. Multiplikatorning ta'sir qilish mexanizmi quyidagicha: har qanday qo'shimcha xarajatlar iqtisodiy tsiklda tovarlar yoki xizmatlarni sotuvchilarning daromadiga aylanadi. Iqtisodiy tsiklning keyingi bosqichida bu daromad yana xarajatga aylanishi mumkin va shu bilan tovarlar va xizmatlarga yalpi talabni oshiradi. Shunday qilib, multiplikator daromad o'zgarishining avtonom xarajatlarning har qanday tarkibiy qismlarining o'zgarishiga nisbati sifatida belgilanishi mumkin.²¹

Investitsiyalar multiplikatori - daromad o'zgarishining investitsiyalar o'zgarishiga nisbati. Investitsiyalar tomonidan berilgan dastlabki turtki ham xususiy sektor, ham davlat tomonidan bo'lishi mumkin. Shunisi e'tiborga loyiqki, Keyns yalpi talabni rag'batlantirishda davlatga alohida o'rin ajratadi. Uning nazariy konstruktsiyalarida investitsiya loyihalari jamoat ishlarini tashkil etish - yo'llar, ko'priklar, to'g'onlar va boshqalarni qurish shaklida amalga oshiriladi. Investitsiya jarayonini rag'batlantirishning Keynscha retseptlari Buyuk Depressiya davrida Ruzveltning "yangi yo'nalishi" uchun asos bo'lib xizmat qildi. Qo'shma Shtatlar va boshqa mamlakatlarda g'azablandi. O'sha yillarda davlat tomonidan moliyalashtiriladigan jamoat ishlarining (to'g'onlar, yo'llar qurish va hokazo) keng miqyosda amalga oshirilishi davlat mablag'larini

²¹ Юсим В.Н., О корректности концепции мультипликатора и акселератора инвестиций на макроуровне //Мировая экономика и международные отношения, 2000, №11, с. 57-61

sarmoya va milliy daromadning yuqori darajasini saqlab qolish uchun olib borilayotgan siyosatining, to'g'rirog'i, daromad keltirish istagining yorqin ifodasidir. iqtisodiyotni turg'unlik va ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan tushkunlik holatidan chiqarish.

Tezlashtirish printsipli o'zini namoyon qilishi uchun quyidagilar zarur:²²

inventarning etishmasligi. Agar tovar zaxiralari mavjud bo'lsa, u holda tayyor mahsulotga bo'lgan iste'mol talabining o'sishi qondirilishi mumkin va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishda kengayish bo'lmaydi;

ortiqcha ishlab chiqarish quvvati yo'q. Agar bo'sh ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo'lsa, u holda ular yangi xom ashyo va qo'shimcha ishchi kuchi bilan yuklanadi va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishda jadal o'sish bo'lmaydi;

mehnat unumdorligining o'sishining yo'qligi, texnik taraqqiyot, ya'ni. bitta va bir xil uskuna ko'proq mahsulot ishlab chiqarishi va ortib borayotgan talabni qondirishi mumkin bo'lganda;

erkin ishchi kuchining mavjudligi.²³

5.3. Ta'minotning taklif zarbalari (texnik kashfiyotlar, iqlim va tabiiy o'zgarishlar) hamda talab zarbalari (investitsiya va iste'mol xarajatlarining o'zgarishi).

1. Makroiqtisodiy qarorlarning natijasi sifatida siyosiy zarbalar.

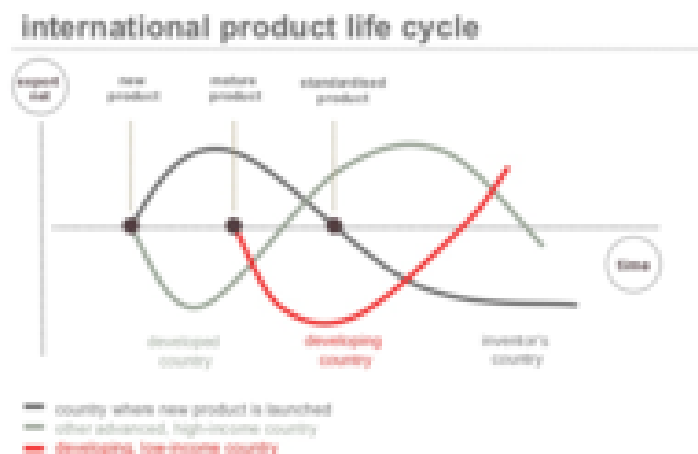
Iqtisodiy tsikllarning mahsulotga asoslangan nazariyasi.

Ushbu nazariya iqtisodiy tsikllarning mohiyati va sabablarini sotiladigan tovarlarning hayotiy tsikli nuqtai nazaridan tushuntiradi. Nazariya ishidan kelib chiqadi Raymond Vernon Xalqaro savdoning rivojlanishini mahsulotning hayotiy tsikli nuqtai nazaridan tavsiflagan - mahsulot bozorda aylanib yuradigan vaqt davri. Vernonning ta'kidlashicha, ayrim mamlakatlar texnologik yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilishga ixtisoslashgan, boshqalari esa allaqachon

²² М.Н. Чепурина, Е.А. Киселевой. Курс экономической теории: учебник //Под ред. М.Н. Чепурина, Е.А. Киселевой- 5-е исправленное, дополненное и переработанное издание - Киров: "АСА", 2005 г. - 832 с.

²³ Балацкий Е.В., Комментарии к кейнсианской концепции мультипликатора //Мировая экономика и международные отношения, 2000, №11, с. 61-64

ma'lum bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. (5.1-rasm)

5.1- rasm. Xalqaro mahsulotning hayot aylanishi

Eng rivojlangan mamlakatlar texnologik innovatsiyalarga katta miqdordagi mablag'ni sarflashi va yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishi, shu bilan rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan dinamik taqqoslash ustunligini qo'lga kiritishi mumkin.

Georgiy Revyakin tomonidan olib borilgan so'nggi tadqiqotlar Vernonning dastlabki nazariyasini isbotladi va rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy tsikllari rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy tsikllaridan ustunligini ko'rsatdi. Shuningdek, u turli xil davriylik bilan iqtisodiy tsikllarni har xil hayotiy tsikllarga ega mahsulotlarga taqqoslash mumkin deb taxmin qildi. Agar bo'lsa Kondrat'ev tol'qinlanmoqda bunday mahsulotlar ishlab chiqarishda tatbiq etilayotgan fundamental kashfiyotlar bilan o'zaro bog'liqdir texnologik paradigma:

-Richard Arkwrightning mashinalari, bug' dvigatellari, elektr energiyasidan sanoat maqsadlarida foydalanish, kompyuter ixtiroi va boshqalar);

-Kuznets tsikllari infratuzilma tarkibiy qismlari (yo'llar, transport, kommunal xizmatlar va boshqalar) kabi mahsulotlarni tavsiflash;

-Juglar tsikllari korxonaning asosiy kapitali (uskunalar, mashinalar va boshqalar) bilan parallel ravishda ketishi mumkin va Kitchin tsikllari jamiyatning afzalliklari (didlari) o'zgarishi bilan tavsiflanadi iste'mol mollari va ishlab chiqarishni boshlash uchun zarur bo'lgan vaqt.

Yuqori raqobatbardosh bozor sharoitlari barcha iqtisodiy sub'yektlarning bir vaqtning o'zida texnologik yangilanishlarini (natijada,

tsiklning shakllanishini) belgilaydi: agar korxonada ishlab chiqarish texnologiyasi hozirgi texnologik muhitga mos kelmasa, - bunday kompaniya raqobatdoshligini yo'qotadi va oxir-oqibat bankrot bo'ladi.

Siyosiy biznes tsikli

Modellarning yana bir to'plami biznes tsiklni siyosiy qarorlardan kelib chiqishga harakat qiladi. Siyosiy biznes tsikli nazariyasi nomi bilan chambarchas bog'liqdir Mixail Kalecki kim "sanoat kapitanlari"ning ish bilan ta'minlash masalasida davlat aralashuvini qabul qilishni istamasligini muhokama qildi. Doimiy to'liq ish bilan ta'minlash bu ishchilarning ish haqini oshirish va ish haqi to'lanmaydigan ishdan qochish uchun potentsial rentabellikka zarar etkazish bo'yicha kelishuv kuchini oshirishni anglatadi. Biroq, u ushbu nazariyani amalda bo'lgan deb ko'rmadi fashizm to'g'ridan-to'g'ri kuch ishlatib, ishchi kuchini yo'q qilish.

So'nggi yillarda "saylovlar ishbilarmonlik tsikli" nazariyasi tarafdorlari amaldagi siyosatchilar qayta saylanishni ta'minlash va undan keyin fuqarolar uchun pulni to'lashga majbur qilish uchun saylovlar oldidan farovonlikni rag'batlantirmoqdalar. Siyosiy ishbilarmonlik tsikli alternativ nazariya bo'lib, har qanday tushdagi ma'muriyat saylanganda, dastlab inflyatsiyani pasaytirish va iqtisodiy salohiyat obro'siga ega bo'lish uchun kontraksion siyosat yuritadi. Keyinchalik, saylov kuni bir vaqtning o'zida past inflyatsiya va ishsizlikka erishishga umid qilib, kelgusi saylovlarga qadar kengaytiruvchi siyosat olib boradi.

Ish tsikli turli xil siyosiy rejimlarga ega bo'lgan ma'muriyatlarning ketma-ket saylovlari natijasida kelib chiqishini taklif qiladi. Rejimni kengayish siyosatini olib boradi, natijada o'sish va inflyatsiya yuzaga keladi, ammo inflyatsiya qabul qilinishi mumkin bo'lmagan darajada yuqori bo'lganida ishdan tashqarida ovoz beriladi. Bu rejimni o'rnini bosuvchi, inflyatsiya va o'sishni kamaytiradigan qisqarish siyosatini va tsiklning pastga siljishini qabul qiladi. Bu ishsizlik juda yuqori bo'lganida, uning o'rnini A partiyasi egallagan paytda ishdan tashqarida ovoz beriladi.

Marks iqtisodiyoti

Marks uchun bozorda sotiladigan tovarlarni ishlab chiqarishga asoslangan iqtisodiyot o'ziga xos moyil inqiroz. In heterodoks Marksiiy nuqtai nazaridan foyda bozor iqtisodiyotining asosiy dvigatelidir, ammo biznes (kapital) rentabelligi a tushish tendentsiyasi bu doimiy ravishda

inqirozlarni keltirib chiqaradi, unda ommaviy ishsizlik yuzaga keladi, korxonalar ishlamay qoladi, qolgan kapital markazlashtiriladi va konsentratsiyalanadi va rentabellik tiklanadi. Uzoq muddatda bu inqirozlar jiddiyroq bo'ladi va tizim oxir-oqibat ishdan chiqadi.

Kabi ba'zi marksistik mualliflar Roza Lyuksemburg ishchilarning sotib olish qobiliyatining yetishmasligini, ta'minotning talabdan kattaroq bo'lish tendentsiyasining sababi sifatida inqirozni vujudga keltirgan holda, Keynsnikiga o'xshashlik modelida ko'rib chiqdi. Darhaqiqat, bir qator zamonaviy mualliflar Marks va Keyns qarashlarini birlashtirishga harakat qilishdi. Genrix Grossman munozaralarni va ularga qarshi kurashish tendentsiyalarini ko'rib chiqdi va Pol Mettik keyinchalik marksistik va keynsistik nuqtai nazar o'rtasidagi asosiy farqlarni ta'kidladi. Keyns kapitalizmni saqlab qolishga arziydigan va samarali tartibga solishga moyil bo'lgan tizim deb bilgan bo'lsa, Marks kapitalizmni tarixiy halokatga uchragan tizim sifatida ko'rib chiqdi, uni ijtimoiy boshqaruv ostiga olish mumkin emas.

Amerikalik matematik va iqtisodchi Richard M. Gudvin sifatida tanilgan biznes tsikllarining marksistik modelini rasmiylashtirdi. Goodwin modeli bunda tanazzulga ishchilarning savdolashish kuchining kuchayishi (rivojlanish davridagi yuqori ish bilan ta'minlash natijasi) sabab milliy daromadning ish haqi ulushini oshirib, kapital to'planishi foydani bostirishga va buzilishga olib keldi. Keyinchalik Gudvin modelining variantlarini qo'llagan nazariyotchilar Qo'shma Shtatlarda va boshqa joylarda ham foyda keltiradigan o'sish va taqsimot davrlarini qisqa va uzoq davrlarni aniqladilar. Devid Gordon tushuntirishga harakat qilib, uzoq muddatli institutsional o'sish davrlarining marksistik modelini taqdim etdi Kondratiev tol'qini. Ushbu tsikl jamg'arma ijtimoiy tuzilmasining davriy ravishda buzilishi, kapital to'planishini ta'minlaydigan va barqarorlashtiradigan institutlar majmui bilan bog'liq.

Avstriyaning biznes tsikli nazariyasi

Heterodoks iqtisodchilari Avstriya maktabi ishbilarmonlik tsikllari banklar tomonidan haddan tashqari ko'p kredit berilishi natijasida yuzaga keladi, deb ta'kidlaydilar kasrli zaxira banki tizimlar. Avstriyalik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, agar bank kreditining haddan tashqari berilishi yomonlashishi mumkin bo'lsa, agar markaziy bank pul – kredit

siyosati foiz stavkalarini juda past darajada belgilaydi va natijada pul massasining kengayishi resurslarning noto'g'ri taqsimlanishiga yoki "bom" ga olib keladi "zararli investitsiya qilingan" sun'iy ravishda past foiz stavkalari tufayli. Oxir oqibat, bumni ushlab turish mumkin emas va uning ortidan zararli investitsiyalar tugatilgan (asl narxidan pastroqqa sotilgan) va pul ta'minoti shartnomalari paydo bo'lgan "byust" paydo bo'ladi.

Tanqidlaridan biri Avstriyaning biznes tsikli nazariyasi kuzatuviga asoslanadi. Qo'shma Shtatlar 19-asrda takroriy iqtisodiy inqirozlarga duch keldi, xususan 1873 yilgi vahima 1913 yilda AQSh markaziy banki tashkil etilishidan oldin sodir bo'lgan. Tarafdorlari Avstriya maktabi, tarixchi kabi Tomas Vuds, ilgari yuzaga kelgan moliyaviy inqirozlar hukumat va bankirlarning amaldagi oltin standarti cheklovlariga qaramay kreditni kengaytirishga qaratilgan sa'y-harakatlari tufayli yuzaga kelgan va shu bilan mos keladi, deb ta'kidlaydilar. Avstriyalik biznes tsiklning izohi sezilarli darajada farq qiladi, asosiy oqim biznes tsikllarini tushunish va odatda iqtisodchilar tomonidan rad etilgan. Asosiy oqim iqtisodchilari odatda Avstriyadagi maktablarning biznes tsikllari bo'yicha tushuntirishlarini, ham nazariy, ham real empirik asoslarda qo'llab - quvvatlamaydilar. Avstriyaliklarning ta'kidlashicha, biznesning rag'batlantiruvchi tsikli hukumatning iqtisodiyotga aralashuvi tufayli yuzaga keladi va tsikl markaziy davlat aralashuvisiz nisbatan kam va yumshoq bo'ladi.

Nishab egri chiziq kelajakdagi iqtisodiy o'sishni, inflyatsiya va tanazzulni eng kuchli bashorat qiluvchilardan biridir. Foyda egri chizig'ining bir o'lchovi (ya'ni 10 yillik G'aznachilik obligatsiyalari stavkasi va 3 oylik G'aznachilik majburiyatlari stavkasi o'rtasidagi farq) Moliyaviy stress_ko'rsatkichi tomonidan nashr etilgan Sent – Luis Fed. Nishabning boshqa o'lchovi (ya'ni 10 yillik G'aznachilik obligatsiyalari stavkalari va o'rtasidagi farq federal fondlar stavkasi) tarkibiga kiritilgan Etakchi iqtisodiy ko'rsatkichlar indeksi tomonidan nashr etilgan Konferentsiya kengashi.

Teskari hosilning egri chizig'i ko'pincha xabarchidir turg'unlik. Ijobiy egiluvchan egri chiziq ko'pincha xabarchidir inflyatsion o'sish. Arturo Estrella va Tobias Adrian tomonidan olib borilgan ishlar inqirozga ishora qilish uchun teskari hosil egri chizig'ining taxminiy kuchini o'rnatdi. Ularning modellari shuni ko'rsatadiki, qisqa muddatli foiz stavkalari (ular

3 oylik veksellardan foydalaniladi) va uzoq muddatli foiz stavkalari (10 yillik G'aznachilik majburiyatlari) federal zaxirani kuchaytirish tsikli oxirida farq salbiy yoki kamroq 93 ta ishsizlik darajasi odatda ishsizlarning ko'payishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. The Nyu-York Fed nashr etadi va turg'unlik ehtimolligini har oyda bashorat qilish rentabellik egri chizig'idan kelib chiqqan.

6. Iqtisodiy o'sish nazariyasi: uzoq muddatli aspect.

6.1. Iqtisodiy o'sishning o'ziga xos xususiyatlari va omil modellari.

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish plaridarajasini uzoq muddatli ko'payishi tendensiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o'sish jami taklifning o'sishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potensial YAIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o'sish muammosini o'rganish natijasida real ishlab chiqarish tizimi duch keluvchi – cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammosiga yechim topiladi. Demak, iqtisodiy osish omillari va ular samaradorligini o'rganish hamda tahlil qilish jamiyat oldidagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Iqtisodiy o'sish nafaqat mamlakat real daromadlarining o'sishi, shuningdek, jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlarning o'sishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o'sish ikki xil usul bilan o'lchanadi.

Birinchi usulda iqtisodiy o'sish real YAIMni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiqtisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

Bunda, joriy yildagi real YAIM (Y_t) hajmining bazis yildagiga (Y_{t-1}) (asosan oldingi yilga) nisbatan foiz ko'rinishidagi o'sishi aniqlanadi, ya'ni:

$$DY = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} \times 100$$

Ikkinchi usulda iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YAIMning o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida YAIM o'rniga SIM, YAMD, SMD ko'rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy

nazariyada iqtisodiy o'sish daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi. Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning pirovard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiylashishini aks ettiradi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida yetarlicha muqobillik mavjud, chunki, joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi.

Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi.

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish: birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga; ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga; uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga; to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

6.2. Ochiq iqtisodiyot sharoitida iqtisodiy o'sish.

Real ishlab chiqarish hajmlarining uzoq muddatli o'sishi sur'atlarini, ko'lamlarini, samaradorligi va sifati oshishini belgilovchi hodisa va jarayonlar iqtisodiy o'sish omillari deyiladi. Iqtisodiy o'sish omillari ikki guruhga ajratiladi:

Birinchi guruh omillari iqtisodiy o'sishni fizik (ashyoviy) jihatdan ta'minlaydi. Bu guruh ishlab chiqarish omillariga quyidagilar kiritiladi:

tabiiy resurslar soni va sifati;

mehnat resurslari soni va sifati;

asosiy kapital hajmi;

texnologiyalar va ishlab chiqarishning tashkil etilganlik darajasi;

jamiyatda tadbirkorlik malakalarining rivojlanish darajasi.

Agar iqtisodiyotning qisqa muddatli holati ko'proq yalpi talab bilan belgilansa, uzoq davrga iqtisodiyotning rivojlanishi ko'proq ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli iqtisodiy o'sishni modellashtirishda diqqat markazida real sektor turadi.

Ikkinchi guruhga jamiyatdagi iqtisodiy o'sish potensialini yuzaga chiqarish imkonini beruvchi omillar – talab va taqsimot omillari (bilvosita omillari) kiritiladi:

bozorning monopollashuvi darajasining pasayishi;

iqtisodiyotdagi soliq muhiti;
kredit-bank tizimi samaradorligi;
iste'mol, investitsiya va davlat xarajatlarining o'sishi;
eksport hajmining o'sishi;
iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarini qayta taqsimlash
imkoniyatlari;

daromadlarni taqsimlashning shakllangan tizimi.

Agar o'sish qo'shimcha resurslarni jalb etish hisobiga ta'minlansa va jamiyatdagi resurslardan foydalanishning shakllangan o'rtacha samaradorligi darajasini oshirmasa ekstensiv iqtisodiy o'sish deb ataladi. Ekstensiv iqtisodiy o'sish yangi korxonalar, yo'llar, elektrostansiyalar qurish, yangi yerlarni o'zlashtirish, mehnat va tabiiy resurslarni qo'shimcha jalb etish kabilar hisobiga ta'minlanadi. Ammo bu resurslarning cheklanganligi rivojlanishning ma'lum bir bosqichida ekstensiv iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini kamaytiradi va uni ziddiyatli qilib qo'yadi.

YAIMning o'sishi iqtisodiyotda band bo'lganlar sonidan yuqori sur'atga ega bo'lsa intensiv iqtisodiy o'sish ro'y beradi. "Iqtisodiy o'sishning intensiv tipi ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga bog'liq. U foydalanilayotgan resurs birligiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishni, ishlab chiqarishning texnik xususiyatlarini yaxshilashni ko'zda tutadi. Bunday jarayonlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

fan va texnika yutuqlaridan foydalanish va ishlab chiqarishni yangilashda;

xodimlar malakasini oshirishda;

ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish, assortimentini yangilashda"

Iqtisodiy o'sishning bu ikki turi sof holda ro'y bermaydi. Iqtisodiy o'sish uni ta'minlashdagi ekstensiv yoki intensiv omillarning ulushi darajasiga qarab ko'proq ekstensiv, yoki ko'proq intensiv bo'lishi mumkin.

6.3. Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish.

Iqtisodiy o'sish modellari yalpi ishlab chiqarishning uzoq muddatli ko'payishini taklif omillariga tayangan holda tahlil etish imkonini beradi. Boshqa iqtisodiy modellar singari iqtisodiy o'sish modellari ham real

jarayonlarni mavhum va soddalashgan ko'rinishda, shartli tarzda grafiklarda va tenglamalarda aks ettiradi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha va neoklassik modellari mavjud. Keynscha modellarning mohiyati quyidagicha asoslanadi:

ularning barchasi Keynsning yalpi talab to'g'risidagi bosh g'oyasiga tayanadi. Ya'ni ularni tuzishda mualliflar iqtisodiyotni uzoq muddatli mutanosib rivojlanishining hal qiluvchi shart – yalpi talabni oshirish deb qaraladi;

iqtisodiy o'sishning asosiy omili investitsiyalar hisoblanadi, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmaydi.

Keynscha iqtisodiy o'sish modelidan farqli va soddaroq model 40-yillarda E. Domar tomonidan taklif etilgan. Keyns o'z tahlilida investitsiyalarnig yalpi talabga ta'sirini o'rgangani holda, yalpi taklifga ta'sirini ko'rib chiqmaydi. Undan farqli tarzda Domar modelida mehnat bozorida ortiqcha taklif mavjud, bu baholarni barqaror holatda ushlab turadi, investitsion LAG (Ishlab chiqarishga kiritilgan investitsiyadan olinadigan samaradorlikning namoyon bo'lishi uchun ketgan vaqt) «0» ga teng, kapital qo'yilmalarning chegaraviy unumdorligi doimiy deb olinadi.

E. Domar investitsiyalarni ham talab ham taklif omili deb qaraydi. Ya'ni, investitsiyalar nafaqat multiplikativ ta'sir ko'rsatib yalpi talabni oshiradi, balki ishlab chiqarish quvvatlarini yuzaga keltirib, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, tovarlar taklifini oshiradi – degan fikrni olg'a suradi. Shunday ekan, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning o'sishiga teng bo'lishi uchun investitsiyalar qanday o'sishi kerak degan savol paydo bo'ladi. Bu savolga javob topish uchun Domar uch tenglamani o'z ichiga olgan tenglamalar sistemasini tuzadi, bu:

taklif tenglamasi;

talab tenglamasi;

talab va taklif tengligini ifodalovchi tenglama.

1. Taklif tenglamasida investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining qanchaga qo'shimcha o'sishini ko'rsatadi. Agar berilgan sharoitda investitsiyalar I o'ssa, yalpi ishlab chiqarish $DK\alpha$ miqdorga o'sadi, ya'ni:

$$DYs = DK\alpha$$

DK investitsiyalar hisobiga ta'minlanganligi uchun tenglikni:

$$DYs = I\alpha \text{ deb yozish mumkin.}$$

Bunda,

α – kapital quyilmalar (investitsiyalar)ning chegaraviy unumdorligi. Agar bir yilda yalpi ishlab chiqarishni 1 mlrd. so'mga oshirish uchun 4 mlrd so'm investitsiya talab etilsa $\alpha=0,25$ bo'ladi.

$$\alpha = DY_s/I$$

bir so'mlik investitsiya hisobiga yaratilgan yangi mahsulot miqdorini ko'rsatadi.

2. Talab tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$DY_d = DI (1/\mu)$$

bu yerda,

$1/\mu$ – xarajalar multiplikatori,

μ – jamg'arishga chegaralangan moyillik.

Bu tenglama milliy daromad DY_d , yoki yalpi talab qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ko'payishiga teng miqdorda o'sishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishning to'plangan jami kapital bilan ta'minlanishi, milliy daromad esa qo'shimcha investitsiyalarning multiplikativ ta'siri ostida ko'payishi sababli, taklif tenglamasida jami investitsiyalar, talab tenglamasida esa qo'shimcha investitsiyalargina ko'rib chiqiladi.

3. Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sish sur'atlari tengligi tenglamasi:

$$DI (1/\mu) = I\alpha$$

Bu tenglamani yechib quyidagi natijani olamiz:

$$DI / I = \mu \alpha$$

(DI / I) – investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati bo'lib, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish yordamida to'liq bandlilikni ta'minlab turish uchun $(\mu \alpha)$ miqdorga teng bo'lishi kerak. Bundan xulosa shuki, investitsiyalarning mutanosib o'sish sur'ati jamg'arishga chegaralangan moyillik va investitsiyalarning unumdorligi (kapital qaytimi) darajalarining hosilasi ekan.

Agar $\mu=0,2$ $\alpha = 0,4$ teng bo'ladi

$$DI/I = 0,2 * 0,4 = 0,08$$

yoki 8 %

Demak, investitsiyalarning o'sish sur'ati 8% bo'lishi talab etiladi.

E. Domar modelidan kelib chiqadigan umumiy xulosa shuki, iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun investitsiyalar hajmini oshirish, buning uchun esa jamg'arish meyorlari hamda fan texnika taraqqiyoti orqali kapitalning samaradorligini oshirish zarur.

Iqtisodiy o'sishning R. Xarrod modeli

Agar E. Domar o'z modelida investitsiyalarni ekzogen tarzda berilgan miqdor deb olgan bo'lsa, R.F. Xarrodning 1939 yilda ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modeliga akselerator prinsipi va tadbirkorlarning kutishiga asoslangan endogen funksiyasi ham kiritildi. Akselerator prinsipiga ko'ra, nafaqat investitsiyalar ishlab chiqarishning o'sishini keltirib chiqaradi, balki ishlab chiqarish va daromadlarning o'sgan hajmi ham investitsiya jarayonlarining jadallashishiga olib keladi. R. Xarrod o'z modeliga uch tenglamani kiritadi:

- 1) haqiqiy o'sish sur'ati tenglamasi;
- 2) kafolatlangan o'sish sur'ati tenglamasi;
- 3) tabiiy o'sish sur'ati tenglamasi.

Xarrod modelida haqiqiy o'sish sur'ati ishchi kuchining o'sish sur'ati va kapital unumdorligining o'sish sur'ati bilan belgilanadi va bu quyidagicha ifodalanadi:

$$Gc = s$$

bu yerda,

G - YAIMning haqiqiy qo'shimcha o'sish sur'ati, ya'ni: $\Delta Y / Y$;

c - ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffitsienti, ya'ni: $I / \Delta Y$

s - milliy daromaddagi jamg'arish hajmi, yoki jamg'arishga o'rtacha moyillik, ya'ni: S / Y ;

Tadbirkorlar dinamik muvozanat ta'minlangan o'sish sur'ati bo'lgan kafolatlangan (prognoz qilingan) o'sish sur'atiga asoslanib, o'z investitsiya rejalarini tuzadilar. Kafolatlangan o'sish sur'ati jamg'arishga o'rtacha moyillik darajasini akseleratorga nisbati sifatida aniqlanadi va buni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$Gw = s / cr$$

bu yerda:

Gw - kafolatlangan o'sish sur'ati;

cr - talab etiladigan kapital talabchanlik koeffitsienti (o'tgan yillardagi shakllangan darajasi).

Bu ko'rsatkichlar doimiy bo'lganligi sababli kafolatlangan o'sish sur'atlari ham doimiy bo'ladi. Agar haqiqiy o'sish sur'ati kafolatlangan o'sish sur'atiga mos kelsa iqtisodiyotda barqaror uzluksiz o'sish ta'minlanadi. Amaliyotda bunga doimo erishib bo'lmasligi tufayli qisqa muddatli davriy tebranishlar ro'y beradi. Xarrod modelida resurslardan to'liq foydalangan sharoitda ta'minlanishi mumkin bo'lgan maksimal o'sish sur'ati tabiiy o'sish sur'ati deb nomlandi. Uni quyidagicha ifoda etiladi:

$$G_n^{cr} = y \text{ yoki } \neq s$$

Iqtisodiyotning barqaror dinamik muvozanati to'liq bandlilik sharoitida kafolatlangan va tabiiy o'sish sur'atlari o'zaro teng bo'lganda ta'minlanadi. Ammo bunday tenglikka davlatning faol aralashuvi orqaligina erishiladi²⁴.

6.4. Iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi makroiqtisodiy siyosat.

Mamlakat iqtisodiyotining tiklanishi va keyinchalik barqaror rivojlanishi makroiqtisodiy shart-sharoitlar, chora-tadbirlar va tartibga solish vositalarini yaratish bilan bevosita bog'liqdir. Strategiyada belgilangan makroiqtisodiy siyosat va institutsional islohotlarni davom ettirish bilan birga, hozirgi vaqtning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, 2020 yilning qolgan davrida va 2021 yilda quyidagilarga asosiy e'tibor berish talab qilinadi:

- tashqi qarzning o'sishini cheklash, qarz mablag'laridan foydalanish samaradorligini qat'iy nazorat qilish. Bu esa moliyaviy xarajatlarni kamaytirish, xususiylar investitsiyalarni har tomonlama targ'ib qilish, shuningdek, keyingi yillarda tashqi qarzdorlikni ustav chegarasidan o'tishining oldini olish uchun o'rta muddatli reja va chora-tadbirlarni tayyorlash, budget xarajatlarini rejalashtirish va O'zbekiston Respublikasi tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan moliyalashtirish, shuningdek, ulardan foydalanish ustidan qattiq nazorat qilish;

- tashqi qarzlardan samarali foydalanish, ularni ustuvor ravishda, budget defitsiti, infratuzilma loyihalarini, iqtisodiy o'sishga bevosita va ikkinchi darajali ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy obektlarni moliyalashtirishga qaratish, aholi bandligini ta'minlash, shuningdek, kambag'allikni qisqa va o'rta muddatda qisqartirishga yo'naltirish;

²⁴Макроэкономика. Теория и российская практика: учебник / под ред. А.Г.Грязневой и Н.Н. Думной. -5-е изд., перераб. И доп.-М.: КНОРУС, 2008, 187-188 с.с.

- texnik – iqtisodiy asoslash bosqichida loyiha tanlash mezonlarini takomillashtirish orqali davlat investitsiya xarajatlarini optimallashtirish, qiymati va amalga oshirish vaqti dolzarbligini yo'qotgan investitsion loyihalarni rad qilish, shuningdek, ularning ishga tushirilganidan keyin investitsiya loyihalarini amalga oshirilishi va samaradorligini monitoring qilish, loyihalarni moliyalashtirishda xususiy investitsiya vositalaridan foydalanishni kengaytirish, shu jumladan, korporativ va infratuzilma obligatsiyalarini chiqarish orqali davlat-xususiy sherikchilikni va fond bozorini rivojlantirish;

- soliq va bojxona imtiyozlarini optimallashtirish bo'yicha ishlarni yakunlash;

- sanoat va raqobat siyosatini takomillashtirish. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va "o'sish nuqtalariga" moliyalashtirishni jalb etish, eksport bozorlarida raqobatbardoshlikni oshirish, xalqaro qiymat zanjirlarida ichki korxonalar ishtirokida izchil o'sishni rag'batlantirish uchun yangi rivojlanish drayverlarini aniqlash bilan o'pta muddatli sanoat siyosati strategiyasini ishlab chiqish va qabul qilish, shu jumladan, davlat korxonasi islohot jarayonini yakunlash, monopoliyaga qarshi kurashni tartibga solish va raqobat muhitini yaratish chora-tadbirlari orqali ishlab chiqarishni ilm-fan bilan birlashtirishning samarali tizimini yaratish (tadqiqot markazlari, loyihalash byurolari, ilmiy tadqiqot va ishlab chiqarish birlashmalari va boshqalar);

- qishloq xo'jaligi sohasini isloh qilishni davom ettirish. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining xo'jalik faoliyatiga ma'muriy aralashuvni to'liq cheklagan holda, narx shakllanishida bozor mexanizmlarini joriy etish, moliyaviy resurslarning harakati va yer aylanmasining garov mexanizmini takomillashtirish. Qishloq xo'jaligida qiymat zanjirlarini yaratish mexanizmini rag'batlantirish;

- ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish orqali iqtisodiyotda mehnat unumdorligini oshirish orqali ish haqining hajmini oshirish va mahalliy mahsulotlarning xalqaro raqobatbardoshligini oshirishdan iborat.

- Davlatning iqtisodiy funksiyalari va bozor iqtisodiyotiga aralashishining zarurligi.

Davlat tomonidan yuritiladigan makroiqtisodiy siyosatlarning ko'rinishlari Davlatni iqtisodiyotga aralashuvining monetar yo'nalishlari Mamlakatlarning rivojlanish tarixi shuni isbotladiki, garchand shaxsiy manfaatning hamma joyga kirib boruvchi "ko'rinmas qo'l'i uni yo'naltirib tursa-da iqtisodiyot baribir davlatning aralashuvisiz o'zini - o'zi samarali boshqara olmas ekan. Chunki bozor kuchlari awalambor iqtisodiyotda mavjud barcha resurslardan to'liq foydalanishni va baholarning barqaror darajasini ta'minlab turadigan darajadagi milliy ishlab chiqarish hajmlarini saqlab turish uchun yetarli emas. Bozor iqtisodining ko'zda tutilmagan salbiy samaralari esa quyidagilardan iborat:

- bozorning monopollashuvi xavfi;
- jamiyat infratuzilmasini (transpor, ijtimoiy infratuzilma, mudofaa, jamoat tartibini saqlash, fundamental tadqiqotlar va h.o.) rivojlantirishga rag'batning yo'qligi;
- atrof-muhitning ifloshlanishi va tabiiy resurslardan samarasiz foydalanilishi xavfi;
- ijtimoiy tengsizlik, aholi daromadlari darajasidagi tabaqalanish darajasinig o'sishi;
- resurslarning adolatsiz taqsimlanishi xavfi;
- iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi, iqtisodiy inqirozlarning ro'y berishi va h.o.

Sof bozorga hos bo'lgan bu kamchiliklar davlatning iqtisodiy tizim samaradorligini oshirishga qaratilgan asosiy funksiyalarini belgilab beradi. Aynan shu tufayli bozor va davlat simbiozi ro'y beradi va ko'pchilik davlatlarning bugungi kundagi iqtisodiyoti sof bozor iqtisodiyoti ham, sof davlat iqtisodiyoti ham emas "Iqtisodiyotning barqaror amal qilishi uchun ikki tashkiliy qism bozor va hukumat zarur. Ularsiz hozirgi zamon iqtisodiyotini boshqarish - huddi bitta qo'lda qarsak chalishga urinish bilan barobardir". Ilg'or davlatlar bozorlari rivojlanishiga davlatning aralashuvi tufayli davriy tebranishlar amplitudasini kamaytirishga, inqiroziy hodisalarni yumshatishga va iqtisodiy rivojlanishda jiddiy ilgarilashga erishildi. Davlatning iqtisodiy funksiyalari ko'p va xilma-xildir. Shuning uchun tahlilimizda davlatning asosiy iqtisodiy

funksiyalarinigina ko'rib chiqamiz. Davlatning asosiy iqtisodiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

bozor tizimining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan huquqiy baza va ijtimoiy muhitni yaratish;

raqobat muhitini yaratish va uni himoya qilish;

ijtimoiy ne'matlar bilan ta'minlash maqsadida resurslarni qayta taqsimlash;

atrof-muhitni himoya qilish;

daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;

iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni, iqtisodiy kon'yukturaning o'zgaruvchanligi natijasida paydo bo'ladigan ishsizlik va inflyatsiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni o'lchash usullarini izohlab bering.

2. Iqtisodiy o'sish omillarini ishlab chiqarish, talab va taklif omillariga qaysi tamoyillarga asoslanib bo'linadi?

3. Ekstensiv va intensive iqtisodiy o'sishning farqlari nimada, sof intensive o'sishga erishish mumkinmi?

4. Domar modelida investitsiyalar tahlili Keyns tahliliga nisbatan qanday farqqiladi?

5. Domar modelining asosiy o'zgaruvchilariga tavsif bering va uning mohiyatini tushuntiring?

6. Iqtisodiy o'sishning Xarrod modeli Domar modelidan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?

7. Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari neokeynscha modellardan qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?

8. R. Solouning iqtisodiy o'sish modeli qanday nazariy asoslarga ega?

9. Barqaror dinamik muvozanat deganda iqtisodiyotning qanday holati tushuniladi?

10. Soluning iqtisodiy o'sish modelida jamg'arish normasining iqtisodiy o'sishga ta'siri qanday izohlangan?

11. Kapitalning chiqib ketishini iqtisodiy o'sishga ta'sirini tushuntirib bering?

12. Aholi sonining o'sishi capital bilan qurollanganlik darajasiga va ishlab chiqarish hajmiga qay yo'sinda ta'sir ko'rsatadi?
13. Solou modelidagi texnologik taraqqiyotning mohiyatini izohlang.
14. Felpsning "oltin qoidasi" mohiyatini tushuntirib bering.
15. J. Mid o'z modelida mehnat unumdorligi va capital jamg'arishining o'sishi sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlik qanday ifodalangan?
16. A. Lyuis modeliga ko'ra iqtisodiy o'sishni ta'minlash shartlari nimalardan iborat?

7-mavzu. Endogen iqtisodiy o'sish

7.1. Inson kapitali ishtirokidagi iqtisodiy o'sish modellari.

Zamonaviy endogen modellar va jahon iqtisodiy rivojlanish tajribasini tahlil qilish natijasida bugungi kunda iqtisodiy o'sishning eng muhim uzoq muddatli omillari nafaqat mehnat va jismoniy kapitalning katta zaxiralari, balki inson kapitaliga investitsiyalar, infratuzilma va fundamental fanlarga davlat xarajatlarining yuqori darajasi, innovatsiyalar xulq-atvor va institutsional parametrlar bilan birgalikda kuzatilmoqda. Ushbu xulosa Makarov – Ayvazyan ekonometrik modelining modifikatsiyasi bilan qo'llab-quvvatlanib,²⁵ uning yordamida ekzogen va endogen omillarning o'zaro ta'siri natijasida makroiqtisodiy ko'rsatkichlari dinamikasi tahlil qilinadi. Stsenariy hisob-kitoblari shuni ko'rsatadiki, hozirgi iqtisodiy inqirozning ta'sirini hisobga olmaganda ham, asosiy kapitalga investitsiyalarni bir xil darajada ushlab turish turg'unlikka va iqtisodiy o'sishni to'xtatishga olib keladi. Shu bilan birga, investitsiyalar va davlat xarajatlarining ko'payishi, ammo avvalgi sur'atlarda ularning past rentabelligini saqlab qolish iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayishiga olib keladi.

Kass, Koopmans va Ramsey tomonidan optimal o'sish modelini ishlab chiqish, vaqt oralig'ida iste'mol qilishning mikroiqtisodiy asoslanishi orqali, Solou modelining ilgari ekzogen tarzda berilgan jamg'arma tezligini endogenlashtirishga qaratilgan edi. Ekzogen qiymat

²⁵ Вопросы экономической теории эндогенный экономический рост как условие модернизации экономики России. В.М. Матюшок, С.А. Балашова

sifatida, populyatsiyaning o'sish sur'atlari, amortizatsiya darajasi va xususan, texnologik taraqqiyotning o'sish sur'ati model ichida qoladi. Muvozanatli o'sish yo'lida ekzogen texnologik taraqqiyot bo'lmasa, aholi jon boshiga makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'zgarmaydi. Kapitalning marjinal daromadi, uning rentabelligi pasayishi xususiyatiga ko'ra, barqaror holatga moslashish jarayonida, u vaqt imtiyozlari tezligiga teng bo'lgunga qadar kamayadi, shundan so'ng iqtisodiyotning o'sishi to'xtaydi. Uy xo'jaliklari iste'mol ining maqbul traektoriyasini tavsiflovchi Keyns-Remsi qoidasi shuni ko'rsatadiki, aholi jon boshiga iste'mol va asosiy kapitalning uzluksiz o'sishi faqat kapitalning marjinal daromadi vaqt imtiyozlaridan doimiy ravishda oshib ketganda mumkin bo'ladi. Faqat kapitalning uzluksiz rentabelligi uy xo'jaliklariga jamg'arish uchun uzoq muddatli rag'batlar beradi.

Ekzogen texnik taraqqiyot omilining mavjudligi aholi jon boshiga daromadning uzoq muddatli o'sishini tushuntirishga imkon beradi, lekin o'sish sabablari haqida ma'lumot bermaydi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sish siyosati mohiyatan o'z poydevoridan mahrumdir, chunki o'sishning asosiy omili ekzogen tabiati tufayli "samoviy manna" rolida bo'lib, unga davlat siyosati ta'sir o'tkaza olmaydi. Solou modeliga asoslanib, o'z faoliyatining parametrlarini (xususan, byudjet va soliq mexanizmlarini) o'zgartirib, davlat iqtisodiy o'sish sur'atlariga uzoq muddatli ta'sir o'tkaza olmaydi.

Mumkin bo'lgan yo'l yuqoridagi dilemmadan "endogen o'sish nazariyasi" deb nomlangan modelni birinchi bo'lib ishlab chiqqan Pol Romer ko'rsatdi. Uning yondashuvi, keyinchalik R. Barroda bo'lgani kabi, ishlab chiqarishdagi ijobiy tashqi ta'sirlarga asoslanadi. Ular ishchilarni ishlab chiqarish faoliyati jarayonida o'qitish natijasida vujudga keladi, bu g'oyani K. Errou ko'proq "amaliyot orqali o'rganish" (Learning by Doing) tushunchasi sifatida taklif qilgan. Ular texnologik taraqqiyotni vujudga keltiradi, iqtisodiyotda kapital rentabelligi pasayishining oldini oladi va shu bilan aholi jon boshiga daromadning uzoq muddatli o'sishiga yordam beradi. Shu bilan birga, tashqi ta'sirlarning o'ziga xos xususiyati borki, ularni har doim iqtisodiy tizimdagi shaxsiy munosabatlar doirasida amalga oshirish mumkin emas. Natijada, raqobat sharoitida bozorlarda faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy subyektlar, ko'pincha (va Romer va Barro modellari doirasida, bu to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan) tashqi ta'sirlar tufayli, Pareto - resurslarni samarali taqsimlashga kelmaydi. Bu o'sishga

to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadigan davlat sarmoyasi uchun boshlang'ich nuqtadir.

Endogen o'sish nazariyasi shu tariqa o'sishning muvozanatli yo'li obyektiv ravishda mavjud bo'lgan an'anaviy neoklassik o'sish nazariyasining tub nuqsonini davolaydi. Bu holat P. Romerning quyidagi so'zlari bilan tavsiflanadi: "Siyosatchilarga tavsiyanomalar nuqtai nazaridan, o'sish nazariyasi unchalik ahamiyatli emas edi. Ekzogen texnologik o'zgarishlar va ekzogen aholi o'sish modelida hukumat nima qilgani muhim emas edi". (*«From the point of view of policy advice, growth theory had little to offer. In models with exogenous technological change and exogenous population growth, it never really mattered what the government did»*).²⁶

Hozirgi jahon inqirozi jahon iqtisodiyoti va moliyasida sodir bo'layotgan jarayonlarni keng va tizimli tahlil qilish zarurligiga olib keladi. O'zining "uzoq tol'qinlar" nazariyasini ishlab chiqishda N.D. Kondrat'ev "katta tsikllarning ritmi jamiyatning asosiy kapital boyliklarini kengaytirish jarayonida ritmning aksidir... Bu jarayon... kapitalistik jamiyatning o'ziga xos sharoitlarida, kuchga kiradi... uning elementlarining yopishishi bir xil tezlikda doimiy ravishda oqishi mumkin emas". So'nggi to'rt-besh o'n yillikning shartlariga kelsak, ularning asosiy xususiyati kapitalistik markazdan uning atrofiga "kapital tovarlarni" olib chiqish edi, deb ta'kidlash mumkin, chunki foydani yanada oshirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish faqat milliy chegaralar doirasida endi mumkin emasligi aniq bo'ldi. Jahon iqtisodiyotining transmilliylashuvi global miqyosda kapitalni to'plash va investitsiya qilish jarayoni orqali global moliyaviy va ishlab chiqarish tizimini shakllantiradi. Ushbu jarayon, hozirgi iqtisodiy inqiroz shuni ko'rsatadiki, "doimiy ravishda bir xil sur'atda davom eta olmaydi".

Globallashuv sharoitida ekzogen omillar iqtisodiy rivojlanishda ustunlik qiladi. Dunyo ma'lum bir yaxlitlikka intiladi, ya'ni mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarning bunday sifati, unda ular o'rtasida kuchli o'zaro bog'liqlik yuzaga keladi va rivojlanayotgan tizimning maqsadga muvofiqligi global inqirozga duch kelgan ushbu yangi tizim uchun o'zini o'zi saqlash, o'zini takomillashtirish va o'zini rivojlantirish imkoniyatini

²⁶ Romer P.M. Capital Accumulation in the Theory of Long-Run Growth, in Barro, R.J. Modern Business Cycle Theory, Basil Blackwell, Oxford, 1989. P. 51.

ta'minlash uchun o'zini o'zi tashkil etish, o'zaro hamkorlik va o'zaro yordam orqali yagona muammolarni hal qilish zarurligida namoyon bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotlar tobora ko'proq mustaqillikni yo'qotmoqda, o'zgarib, jahon ishlab chiqarish tizimining tarkibiy elementlariga aylanmoqda. Muqobil variant yo'q, chunki tizimdagi elementning xususiyatlari va sifati tizimdan tashqaridagi elementning xususiyatlari va sifatlaridan sezilarli darajada yuqori ekanligi ma'lum. Shu bilan birga, u yoki bu milliy iqtisodiyot rivojlanayotgan global ishlab chiqarish tizimiga qaysi tarkibiy element sifatida — xom ashyo qo'shimchasi sifatida yoki qo'shilgan qiymatlarni ishlab chiqarish zanjiridagi to'liq element sifatida qo'shilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, milliy iqtisodiyotlar inqirozdan turli yo'llar bilan chiqmoqda-ba'zilar, masalan, Xitoy, Hindiston, sezilarli plyus bilan, ko'plari, masalan, Rossiya, sezilarli minus bilan.

Shu munosabat bilan, 80-yillarda paydo bo'lgan narsalarga yangicha qarash juda dolzarb bo'lib tuyuladi, o'tgan asrda “endogen” deb nomlangan yangi iqtisodiy o'sish modellari. Ushbu nazariyalar va modellar iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari asosida paydo bo'ldi, ammo ular empirik tadqiqotlarning rivojlanishi bilan yuzaga kelgan ko'plab savollarga javob bera olmadilar. Birinchidan, iqtisodiy o'sishning yangi omillari tobora ko'proq rol o'ynay boshladi va N. tomonidan shakllantirilgan stilize qilingan faktlardan doimiy og'ishlar aniqlandi. Kaldor, bu davrning asosiy empirik yutuqlari deb hisoblangan.

Shu bilan birga, jamg'arma stavkasini endogenlashtirish masalasi post-keynesianizm vakillari N.Kaldor, J.Stiglits, J.Robinson va L.Pazinettilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Niklas Kaldor, Harrodning o'sish modelidan kelib chiqqan holda, muvozanatli o'sish traektoriyasiga erishish uchun tejash stavkasiga hukumat ta'sirini talab qilinmay, bu holat hukumat aralashuvisiz ham o'rnatiladi deb xulosa qiladi.²⁷ Kaldor jamg'armalarning o'zgaruvchanligini va haqiqiy o'sish tezligi kafolatlangan darajaga tushib ketishi mumkin deb taxmin qiladi. U “sinfga xos tejash gipotezasini” shakllantiradi, u mehnat omili (ish haqi) daromadidan tejash darajasi daromaddan (Kembrij kvotasi deb ataladi)

²⁷ Kaldor N. An Expenditure Tax. Allen and Unwin, London, 1955; Kaldor N. A Model of Economic Growth // Economic Journal. 1957. Vol. 67. P. 591–624.

pastroq degan fikrga asoslanadi. Yig'ilgan jamg'armalar quyidagicha ifodalanadi:

$$S = sr rK + sw wL \quad (1)$$

bu yerda $0 \leq Sw < Sr < q_1$

Umumiy tejash kvotasi $s \leq S/Y$, bu holda ekzogen va doimiy qiymatdan oshmaydi. Bundan tashqari, $u(\pi)$ tenglamadagi foyda normasi (1) stavkasining funktsiyasi sifatida ifodalanadi, ish haqi miqdori wL q $Y - rK$ orqali kiritiladi va keyinchalik milliy daromad Y orqali taqsimlanadi. Natijada,

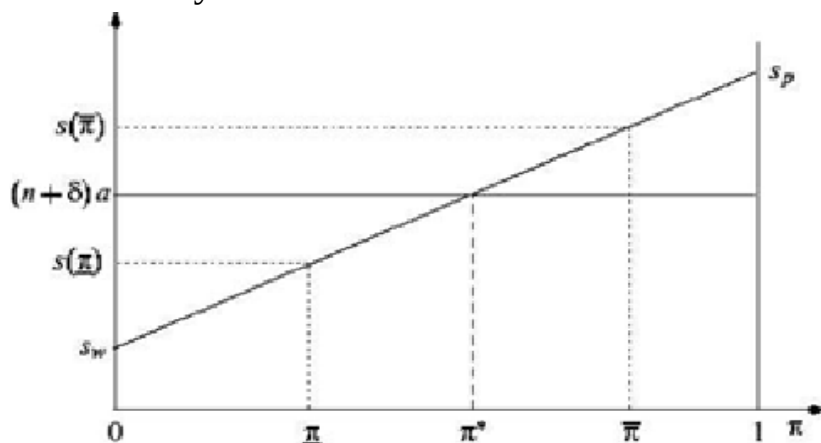
$$s(\pi) = (sr - sw)\pi + Sw \quad (2)$$

Yalpi jamg'arma stavkasi foyda stavkasi oshishi bilan ortadi, agar bu holda milliy daromadning katta ulushi foyda keltiradigan daromad egasiga to'g'ri kelsa, shu bilan birga jamg'armalik darajasi sinfga xos bo'lishii mumkin. Bu muvozanatli o'sish shartini beradi:

$$s(\pi)/a = p + \delta \quad (3)$$

yuqorida aytilganidek, g , δ va n - modelning ekzogen va doimiy parametrlaridir. Muvozanatsizlik holatiga asoslanib, bu holda, agar vaqt o'tishi bilan jami tejash tezligi muvozanat sharoitiga moslashgan bo'lsa, ma'lumotlar muvozanat o'sish tenglamasiga kiritilishi mumkin.

Kaldor modelida foyda normasi muvozanati

7.1.1-rasm. Kaldor modelida foyda normasi muvozanati

7.1.1 - rasm vaziyatga aniqlik kiritadi. Yalpi jamg'arma darajasi $s(\pi)$ past bo'lganida, asosiy kapital mehnat unumdorligidan pastroq darajada o'sadi. Ishlab chiqarish texnologiyasi chiziqli cheklangan bo'lsa, u milliy daromad o'sishining nisbatan cheklangan omili vazifasini bajaradi. Mehnat bozorida haddan tashqari taklif mavjud bo'lib, u moslashuvchan narxlarni hisobga olgan holda ish haqi stavkasini va shunga mos ravishda mehnat

omilining daromadini pasaytiradi. Kapital bozorida ortiqcha talab mavjud, kapitalga foizlar oshadi va foyda darajasi pasayadi. Kirish omillarining doimiy nisbati bilan ishchi kuchi va kapital o'rtasida qayta taqsimot paydo bo'ladi, foyda darajasi oshadi va shu orqali jamg'arma tezligi oshadi. Ta'riflangan jarayon iqtisodiyot muvozanat holatida bo'lguncha davom etadi, bunda omillar o'sish sur'atlari bir-biriga mos keladi va jamg'arma jamg'arish darajasi uning muvozanat qiymatiga s (π^*) yetadi. Argumentatsiya s (π) miqdorida jami tejash funktsiyasi uchun teskari yo'nalishda ishlaydi, ya'ni, agar dastlabki vaziyatda iqtisodiyotning rentabellik darajasi juda yuqori bo'lsa. Bunday holda, muvozanatga erishish uchun mehnat va kapital daromadlarini qayta taqsimlash talab qilinadi.

Ushbu faktlarning har birini u yoki bu model doirasida tushuntirish mumkin. Masalan, bozorning o'sishi transport narxining ekzogen o'zgarishi va tovarlar savdosi va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni tartibga soluvchi qonunlar bilan izohlanadi. O'sish sur'atlarining o'sishini, ekzogen institutsional o'zgarishlarning ta'sirini tushuntiradigan modelni yaratish mumkin. Biroq, har bir omilni alohida-alohida tushuntirib beradigan yondashuvlar umumiy yurish ochib beradigan barcha faktlar o'rtasidagi chuqur aloqani o'tkazib yuboradi.

Ushbu faktlarning barchasini tushuntirishga qaratilgan endogen o'sish nazariyasi an'anaviylardan tashqari (mehnat, kapital, texnologik taraqqiyot) va neoklassik modelni qurishning dastlabki bosqichida ko'rib chiqilmagan boshqa endogen omillarni o'z ichiga olishi kerak. G'oyalar, institutlar, aholi va inson kapitali endi o'sish nazariyalarining markazidir. Jismoniy kapital atrofga ko'chib o'tdi. Endogen o'sishning yangi nazariyasi barcha endogen omillarning to'planishi va o'zaro ta'sirini tushuntirishi kerak.

Endogen o'sish modellari o'rtasidagi asosiy farq aholi jon boshiga milliy mahsulotning asosiy ko'rsatkichlarining o'sish sur'atlarining xulq-atvor va institutsional parametrlarga bog'liqligidadir. Boshqacha qilib aytganda, endogen iqtisodiy o'sish-bu insonning iqtisodiy faoliyatiga bog'liq bo'lgan o'sish²⁸.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanishidagi yangi tendentsiyalarni hisobga olgan holda, endogen iqtisodiy o'sish deganda aholi jon boshiga to'g'ri

²⁸ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. — М., 1989.

keladigan mahsulotlarning o'sishi uzoq vaqt davomida ijobiy bo'lib qoladigan va ekzogen yoki demografik omillarga emas, balki ta'lim darajasi, zaxiralar va kapital unumdorligi, innovatsiyalar samaradorligi, rivojlanish kabi omillarga bog'liq bo'lgan o'sish tushuniladi. davlat sektori, texnologiyalarni tarqatish, xalqaro savdo, boshqaruv tizimining sifati va xilma-xilligi.

Bu endogen iqtisodiy o'sish bo'lib, oxir-oqibat u yoki bu milliy iqtisodiyotning jahon ishlab chiqarish tizimiga qaysi tarkibiy element sifatida qo'shilishini va o'zaro bog'liqlik, barqarorlik va maqsadga muvofiqlikning keyingi munosabatlarini belgilaydi. Shu bilan birga, texnologik innovatsiyalar hozirgi inqirozdan chiqishda hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Inqilobiy innovatsiyalar, - deb N.D. Kondrat'ev to'g'ridan-to'g'ri ta'kidladi, jamiyatni "inqirozlar botqog'idan" tortib oldi.

Endogen iqtisodiy o'sishning barcha nazariyalari va modellari yetti guruhga birlashtirilishi mumkin, birinchi guruhda innovatsiyalar bilan bog'liq to'rtta kichik guruh ajratilgan²⁹.

1. Iqtisodiyotning maxsus sektori tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot sifatida innovatsiyalarni ishlab chiqarishni taqdim etadigan modellar, ya'ni. to'g'ridan-to'g'ri ilmiy-tadqiqot va rivojlantirish jarayoni (ilmiy-tadqiqot, tadqiqot va rivojlantirish, qisqartirilgan – ammo R&D). Innovatsion o'zgarishlarning sohasi va turiga qarab quyidagi kichik guruhlarni ajratish mumkin:

oraliq mahsulotdagi texnologik o'zgarishlar (ishlab chiqarish maqsadi) — mahsulotlarning xilma-xilligini kengaytirish, miqdori-texnologik o'zgarishlarning gorizonttal shakli (Pol Romer modeli (Romer, 1990));

oraliq mahsulotdagi texnologik o'zgarishlar-mahsulot sifatini yaxshilash – texnologik o'zgarishlarning vertikal shakli (Aghion va Howitt modeli (Aghion, Howitt, 1990, 1992));

yakuniy mahsulotdagi texnologik o'zgarishlar (iste'mol mahsuloti) — miqdor, assortimentdagi o'zgarishlar — gorizonttal o'zgarishlar (Grossman va Helpman modeli (Grossman, Helpman, 1991));

yakuniy mahsulotdagi texnologik o'zgarishlar - sifat o'zgarishi - vertikal taraqqiyot (Grossman va Helpman modeli (Grossman, Helpman, 1991)).

²⁹ Шараев Ю.В. Теория экономического роста. — М.: ГУ—ВШЭ, 2006.

2. Inson kapitali iqtisodiy o'sishning eng muhim manbai bo'lgan modellar (Robert Lukas modellari (Lukas, 1988), Mankyu — D. Romer — Vayl (Mankiw, Romer, Vayl, 1992)).

3. Amaliyotda o'qitish modellari (learning-by-doing) Pol Romer (Romer, 1986), Serjio Rebelo (Rebelo, 1991), Robert Barro (Vagso, 1990) modellari.

4. Xalqaro savdo va texnologiyalarni tarqatish modellari Grossman va Helpman (Grossman, Helpman, 1991), Barro va Sala-I-Martin (vako, Sala-i-Martin, 1995), bazu va Veyl (Basu, Weil, 1998), Lukas (Lucas, 1993), Jaime Ventura (Ventura, 1997), Zeira (Zeira, 1998).

5. Texnologik taraqqiyot va aholi modellari Maykl Kremer (Kremer, 1993), Hansen va Preskott (Hansen, Precott, 1998), Galor va Veyl (Galor, Weil, 1998), Jons (Jones, 1999) modellari.

6. Tengsizlik va iqtisodiy o'sish modellari Roland Benabou (Benabou, 1996), Alesina va Rodrik (Alesina, Rodrik, 1994), Agion va Bolton (Aghion, Bolton, 1997) modellari.

7. Davlat siyosati va iqtisodiy o'sish modellari (iqtisodiy o'sish sur'atlarining davlat fiskal siyosati parametrlariga bog'liqligi — fiskal siyosat parametrlarini o'z ichiga olgan neoklassik modellar; Davlat sektorining samarali xizmatlari modeli — Barro va Sala-I-Martinni o'rganish (Vaggo, 1990; Vaggo, Sala-i-Martin, 1992)).

("Ortib borayotgan daromad va uzoq muddatli o'sish", 1986). Ushbu model iqtisodiy adabiyotlarda endogen iqtisodiy o'sish kontseptsiyasini qizg'in muhokama qilishni boshladi. Romer modelining asosiy g'oyasi shundaki, uzluksiz ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida kapitalning marjinal unumdorligi pasaymaydi, buning natijasida iqtisodiyot umuman va aholi jon boshiga cheklovlarsiz o'sishi mumkin. Kapitalning reproduktiv omil bo'lishining sababi iqtisodiy xarajatlarni ixtiyoriy Ravishda tejashdir.

Iqtisodiyotda "kapital" korxonaning sotadigan tovarlari va xizmatlarini ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan barcha aktivlarni anglatadi. Shu ma'noda kapitalga uskunalar, erlar, binolar, pullar va albatta, odamlar – inson kapitali kiradi.

Inson kapitali - bu insonning iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan ishni bajarish qobiliyatiga yordam beradigan bilim, ko'nikma, tajriba va ijtimoiy fazilatlar yig'indisi.

Ham ish beruvchilar, ham xodimlar inson kapitalini rivojlantirishga katta miqdorda sarmoya kiritadilar

Inson kapitali nazariyasi - bu inson kapitaliga qo'yilgan sarmoyaning haqiqiy qiymatini aniqlashga qaratilgan harakat va inson resurslari sohasi bilan chambarchas bog'liqdir

Ta'lim va sog'liqni saqlash inson kapitalini yaxshilaydigan, shuningdek, iqtisodiy o'sishga bevosita yordam beradigan asosiy fazilatlardir

Inson kapitali kontsepsiyasini Shotlandiyalik iqtisodchi va faylasuf Adam Smitning 18-asrdagi yozuvlaridan kelib chiqish mumkin.

Inson kapitali shunchaki tashkilotda ishlaydigan odamlarning jismoniy mehnatidan iboratdir. Bu odamlar tashkilotga olib keladigan nomoddiy fazilatlarning barchasi uning muvaffaqiyat qozonishiga yordam berishi mumkin. Ulardan bir nechtasiga ta'lim, mahorat, tajriba, ijodkorlik, shaxsiyat, sog'liq va axloqiy xususiyat kiradi. Uzoq muddatda, ish beruvchilar va ishchilar inson kapitalini rivojlantirishga birgalikda sarmoya kiritganda, nafaqat tashkilotlar, ularning xodimlari va mijozlari, balki umuman jamiyat ham foyda ko'rishadi. Masalan, yangi global iqtisodiyotda kam ma'lumotli jamiyatlar rivojlanib bormoqda. Ish beruvchilar uchun inson kapitaliga sarmoya kiritish ishchilarni tayyorlash, o'quv dasturlari, ta'lim bonuslari va imtiyozlari, oilalarga yordam berish va kollej stipendiyalarini moliyalashtirish kabi majburiyatlarni o'z ichiga oladi. Xodimlar uchun ma'lumot olish inson kapitaliga eng aniq sarmoya hisoblanadi. Ish beruvchilarda ham, ishchilarda ham ularning kapitalga qo'ygan mablag'lari to'lanadi degan kafolatlar mavjud emas. Masalan, hatto kollej diplomiga ega bo'lgan odamlar ham iqtisodiy tushkunlik paytida ish topishga qiynalishadi va ish beruvchilar xodimlarni o'qitishi mumkin, faqat ularni boshqa kompaniya tomonidan yollanganligini ko'rish uchun. Oxir oqibat, inson kapitaliga sarmoya kiritish darajasi ham iqtisodiy, ham ijtimoiy salomatlik bilan bevosita bog'liqdir.

Inson kapitali nazariyasi ushbu investitsiyalarning miqdorini hodimlarga, ish beruvchilarga va umuman jamiyatga hisoblash mumkin deb hisoblaydi. Inson kapitali nazariyasiga ko'ra, odamlarga etarli sarmoyalar iqtisodiyotning o'sishiga olib keladi. Masalan, ba'zi bir mamlakatlar o'z xalqiga ko'proq oliy ma'lumotli aholi ko'proq pul ishlashga va ko'proq pul sarflashga moyilligini anglab, shu tariqa

iqtisodiyotni rag'batlantirish uchun kolleжда bepul o'qishni taklif qilmoqdalar. Biznesni boshqarish sohasida inson kapitali nazariyasi inson resurslarini boshqarishning kengayishi hisoblanadi.

Inson kapitali nazariyasi g'oyasi ko'pincha "iqtisodiyotning asoschisi" Adam Smitga tegishli bo'lib, u 1776 yilda uni "jamiyatning barcha aholisi yoki a'zolarining egallagan va foydali qobiliyatlari" deb atagan. Smit to'langan ish haqidagi tafovutlar ishlarni bajarishning nisbatan osonligi yoki qiyinligiga asoslanishini taklif qildi.

Zamonaviy nazariya - Bugungi kunda inson kapitali nazariyasi madaniy kapital, ijtimoiy kapital va intellektual kapital kabi "nomoddiy narsalar" deb nomlanuvchi tarkibiy qismlarni miqdoriy aniqlash uchun ko'proq ajratiladi.

Madaniy poytaxt - Madaniy kapital - bu insonning yuqori ijtimoiy mavqega erishish yoki iqtisodiy foydali ish qilish qobiliyatini oshiradigan bilim va intellektual ko'nikmalarning birlashmasidir. Iqtisodiy ma'noda ilg'or ta'lim, ish joyiga xos tayyorgarlik va tug'ma iste'dodlar odamlar ko'proq ish haqi olishlarini kutib madaniy kapitalni shakllantirishning odatiy usullari hisoblanadi.

Ijtimoiy capital - Ijtimoiy kapital vaqt o'tishi bilan rivojlangan foydali ijtimoiy munosabatlarni, masalan, kompaniyaning xayrixohligi va brendni tan olish, hissiy psixologik marketingning asosiy elementlarini anglatadi. Ijtimoiy kapital shuhrat yoki xarizma singari insoniy aktivlardan ajralib turadi, ularni ko'nikma va bilimlar bilan boshqalarga o'rgatish yoki berish mumkin emas.

Intellektual capital - bu biznesda raqobatbardosh ustunlik beradigan biznesda hamma biladigan har bir narsa yig'indisining yuqori nomoddiy qiymati. Umumiy misollardan biri - ixtirolar va san'at va adabiyot asarlari kabi ishchilar ongining intellektual mulkidir. Mahorat va ta'limning inson kapitalidan farqli o'laroq, intellektual kapital ishchilar ketganidan keyin ham kompaniyada qoladi, odatda patent va mualliflik huquqi to'g'risidagi qonunlar va xodimlar tomonidan imzolangan ma'lumotlarni oshkor qilmaslik to'g'risidagi shartnomalar.

Bugungi dunyo iqtisodiyotidagi inson kapitali - Tarix va tajriba ko'rsatib turibdiki, iqtisodiy taraqqiyot butun dunyo bo'ylab odamlar, ayniqsa qashshoq va rivojlanayotgan mamlakatlarda yashovchi odamlar uchun hayot darajasi va qadr-qimmatini ko'tarishning kalitidir.

Inson kapitaliga hissa qo'shadigan fazilatlar, xususan, ta'lim ham va sog'liqni saqlash ham bevosita iqtisodiy o'sishga yordam beradi. Sog'liqni saqlash yoki ta'lim manbalariga cheklangan yoki tengsiz kirish imkoniyatidan aziyat chekayotgan mamlakatlar ham tushkun iqtisodiyotlardan aziyat chekmoqda.

Qo'shma Shtatlarda bo'lgani kabi, iqtisodiyoti ham eng muvaffaqiyatli bo'lgan mamlakatlar kollej bitiruvchilarining boshlang'ich ish haqi miqdorining muttasil o'sishi bilan birga, oliy o'quv yurtlariga sarmoyalarini oshirishda davom etishdi. Darhaqiqat, aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlar o'zlarining sog'lig'i va ta'limini yaxshilash uchun rivojlanib borayotgan birinchi qadamdir. Ikkinchi Jahon urushi tugaganidan beri Osiyo davlatlari Yaponiya, Janubiy Koreya va Xitoy qashshoqlikni yo'q qilish va global iqtisodiyotdagi dunyoning eng qudratli o'yinchilariga aylanish uchun ushbu strategiyadan foydalanmoqdalar.

Ta'lim va sog'liqni saqlash manbalarining ahamiyatini ta'kidlashga umid qilib, Jahon banki har yili inson kapitali indeksleri xaritasini e'lon qiladi, bu ma'lumot va sog'liqni saqlash manbalaridan foydalanish butun dunyo bo'ylab xalqlarning samaradorligi, farovonligi va hayot sifatiga qanday ta'sir qilishini namoyish etadi.

2018 yil oktyabr oyida Jahon banki prezidenti Jim Yong Kim ogohlantirdi: "Bugungi kunda inson kapitali eng kam sarmoyaga ega bo'lgan mamlakatlarda bizning tahlilimiz shuni ko'rsatadiki, kelajakdagi ishchi kuchi u bilan ishlashning faqat uchdan bir yarim qismigacha bo'ladi odamlar sog'lig'idan to'la foydalanganlarida va yuqori sifatli ta'lim olgan bo'lsalar edi".

7.2. Eng oddiy AK model. Toliq AK model

Zamonaviy makroiqtisodiyotda AK model iqtisodiy o'sish modeli hisoblanib, bu endogen o'sish modeli nazariyasida ishlatilgan. 1980-yillarda bu standart tobora aniqroq neoklassik ekzogen o'sish modellari bo'lib, nazariy jihatdan qoniqarsiz, uzoq muddatli o'sishni o'rganish vositasi sifatida namoyon bo'ldi. Chunki bu modellar iqtisodiyotni rivojlanishsiz bashorat qilgan texnologik o'zgarish va shu bilan ular oxir-oqibat yaqinlashmoq va barqaror holat, jon boshiga o'sish nolga teng. Buning asosiy sababi - bu kamayib borayotgan narsa kapitalni qaytarish; AK endogen-o'sish modelining asosiy xususiyati bu kapitalga

kamayib boradigan rentabellikning yo'qligi. Odatdagidek nazarda tutilgan kapitalning kamayib borayotgan rentabelligi o'rniga parametrlar a Kobb-Duglas ishlab chiqarish funktsiyasi, AK modeli chiziqli modeldan foydalanadi, bu erda chiqish a chiziqli funktsiya kapital. Ko'pgina darsliklarda uning ko'rinishi tanishtirishdir endogen o'sish nazariyasi.

Kontseptsianing kelib chiqishi

Yilda neoklassik o'sish modellari Iqtisodiyot barcha makroiqtisodiy o'zgaruvchilar bir xil sur'atlarda o'sib boradigan barqaror holatga erishishi kerak deb taxmin qilinadi va texnologik taraqqiyot bo'lmagan taqdirda, ushbu makroiqtisodiy o'zgaruvchilarning jon boshiga o'sishi to'xtaydi. Ushbu turdagi neoklassik predloglar Rikardo va Maltusda topilgan falsafiy nazariyalarga o'hshaydi. Neoklassik falsafaning asosiy yotgan gumoni shundan iboratki, ishlab chiqarish jarayonida kapitalga kamayib boradigan daromadlar mavjud.

1980-yillarning o'rtalarida yangi o'sish nazariyasi yaratildi Pol Romer 1986 yilda, bu erda u o'sish jarayonini boshqacha tarzda tushuntirishga harakat qildi. Shunday qilib, neoklassik modellardan norozilik yangi o'sish nazariyalarini yaratishga turtki berdi, bu erda asosiy qarorlar modelda endogen hisoblanadi; uzoq muddatli o'sish ekzogen omillar bilan emas, balki bunday modellardagi endogen omillar bilan belgilanadi.

Endogen modelning eng oddiy versiyasi - bu doimiy ekzogen tejash tezligi va texnologiyaning belgilangan darajasini o'z ichiga olgan AK modeli. Ushbu modelning eng ishonchli gumoni shundan iboratki, ishlab chiqarish funktsiyasi kapitalning kamayib boradigan daromadlarini o'z ichiga olmaydi. Ushbu taxmin model endogen o'sishga olib kelishi mumkinligini anglatadi.

Milliy iqtisodiyotlar bo'yicha bu birlashtiruvchi nazariyani joriy qilgan Kobb va Duglas mikrofirma va makroiqtisodiy istiqbolga bog'liq bo'lgan global so'zlashuvni o'zgartirdi. Bundan tashqari, 1947 yilgi Qo'shma Shtatlardagi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari va Kobb-Duglas modelining ma'lumotlariga nisbatan qo'llanilgan 20 yillik tadqiqotlar natijasida nazariya to'g'ri bo'ldi.

O'sha kundan boshlab, statistik agregatlar jarayonini engillashtiradigan bir qator o'xshash agregat va iqtisodga oid bir qator teoriyalar, funktsiyalar va formulalar ishlab chiqildi; Cobb-Duglas ishlab

chiqarish funktsiyalari dunyodagi zamonaviy, rivojlangan va barqaror mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo'llaniladi.

Chiziqli ishlab chiqarish funktsiyasi

O'zgaruvchan miqdorlarni (resurslarni) ishlab chiqarish (mahsulot) qiymatlari bilan bog'laydigan iqtisodiy-matematik tenglama. Ishlab chiqarish funktsiyalari ma'lum bir vaqtning o'zida ishlab chiqarish omillarining turli kombinatsiyalarining ta'sirini tahlil qilish uchun (ishlab chiqarish funktsiyasining statik versiyasi) va iqtisodiyotning turli darajalarida turli vaqtlarda (ishlab chiqarish funktsiyasining dinamik versiyasi) omillar hajmi va ishlab chiqarish nisbatlarini tahlil qilish va bashorat qilish uchun ishlatiladi. firma (korxona) dan butun iqtisodiyotga (umumiy ishlab chiqarish funktsiyasi, bunda ishlab chiqarish umumiy ijtimoiy mahsulot ko'rsatkichi yoki milliy daromad va m.,p.). Alohida kompaniya, korporatsiya va boshqalarda ishlab chiqarish funktsiyasi ishlatilgan ishlab chiqarish omillarining har bir kombinatsiyasi uchun ishlab chiqarishga qodir bo'lgan maksimal mahsulot hajmini tavsiflaydi. Buni turli darajadagi ishlab chiqarish bilan bog'liq ko'plab izokvantlar bilan ifodalash mumkin.

Ishlab chiqarish hajmining resurslar mavjudligi yoki iste'mol qilinishiga aniq bog'liqligi aniqlanganda ishlab chiqarish funktsiyasining bu turi chiqish funktsiyasi deb ataladi.

Xususan, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish funktsiyalari keng qo'llaniladi, ularda omillar hosildorligiga ta'sirni o'rganish uchun foydalaniladi, masalan, turli xil o'g'itlar tarkibi va tarkibi, tuproqni qayta ishlash usullari. Shunga o'hshash ishlab chiqarish funktsiyalari bilan bir qatorda ishlab chiqarish xarajatlarining teskari funktsiyalari qo'llaniladi. Ular resurs xarajatlarining mahsulotga bog'liqligini tavsiflaydi (qat'iy aytganda, ular faqat ishlab chiqarish funktsiyalariga almashtiriladigan manbalar bilan teskari). Ishlab chiqarish funktsiyalarining alohida holatlari sifatida xarajatlar funktsiyasi (ishlab chiqarish hajmi va ishlab chiqarish xarajatlarining o'zaro bog'liqligi), investitsiya funktsiyasi (talab qilinadigan investitsiyalarning kelajakdagi korxonaning ishlab chiqarish quvvatiga bog'liqligi) va boshqalar ko'rib chiqilishi mumkin.

Ishlab chiqarishning matematik funktsiyalari turli shakllarda ifodalanishi mumkin - ishlab chiqarish natijasining o'rganilayotgan omilga

chiziqli bog'liqligidan tortib, o'rganilayotgan ob'ektning holatini har xil davrlarda o'zaro bog'liq bo'lgan takrorlanish munosabatlarini o'z ichiga oladigan juda murakkab tenglamalar tizimiga qadar.

Ishlab chiqarish funktsiyalarini ifodalovchi multiplikativ-quvvat shakllari eng keng tarqalgan. Ularning o'ziga xos xususiyati quyidagilardan iborat: agar omillardan biri nolga teng bo'lsa, unda natija yo'qoladi. Ko'rish mumkinki, bu ko'pgina tahlil qilingan barcha boshlang'ich resurslar ishlab chiqarishga jalb qilingan va ularning hech birisiz ishlab chiqarish mumkin emas. Eng umumiy shaklda (u kanonik deb ataladi) bu funktsiya quyidagicha yoziladi:

Bu erda multiplikatsiya belgisiga duch keladigan A koefitsienti o'lchovni hisobga oladi, bu tanlangan xarajatlar va chiqishlar o'lchov birligiga bog'liq. Birinchidan ntagacha bo'lgan omillar umumiy natijaga (chiqishga) qanday omillar ta'sir qilishiga qarab har xil tarkibga ega bo'lishi mumkin. Masalan, umuman iqtisodiyotni o'rganish uchun foydalaniladigan ishlab chiqarish funktsiyasida yakuniy mahsulot hajmini samarali ko'rsatkich sifatida qabul qilish mumkin, va ishlaydigan aholi soni kabi omillar x_1 , asosiy va aylanma mablag'lar yig'indisi x_2 , ishlatilgan er maydoni x_3 . Kobb-Duglas funktsiyasi faqat ikkita omilga ega, uning yordamida 20-30-yillarda AQSh milliy daromadining o'sishi bilan mehnat va kapital kabi omillarning o'zaro bog'liqligini baholashga harakat qilindi.

$N \cdot L^a \cdot K^b$

bu erda, N - milliy daromad;

L va K mos ravishda ishchi kuchi va kapital hajmi.

Multiplikativ – quvvat ishlab chiqarish funktsiyasining quvvat koefitsientlari (parametrlari) har bir omil qo'shadigan yakuniy mahsulotdagi foiz o'sishi ulushini ko'rsatadi (yoki agar tegishli resurs xarajatlari bir foizga oshirilsa, mahsulot necha foizga ko'payadi); ular tegishli resurs xarajatlariga nisbatan ishlab chiqarish egiluvchanligining koefitsientlari. Agar koefitsientlar yig'indisi 1 bo'lsa, bu funktsiyaning bir hilligini anglatadi: u resurslar sonining ko'payishiga mutanosib ravishda ortadi. Ammo bunday holatlar parametrlarning yig'indisi birlikdan ko'p yoki kamroq bo'lganda mumkin; bu shuni ko'rsatadiki, xarajatlarning oshishi nomutanosib ravishda katta hajmdagi yoki nomutanosib ravishda kichikroq o'sishga olib keladi (miqyos iqtisodi).

Dinamik versiyada ishlab chiqarish funktsiyalarining turli shakllari qo'llaniladi. Masalan, (2-faktor holatida):

$$Y(t) = A(t) L a(t) K \beta(t)$$

bunda, $A(t)$ omili odatda vaqt o'tishi bilan ortib boradi, bu dinamikada ishlab chiqarish omillari samaradorligining umumiy o'sishini aks ettiradi.

Belgilangan funktsiyani t ga nisbatan farqlab, logarifm orqali biz yakuniy mahsulotning o'sish sur'ati (milliy daromad) va ishlab chiqarish omillari o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni olishimiz mumkin (o'zgaruvchilarning o'sish sur'atlari odatda bu erda foiz sifatida tavsiflanadi).

Ishlab chiqarish funktsiyalarining keyingi "dinamikasi" o'zgaruvchan egiluvchanlik koeffitsientlaridan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin.

Ishlab chiqarish funktsiyasi bilan tavsiflangan munosabatlar statistik xususiyatga ega, ya'ni ular o'rtacha hisobda, katta miqdordagi kuzatuvlar natijasida paydo bo'ladi, chunki aslida ishlab chiqarish natijasiga nafaqat tahlil qilingan omillar, balki ko'pgina hisobga olinmagan narsalar ham ta'sir qiladi. Bundan tashqari, harajatlar va natijalarning qo'llaniladigan ko'rsatkichlari muqarrar ravishda murakkab agregatsiya mahsulotidir (masalan, makroiqtisodiy funktsiyada mehnat xarajatlarining umumlashtirilgan ko'rsatkichi har xil mehnat unumdorligi, intensivligi, malakasi va h.k.).

Makroiqtisodiy ishlab chiqarish funktsiyalarida texnologik taraqqiyot omili hisobga olinishi alohida muammo hisoblanadi. Ishlab chiqarish funktsiyalaridan foydalanib, biz doimiy yoki o'zgaruvchan bo'lishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish omillarining teng ravishda o'zaro almashinuvchanligini ham o'rganamiz (ya'ni, resurslar hajmiga bog'liq). Shunga ko'ra, funktsiyalar ikki turga bo'linadi: doimiy almashtirish moslashuvchanligi bilan (CES - almashtirishning doimiy egiluvchanligi) va o'zgaruvchan (VES - almashtirishning o'zgaruvchan egiluvchanligi). Amaliyotda makroiqtisodiy ishlab chiqarish funktsiyalari parametrlarini aniqlashda uchta asosiy usul qo'llaniladi: ishlov berish vaqtlari ketma-ketligi, agregatlarning tarkibiy elementlari va milliy daromadlarni taqsimlash asosida. Oxirgi usul tarqatish deb ataladi. Ishlab chiqarish

funktsiyalarini qurishda parametrlarning ko'pligi va avtokorrelyatsiya hodisalaridan xalos bo'lish kerak - aks holda qo'pol xatolar muqarrar.

8. Iqtisodiy sikllarning modellari

8.1. Multiplikator – akselerator modeli.

Multiplikator – tezlashtiruvchi model (Hansen – Samuelson modeli sifatida ham tanilgan) biznes siklini tahlil qiluvchi makroiqtisodiy modeldir. Bu model Pol Samuelson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ilhom sifatida Alvin Xansenni hisoblagan. Bu model iste'mol niyatlari iqtisodiy faollik darajasiga bog'liq deb taxmin qilish natijasi bo'lgan Keynes multiplikatoriga va investitsiya niyatlari investitsion maqsadlarga bog'liq deb faraz qiladigan investitsiyalarning akselerator nazariyasiga asoslanib iqtisodiy faoliyatning o'sish sur'ati.

Yopiq iqtisodiyot uchun multiplikator – tezlashtiruvchi modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

Yopiq iqtisodiyot uchun multiplikator – akselerator modeli quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Birinchidan, iqtisodiy faoliyatning bozorni tozalash darajasi ishlab chiqarish davlat xarajatlari, uy xo'jaliklarining iste'mol qilish va firmalarning investitsiya maqsadlari bilan to'liq mos keladigan darajada aniqlanadi:

$$Y_t = g_t + C_t + I_t;$$

keyin uy xo'jaliklarining iste'mol qilish niyatlari iqtisodiy faoliyatning biron bir o'lchoviga bog'liq bo'lishi mumkin degan fikrni ifodalovchi tenglama, ehtimol kechikish bilan:

$$C_t = \alpha Y_{t-1};$$

keyin firmalarning investitsiya niyatlarini iqtisodiy faoliyatning o'zgarishi tezligiga ta'sir ko'rsatadigan tenglama:

$$I_t = \beta [C_t - C_{t-1}];$$

va nihoyat, hukumatning sarf-xarajatlari ushbu modeldagi boshqa o'zgaruvchilar ta'sir qilmaydi degan bayonot. Masalan, davlat xarajatlari darajasi hisob birligi sifatida ishlatilishi mumkin:

$$g_t = 1$$

Bu erda:

Y_t - milliy daromad,

g_t - davlat xarajatlari,

C_t - iste'mol xarajatlari,

I_t - xususiy sarmoyalar va pastki indeksni jalb qiladi t vaqt.

Bu erda biz ushbu tenglamalarni qayta o'rnatib, ularni ikkinchi darajali chiziqli qilib qayta yozishimiz mumkin farq tenglamasi:

$$Y_t = 1 + \alpha(1 + \beta)Y_{t-1} - \alpha\beta Y_{t-2}$$

Samuelson ushbu ikkinchi darajali chiziqli farqlar tenglamasidan kelib chiqqan holda milliy daromadni echish yo'llarining bir necha turlari mavjudligini namoyish etdi. Ushbu echim yo'li tenglama ildizlari qiymatlari yoki parametr o'rtasidagi bog'liqliklarga qarab o'z shaklini o'zgartiradi α va β .

Iqtisodiy sikllarning Keynesanchilik modellari.

Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzilib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. **Vaqtivaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo'lishi va ularning iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi holati iqtisodiyotning siklli rivojlanishi deb ataladi.**

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin-ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz tol'qinsimon harakat sifatida davom etadi. Siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat elementlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyotning almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har

biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zahiralarini barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga, hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi. Biroq bu fazalar turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha nomlanadi. Masalan, yuqorida ko'rib chiqilgan iqtisodiy siklning fazalari klassik tavsifga ega bo'lib, ularni quyidagi 6.1 – rasm orqali ifodalash mumkin.

6.1-rasm. Iqtisodiy sikl fazalarining klassik jihatdan ifodalanishi

Hozirgi zamon iqtisod fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta’kidlanadi. Quyidagi 6.1-jadvalda ularning ko’pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

Kitchin sikli zahiralari sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o’zining e’tiborini tovar zahiralari harakat chog’idagi Moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa tol’qinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zahiralari tebranishlari bilan bog’lab, Uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko’pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli “biznes-sikl”, “sanoat sikli”, “o’rtacha sikl” va “katta sikl” kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko’rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQShda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o’rganishga katta hissa qo’shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQShga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz, tub mohiyatiga ko’ra birinchi jaxon sanoat inqirozi bo’lgan.

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2-4 yil	Zahiralar miqdori –YaMM, inflyatsiya,bandlikning tebranishi,tijorat sikllari
Juglar sikli	7-12 yil	Investitsion sikl- YaMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad – immigratsiya – uy – joy qurilishi – yalpi talab – daromad
Kondrat’ev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o’zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo’lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham oz davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo’lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro’y bergan.

Kuznets sikli ko’p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo’lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o’zining “Milliy daromad” (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste’mol chilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar, hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko’rsatkichlarida 20 yillik o’zaro bog’liq tebranishlar mavjud bo’lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondrat’ev sikl “uzoq tol’qinlar” sikli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D. Kondrat’ev katta hissa

qo'shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQShning 100 – 150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'l omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish xaqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

1-sikl: 1787-1814 yillar - ko'taruvchi tol'qin; 1814-1851 yillar - pasaytiruvchi tol'qin.

P-sikl: 1844-1851 yillar - ko'taruvchi tol'qin; 1870-1896 yillar - pasaytiruvchi tol'qin.

SH-sikl: 1896-1920 yillar - ko'taruvchi tol'qin.

N.D.Kondrat'evning takror ishlab chiqarishning uzun tol'qinlari.

1920-1930 yillarda Kondrat'ev Jahon ko'nyuktura institutida ishlagan va XVIII -asrning oxiridan hibsga olingan vaqtgacha - taxminan 120 yil davomida jahon iqtisodiyotining rivojlanishi to'g'risida statistik materiallar jamg'arishni boshlagan. U Angliya, Frantsiya va AQSh kabi sanoati rivojlangan mamlakatlarda tovar narxlari dinamikasini, foiz stavkalarining o'zgarishi, nominal ish haqi, tashqi savdo, ko'mir, cho'chqa, qo'rg'oshin va oltinning kon va sanoat iste'mol ini o'rgangan. U statistik materiallarni sarhisob qilib, ikkita katta guruh ko'rsatkichlarini ajratib ko'rsatdi. Birinchi guruh sezilarli o'zgarishlarni topmadi, xususan, narxlar deyarli o'zgarmadi. Ikkinchi guruh ko'rsatkichlari iqtisodiy o'sish tendentsiyasini ko'rsatdi. O'zgarishlarga uchragan bunday ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiradi: kapital bo'yicha foizlar, banklardagi omonatlar, ish haqi. Tashqi savdo hajmlarida, ham jismoniy, ham qiymat jihatidan, va nihoyat, aholi jon boshiga eng muhim sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish hajmida tebranishlar aniqlandi.

Kondrat'ev bu jarayonni iqtisodiy o'sish oddiy emasligi, garchi u ko'tarilish chizig'ini ifodalasa ham, ya'ni iqtisodiy o'sish tebranishlarda sodir bo'ladi. U 9 yildan kam davom etadigan barcha cho'qqilarni kesib tashladi va ma'lum bir davrda jahon iqtisodiyotidagi haqiqiy o'zgarishlarni ko'rsatadigan silliq chiziqni yaratdi. Tadqiqotlar natijasida Kondrat'ev ikki yarim uzun tol'qinlar 120 yilda sodir bo'lgan degan xulosaga keldi.

Kondrat'ev uzun tol'qinlarni texnik inqiloblar bilan bog'ladi. U quyidagi uzun tol'qinlarni aniqladi.

Birinchi tol'qin - 1787 yildan 1844 yilgacha. (tanlangan mamlakatlarda 1851 yilgacha). U bu davrni ikki bosqichga ajratdi: 1787 yildan 1810 yilgacha (ayrim mamlakatlar uchun 1817 y.) va 1810 yildan 1844 yilgacha (1851) pasayish bosqichi. Kondratievning ta'kidlashicha, bosqichning o'sishining sababi to'qimachilik sanoatidagi inqilob, mashinasozlikning jadal rivojlanishiga sabab bo'lgan birinchi sanoat inqilobi, cho'yan ishlab chiqarishga katta ehtiyoj, iqtisodiyotning rivojlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi tol'qin, Kondrat'ev fikriga ko'ra, 1844 yildan 1890 yilgacha davom etadi. 1844 yildan 1870 yilgacha yuqoriga ko'tarilish bosqichi, 1870 yildan 1890 yilgacha (1896 y.) pasayish bosqichi kuzatiladi. Kondrat'ev yuqoriga ko'tarilishining sababi barcha hududlarning rivojlanishiga, milliy va jahon bozorlarining burilishiga olib kelgan temir yo'llarning qurilishi edi, deb hisoblardi.

Uchinchi to'lqin 1890 yilga to'g'ri keladi deb hisoblar edi, bu to'lqinning ko'tarilish bosqichi 1914-1920 yillarga to'g'ri keladi. U bu uzun to'lqinni elektr energiyasi ishlab chiqarishda keng qo'llanilishi va avtomobilsozlik sanoatining rivojlanishi bilan bog'ladi. Kondrat'ev o'z asarlarida to'lqinning 1920 yildan beri pasayish bosqichini bashorat qilgan. Uchinchi tol'qin 1940 yilda tugadi, shuning uchun Kondrat'ev vafotidan keyin, 1940 yilda, *to'rtinchi uzun to'lqin* boshlandi, u 70 – yillarga qadar yuqoriga ko'tarilish bosqichi sifatida davom etdi, endi esa past to'lqinning pasayish bosqichi davom etadi, deb ishoniladi. To'rtinchi to'lqin ilmiy - texnik inqilob, avtomatlashtirish, elektronika va robototexnika bilan bog'liq. Yaqin kelajakda beshinchi uzun tol'qinning yuqoriga ko'tarilish bosqichini kutish kerak.

Charlz Do va Edvard Jonson iqtisodiy vaziyatni statistik materiallar asosida bashorat qilishga urindilar. Ular Dow Jones indeksini ishlab chiqishdi. Ular 12 ta yirik kompaniyani asos qilib olishdi va bashorat qilish uchun bir necha ming jadvallar tizimini yaratdilar.

Juda muhim vazifa uzun tol'qinning pastga tushish fazasiga to'g'ri keladi. Aynan unda texnik kashfiyotlar, natura va pul tejash amalga oshadi. Intensiv bosqichda ular to'liq charchashgacha intensiv ishlatiladi, bu keyingi pasayish bosqichiga o'tishga olib keladi. Aynan pasayish bosqichida ko'plab siyosiy burilishlar va o'zgarishlar yuz beradi. Pastga tushish bosqichida jamoatchilikning noroziligi paydo bo'ladi va

rivojlanadi.

Kelgusida Kondrat'evning g'oyalarini Shumpeter ("Biznes sikllari" - ikki jildli monografiya - uzun tol'qinlarning yangilik bilan aloqasi), Mensch (yuqoriga ko'tarilish bosqichida ixtironing paydo bo'lishi va uni ishlab chiqarishga joriy etish o'rtasidagi qisqa vaqt). J. Forrester, shuningdek, jahon dinamikasini o'rganish doirasida Kondrat'ev sikli mavjudligini tasdiqlab, ularni biroz aniqlab berdi. J. Forrester 15 yirik sanoat tarmoqlariga asoslanib, 50 yillik siklda 4 bosqichni aniqladi. *Birinchi bosqich* - 15 yillik tanazzul davri; *ikkinchisi* - iqtisodiy o'sishning 20 yillik davri (iqtisodiyotga massiv qayta investitsiyalar); *uchinchisi* - 10 yillik ishlab chiqarish quvvatlarining uzluksiz "ortiqcha jamg'arishi" davri; *to'rtinchisi* - 5 yillik iqtisodiy qiyinchiliklar davri, bu yangi 50 yillik siklning yangi retsessiyasiga aylanadi. Bundan tashqari, Forrester yetakchi energiya turlarining (mexanik, bug', elektr) o'zgarishi bilan bog'liq va 200-300 yil davom etadigan uzoqroq sikllarning mavjudligi haqidagi fikrlarini bildirdi.

Sivilizatsiya yondashuvi doirasida, sikllarning turli tushunchalari (O. Spengler, A. Toynbi, L. Gumilev, A. Yakovets) orasida Alvin Tofler sivilizatsiyalari davrlari eng ko'p ajralib turadi. Toffler qishloq xo'jaligi, sanoat va postindustrial sivilizatsiyalarni alohida ajratib ko'rsatdi. Tofflerning so'zlariga ko'ra, **birinchisi** 8-9 ming yil oldin, neolit inqilobi bilan boshlanib, qishloq xo'jaligi sivilizatsiyasini tug'dirgan. **Ikkinchi tol'qin** - sanoat sivilizatsiyasi - sanoat inqilobi bilan paydo bo'ldi. Uch yuz yil oldin, portlash sodir bo'ldi, zarba tol'qinlari butun yer yuzini qamrab oldi, qadimgi jamiyatlarni vayron qildi va butunlay yangi sivilizatsiyalarni vujudga keltirdi. Sanoat inqilobi shunday portlash edi. XX -asrning oxirida **"uchinchi tol'qin"** boshlanadi: bu rivojlanayotgan sivilizatsiyada ko'p narsa an'anaviy sanoat sivilizatsiyasiga ziddir. "Uchinchi tol'qin" o'zi bilan qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan yangi turmush tarzini olib keladi; "elektron yozgi uy" deb atash mumkin bo'lgan yangi muassasada, uy va ish o'rtasidagi chiziqlar xiralashganida; kelajakda tubdan o'zgargan maktablar va korporatsiyalarda. Insoniyat hayoti, ayniqsa, Internet tarmog'ining rivojlanishi bilan o'zgarib bormoqda.

Shu bilan birga, sivilizatsiya yondashuvini hisobga olgan holda, iqtisodiy sikl haqida gapirish har doim ham to'g'ri emas, chunki siklning takrorlanib turishi - bu yerda yo'q. Bundan tashqari, bu turdagi sikllar

ancha kam o'rganilgan va hamma olimlar ham mualliflarning pozitsiyalariga qo'shilmaydilar.

Umumiy xulosa shuki, sikllar investitsiyalar bilan bog'liq. Shu bilan birga, vengriyalik iqtisodchi Shiposh quyidagi qonuniyatga e'tibor qaratdi: ikkita qisqa siklni birlashtirib, bitta uzunroq siklni tashkil qiladi. Kitchinning ikkita sikli Juglar siklini, ikkita Juglar sikli Kuznets siklini va ikkita Kuznets sikli Kondrat'ev siklini tashkil qiladi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sishning ma'lum bir ketma-ketligi kuzatiladi.

O'rta muddatli sikl fazasining xarakteristikasi asosan uzun tol'qinning qaysi fazasi ustiga qo'yilganligi bilan belgilanadi. Agar inqiroz ko'tarilish bosqichida ro'y bersa, u holda bu inqiroz deyarli ko'rinmas bo'lishii mumkin, lekin agar u pastga tushish bosqichiga qo'yilgan bo'lsa, bu davr milliy iqtisodiyot uchun juda qiyin bo'ladi. Ko'tarilish haqida ham xuddi shunday.

8.3. Iqtisodiy sikllarning real modellari.

Haqiqiy biznes tsikli nazariyasi, RDC (ingl. real business – cycle theory, RBC theory) yangi klassik Makroiqtisodiyot modeli bo'lib, unga ko'ra tsiklik tebranishlar asosan haqiqiy (nominal emas) shoklardan kelib chiqadi. Tsiklning boshqa yirik nazariyalaridan farqli o'laroq, RDC nazariyasi tebranishlarni Real iqtisodiy ko'rsatkichlardagi ekzogen o'zgarishlarga samarali javob sifatida ko'radi. Shunday qilib, mamlakatda jami ishlab chiqarish darajasi kutilgan foydalilikni maksimal darajada oshiradi. Hukumat esa uzoq muddatli tarkibiy o'zgarishlarga e'tibor qaratishi hamda fiskal yoki monetar aralashuv orqali qisqa muddatli tebranishlarni yumshatishga urinmasligi kerak.

RDC nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy tsikllar “haqiqiy”, chunki ular bozorlarda muvozanatning yo'qligi bilan bog'liq emas — tsikllar tashqi tomondan berilgan haqiqiy tuzilishga javoban iqtisodiyotning eng samarali ishlashini aks ettiradi.

RDC nazariyasi keynslik yondashuvlarni, shuningdek, monetaristlar va yangi keynsliklar tahririyatidagi monetar siyosatning haqiqiy samaradorligi haqidagi tezisni qat'iy rad etadi. So'nggi ikkita maktab makroiqtisodiy siyosat sohasida asosiy oqimdir. Nazariya Chikago maktabining neoklassik an'analari bilan bog'liq bo'lib, uning tarafdorlarini “chuchuk suv” deb tasniflashga imkon beradi.

RDC nazariyasi ko'plab iqtisodchilar, shu jumladan Gregori Mankyu va Larri Summers – aqlga sig'maydigan deb hisoblagan uchta taxminga asoslanadi³⁰:

1. Ishbilarmonlik faolligining o'zgarishi ishlashning ekzogen o'zgarishi (shoklari) tufayli yuzaga keladi.

2. Ishsizlik – bu ishdan ixtiyoriy ravishda voz kechish natijasidir, chunki ish haqi stavkalari Yetarlicha yuqori emas.

3. Pul – kredit siyosati tebranishlarni yumshatish uchun foydasiz, chunki narxlar moslashuvchan va zarbaga javoban bir zumda o'zgaradi.

Bundan tashqari, iqtisodiyotdagi bozorlar mutlaqo raqobatbardosh deb taxmin qilinadi, bu haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Nazariya AQSh YaMM dinamikasini yomon tushuntiradi.³¹

Yangi Keyns nazariyasi

Yangi Keyns nazariyasi, avvalgi kabi, tsiklni asosan yalpi talabning o'zgarishi, shuningdek narxlar va ish haqqining qat'iyligini o'z ichiga olgan bozor mexanizmining nomukammalligi bilan izohlaydi. Biroq, yangi keynsliklar talab faqat qisqa muddatda (taxminan 1,5-2 yil) ustunlik qiladi deb taxmin qilishadi. Uzoq muddatda yangi Keyns nazariyasi asosan yangi klassik va monetaristik nazariya bilan mos keladi. Shuningdek, u narxlarning uzoq muddatli moslashuvchanligi va taklif tomonining hal qiluvchi ta'siri haqidagi taxminlardan kelib chiqadi. Shu sababli, yangi Keyns nazariyasi doirasida yalpi talabning o'zgarishi va yalpi taklifning o'zgarishi tahlil qilinishi mumkin. Talabning o'zgarishi eksport tovarlari narxlarining o'zgarishi, iste'mol chilar va investorlarning xohish – istaklarining o'zgarishi va davlat siyosati bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Yangi keynsiyaliklar nairu bandligining tabiiy darajasi borligi haqidagi gipotezaga qo'shiladilar va barcha rag'batlantirish choralari qisqa muddatli deb hisoblaydilar. Uzoq muddatda iqtisodiyot muqarrar ravishda bandlik va ishlab chiqarishning tabiiy darajasiga qaytadi. Shuning uchun Markaziy bankning harakatlari uzoq muddatli o'sishni rag'batlantirishga emas, balki uning tezligini tabiiy darajaga yaqinlashtirishga qaratilgan

³⁰ Hansen, Gary D. Indivisible labor and the business cycle (англ.) // Journal of Monetary Economics : journal. — 1985. — Vol. 16, no. 3. — P. 309—327. — doi:10.1016/0304-3932(85)90039-X.

³¹ Lucas, Robert E., Jr. Understanding Business Cycles (англ.) // Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy : journal. — 1977. — Vol. 5. — P. 7—29. — doi:10.1016/0167-2231(77)90002-1.

bo'lishi kerak. Aytishimiz mumkinki, yangi Keyns nazariyasi klassiklar, dastlabki keynsliklar va monetaristlarning ko'plab g'oyalarini birlashtirgan. 90-yillardan boshlab iqtisodchilar yangi makroiqtisodiy konsensus haqida gapira boshladilar.

Avstriya maktabi

Xesus Huerta De Sotoning ta'kidlashicha, iqtisodiy tsikllar talab qilinadigan depozitlarni qisman bron qilish bo'yicha bank siyosatiga asoslangan kredit ekspansiyasidan kelib chiqadi³². Ta'minlanmagan pullar iqtisodiyotga kirib boradi, bu esa ishlab chiqarish zanjirini uzaytiradi va shu bilan asosan iste'mol tovarlari (birinchi darajali tovarlar)³³ narxining oshishi hisobiga iqtisodiy o'sishni keltirib chiqaradi. Kreditni kengaytirish tugashi bilan (kreditni kengaytirish endi mumkin emas, chunki rezervasyon chegarasiga erishiladi), odamlar banklardan depozitlarni olib qo'yishni boshlaydilar va banklar kredit stavkalarini oshiradilar. Iste'mol tovarlari va xizmatlarining deflyatsiyasi (narxlarning pasayishi) bilan birga retsessiyaga olib keladigan kreditning siqilishi mavjud. Ishsizlikning o'sishi "Rikardo effekti" ("akkordeon effekti") bilan izohlanadi. Bu oxir-oqibat ixtiyoriy jamg'armalarning o'sishiga olib keladi, natijada iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqib, iqtisodiy tiklanish jarayonini boshlaydi³⁴.

Zamonaviy nazariya

Zamonaviy nazariya tsikl birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlikning o'zgarishi degan tushunchaga asoslanadi. Bu, masalan, Kondrat'evning uzoq tol'qinlar nazariyasidan farq qiladi, u narxlarning o'zgarishini kuzatish asosida shakllantirilgan. Ishlab chiqarishning kuzatilgan o'sish sur'ati (YAIM) ikki komponentning yig'indisidir: trend va tsiklik.

Ushbu tendentsiya to'liq ish bilan ta'minlangan iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlariga mos keladigan potentsial ishlab chiqarish darajasini belgilaydi. Potentsial ishlab chiqarishning o'sishi ishlab

³² Хесус Уэрта де Сото. Деньги, Банковский кредит и экономические циклы. — 2001. — С. 163—167.

³³ Менгер К. Основания политической экономии. Исследования о методах социальных наук. М., 2005. С. 70.

³⁴ Хайек Ф. Глава XI. Эффект Рикардо // Индивидуализм и экономический порядок. Челябинск, 2016.

chiqarish imkoniyatlarining o'sishi natijasidir va iqtisodiy o'sish modellari bilan tavsiflanadi. O'sish ishlab chiqarish omillarining to'planishi bilan bog'liq (kapitalning to'planishi, ishchi kuchining o'sishi, mahsuldorlikning oshishi). O'sish sur'ati uzoq muddatli tendentsiyalarga bog'liq, shuning uchun potentsial ishlab chiqarishning sezilarli o'zgarishi faqat uzoq vaqt davomida sodir bo'ladi va qisqa vaqt ichida u doimiy hisoblanadi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari yalpi taklifga ta'sir qiladi.

Tsiklik komponent tendentsiya atrofida kuzatilgan YaIMning qisqa muddatli o'zgarishini tavsiflaydi. Iqtisodiyot mavjud resurslardan qanchalik intensiv foydalanilishiga qarab tendentsiyadan tezroq yoki sekinroq o'sib bormoqda. Haddan tashqari intensiv foydalanish bilan u tendentsiyaga qaraganda tezroq o'sadi, yetarlicha intensiv bo'lmagan holda sekinroq. Qisqa davrda kapital miqdori belgilanganligi sababli, ishlab chiqarishning o'zgarishi bandlikning o'zgarishi bilan bog'liq (Ouken Qonuni). Iqtisodiy tsikl AD – AS modellari, shuningdek yopiq iqtisodiyot uchun IS-LM modeli va ochiq iqtisodiyot uchun IS – LM – BP modeli bilan tavsiflanadi. IS-LM oilasining modellari dastlabki Keyns modellari, ammo ular ba'zan foydalanishda davom etadilar. Zamonaviy modellar dinamik stoxastik umumiy iqtisodiy muvozanat g'oyasiga asoslanadi. Ushbu modellardagi tsiklik tebranishlar, birinchi navbatda, yalpi talabning o'zgarishi bilan bog'liq, ya'ni iqtisodiyot unda ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan hamma narsani sotib olishga qodir yoki yo'qligiga bog'liq.

Inqirozlarning mazmuni va turlari

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo'ladi, lekin narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlilik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Shunga ko'ra, iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi. Bu shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga muqobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovar ishlab chiqarish

kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyatsiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlilik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi – takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nushalarida turli shakllarida namoyon bo'ladi. Iqtisodiyot tarmoqlaridan xizmat ko'rsatish sohasi va qisqa muddatli tovarlarni ishlab chiqaradigan tarmoqlar iqtisodiy tanazzulning halokatli oqibatlariga biroz kamroq ta'sir ko'rsatmoqda. Retsessiya hatto ayrim faoliyat turlarini faollashtirishga yordam beradi, xususan, bankrotlik bo'yicha ixtisoslashgan lombardlar va advokatlarning xizmatlariga talabni oshiradi. Ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan firmalar tsiklik tebranishlarga eng sezgir. Ushbu firmalar nafaqat biznesning pasayishiga boshqalarga qaraganda og'irroq, balki iqtisodiyotdagi ko'tarilishdan ham ko'proq foyda ko'rishadi. Asosiy sabablar ikkita: xaridlarni kechiktirish va bozorni monopollashtirish imkoniyati. Kapital uskunalarni sotib olish ko'pincha kelajak uchun qoldirilishi mumkin; iqtisodiy qiyin paytlarda ishlab chiqaruvchilar yangi mashina va uskunalar sotib olishdan va yangi binolar qurishdan tiyilishga moyildirlar. Uzoq muddatli tanazzul paytida firmalar ko'pincha yangi uskunalarni sotib olishga katta mablag' sarflash o'rniga eskirgan uskunalarni ta'mirlash yoki yangilashni afzal ko'rishadi. Natijada, iqtisodiy tanazzul paytida ishlab chiqarish tovarlariga investitsiyalar keskin kamayadi. Xuddi shu narsa uzoq muddatli iste'mol tovarlariga ham tegishli. Oziq-ovqat va kiyim-kechakdan farqli o'laroq, hashamatli mashina yoki qimmatbaho maishiy texnika sotib olish yaxshi vaqtga qoldirilishi mumkin. Iqtisodiy tanazzul davrida odamlar uzoq muddatli tovarlarni almashtirish o'rniga tuzatishga ko'proq moyil. Oziq-ovqat va kiyim-kechak savdosi ham qisqarishga moyil bo'lsa-da, bu pasayish odatda uzoq muddatli tovarlarga bo'lgan talabning pasayishi bilan solishtirganda kamroq bo'ladi.

Ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli iste'mol tovarlarini ishlab chiqaradigan ko'pgina sohalarda monopol hokimiyat ushbu tovarlar bozorlarida, qoida tariqasida, bir nechta yirik firmalar hukmronlik qilishi bilan bog'liq. Monopol holat ularga iqtisodiy tanazzul davrida narxlarni bir xil darajada ushlab turishga imkon beradi va talabning pasayishiga javoban ishlab chiqarishni kamaytiradi. Binobarin, talabning pasayishi narxlarga qaraganda ishlab chiqarish va bandlikka ko'proq ta'sir qiladi. Qisqa muddatli iste'mol tovarlarini ishlab chiqaradigan tarmoqlar uchun vaziyat boshqacha. Talabning pasayishiga ushbu tarmoqlar odatda narxlarning umumiy pasayishi bilan javob berishadi, chunki hech bir firma muhim monopol kuchga ega emas.

Iqtisodiy tsikl doirasida osish va kengayish uchun doimiy va hatto harakatni yaratish mumkin emas va natijada bu ba'zi hollarda iqtisodiy inqirozga olib keladi. Inqirozlar har doim faol o'sish natijasidir, bu erda jamiyat doimiy ravishda o'zgarishi kerak. O'sish va masshtablash avtomatik jarayonlar emas, ularni saqlab qolish uchun nafaqat tegishli davlat institutlari, balki inson resurslarining juda katta sa'y-harakatlari ham zarur³⁵.

Makroiqtisodiy barqarorlashtirish

Tsiklning zamonaviy tushunchasi makroiqtisodiy barqarorlashtirish g'oyasining asosidir. Iqtisodiy siyosat orqali davlat o'sish sur'atlariga ikki jihatdan ta'sir ko'rsatishga harakat qilishi mumkin. Firmalarni ko'proq sarmoya kiritishga undash orqali iqtisodiyotdagi yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishga harakat qilish. Trend atrofidagi tebranishlarni yumshatish orqali iqtisodiyotdagi yalpi talabga ta'sir ko'rsatishga harakat qilish. Birinchi vazifa odatda hukumat va rivojlanish banklari tomonidan hal qilinadi. Hukumat qulay investitsiya muhitini yaratishga intilmoqda. Ikkinchi vazifa Markaziy bank tomonidan pul-kredit siyosati va qisman moliya vazirligi tomonidan fiskal siyosat orqali hal qilinadi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy

³⁵ Гринин Л.Е., Малков С.Ю., Коротаев А.В. Математическая модель среднесрочного экономического цикла и современный глобальный кризис //История и Математика: макроисторическая динамика общества и государства. — Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. — Т. Изд. 2-е, испр. и доп. — ISBN 978-5-397-01177-8.

inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi. Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti – vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga tsiklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli – tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruxlarga ajratish mumkin. Xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalar yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Pul-kredit sohasidagi inqiroz - mamlakat pul-kredit tiziminish tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti keskin qisqaradi, qimmatli kog'ozlar kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi - bu milliy valyuta obro'sining tushib ketishi, bankda valyuta zahirasining tugab, milliy valyuta kursining keskin pasayishi holati.

Birja inqirozi - birjada qimmatli kog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishning qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlik, tanglik holati.

Atrof-muhitni, eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajadagi vaziyatni vujudga kelishida ifodalanuvchi inqiroz ekologik inqiroz deyiladi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi - milliy xo'jalikning biron-bir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beruvchi inqiroz.

Ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar oqibatida kelib chiquvchi inqirozlar tarkibiy inqirozlar deyiladi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi harid qilish, iste'mol chilik tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo'ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikning ortishi yoki pasayishiga bog'liq. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o'sish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko'plab qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan ko'pchilik iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiklaydi.

Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar **agrar inqirozlar** deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- 1) Qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zahiralarining to'planishi;
- 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi;
- 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lgan, ularning karpitalining ortishi;
- 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoqroqqa cho'zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90 – yillar o'rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining harid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishiga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80 – yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar:

a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi;

b) yer rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. Yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi;

c) ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qishartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara xaqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha** tarzda yuz **berishiga ko'ra** davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl buyicha yuz bermaydi. Siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyotda tang ahvolga tushishi mumkin.

Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarini ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi.

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

9. Ramsey modeli

9.1. Modifikatsiyalangan "oltin qoida".

Muvozanatli iqtisodiy o'sish har xil tejash stavkalari bilan mos keladi, lekin iqtisodiy o'sishni maksimal iste'mol darajasi bilan ta'minlaydigan o'sishgina maqbul bo'ladi. Jamg'arishning optimal darajasi amerikalik iqtisodchi Edmund Felps tufayli iqtisodiyotga kirgan "oltin qoida" ga to'g'ri keladi.

E. Felps muvozanatli o'sish traektoriyasidagi jamiyat qancha kapitalga ega bo'lishini xohlashi bilan qiziqdi. Agar u yetarilicha katta bo'lsa, bu ishlab chiqarishning yuqori darajasini kafolatlaydi, lekin uning ko'pgisi iste'mol uchun emas, balki jamg'arish uchun ketadi - jamiyat o'sish mevalaridan bahramand bo'lolmaydi. Agar kapital hajmi juda kichik bo'lsa, unda ishlab chiqarilgan deyarli hamma narsani iste'mol qilish mumkin bo'ladi, lekin u ishlab chiqariladi - keyin juda kam bo'ladi.

Ikki chegara o'rtasida, aniqki, jamiyat uchun eng maqbul nuqta bor, bunda iste'mol ning maksimal hajmiga erishiladi.

k^{**} - bu kapital va mehnat nisbati darajasiga mos keladigan darajadir, oltin qoida bo'yicha jamg'arish va c^{**} - iste'mol darajasi.

Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'mol va investitsiyalarga sarflanadi:

$$y = c + i \Rightarrow c = y - i.$$

Har bir parametrning barqaror holatidagi qiymatlarini almashtirib, biz olamiz:

$$c^* = G(k^*) - \sigma k^*.$$

Demak, kapital-mehnat nisbati (k^{**}) ning bunday barqaror darajasi aniqlanadi, bunda iste'mol hajmi (c^{**}) maksimal darajaga ko'tariladi va "oltin qoida" ga to'g'ri keladi (8.4.1-rasm). E nuqtada, ishlab chiqarish funksiyasi $i'(k^*)$ va chiziq σk^* bir xil qiyalikka ega va iste'mol maksimal darajaga etadi.

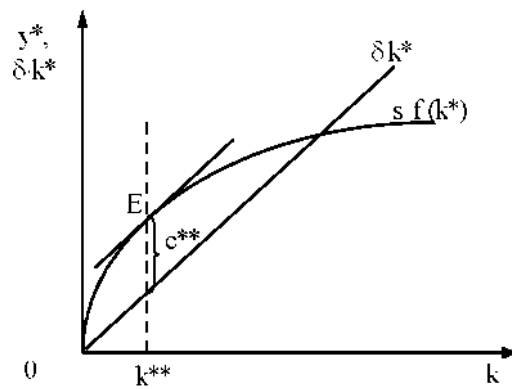

Fig. 8.3.1

9.1-rasm. Uzoq muddatli iqtisodiyotning muvozanati

1) Kapital-ishchi kuchi nisbati k^{**} darajasida $MRK = \epsilon$ sharti bajariladi (har bir birlik uchun kapital zaxirasining ko'payishi kapitalning cheklangan mahsulotiga teng ishlab chiqarish hajmini oshiradi va kapitalning chiqib ketishini ϵ ga oshiradi) va Aholi sonining o'sishi va texnologik taraqqiyotni hisobga olgan holda, quyidagi shart bajariladi:

$$MRK = \epsilon + n + g$$

R. Solou modeli va "jamg'arishning oltin qoidasi" bizga ba'zi amaliy fikrlarni shakllantirishga imkon beradi, jamg'arma stavkasini oshirish yoki pasaytirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Agar iqtisodiyot "oltin qoida" ga ko'ra kapital zaxirasi bilan rivojlansa, unda jamg'arma stavkasini pasaytirishga qaratilgan siyosat yuritish zarur. O'z navbatida, bu iste'mol ning o'sishiga va shunga mos ravishda investitsiyalarning kamayishiga va natijada kapital fondining barqaror darajasining pasayishiga olib keladi.

2) Agar iqtisodiyot kapital-ishchi kuchi nisbati bilan solishtirganda pastroq bo'lsa, "Oltin qoida" ga muvofiq barqaror holat, keyin jamiyatda tejash stavkalari o'sishini rag'batlantirish kerak. Bu iste'mol darajasining pasayishiga, investitsiyalarning ko'payishiga olib keladi va bu oxir-oqibat yana iste'mol ning o'sishiga olib keladi. Taxminlarga asoslanib, Solou modelidagi aholi sonining o'sishi mehnatga layoqatli aholining ko'payishi (samarali mehnat birliklari sonining ko'payishi) sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga, mehnatga layoqatli aholining mavjudligi tug'ilishning ko'payishi yoki mamlakatga muhojirlar oqimi orqali ta'minlanishi aniq.

3) Texnik taraqqiyotni rag'batlantirish.

R. Solou modelidan ko'rinib turibdiki, aholi sonining tez o'sishi iqtisodiy o'sish sur'atlarining tezlashishiga ta'sir qiladi, lekin aholi jon

boshiga ishlab chiqarish barqaror holatda pasayadi. Yana bir omil - jamg'arma stavkasining oshishi - aholi jon boshiga daromadning oshishiga va kapital - mehnat nisbati oshishiga olib keladi, lekin barqaror holatda o'sish sur'atlariga ta'sir qilmaydi. Demak, texnologik taraqqiyot barqaror iqtisodiy o'sishni, ya'ni aholi jon boshiga daromadning o'sishini ta'minlaydigan yagona omil hisoblanadi. Shu bilan birga, bunga qanday erishish mumkunligi Soulov modelida tasvirlanmagan.

Xulosa qilib aytganda, Solou modelida ma'lum bir mamlakat iqtisodiyotining muvozanatli o'sish yo'lida joylashuvi, avvalo, ekzogen tarzda aniqlangan σ , n va g miqdorlari bilan belgilanadi. Iqtisodiy o'sishning bu determinantlarining ekzogen tabiati Solou modelini tanqid qilishga olib keldi va aholining o'sish sur'atlari, texnologik taraqqiyot darajasi va jamg'armalik ko'rsatkichlarining endogenizatsiyasi yo'nalishidagi zamonaviy iqtisodiy o'sish nazariyalarining rivojlanish vektorini ko'rsatdi. Zamonaviy endogen o'sish nazariyalarining muhim qismi muammoning ana shu jihatlarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan va Solou modeli paydo bo'lganidan beri iqtisodiy fanning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

9.2. Ramsey modelidagi umumiy iqtisodiy muvozanat.

Jamg'arma stavkasining endogenizatsiyasini ko'rib chiqish mikroiktisodiy asoslanishni talab qiladi, chunki mulkni real kapital shaklida jamg'arishi va shu tariqa iqtisodiyotning o'sishi iste'mol va jamg'armalarni vaqtincha taqsimlash to'g'risidagi individual qarorlar natijasidir. Ko'rinib turibdiki, vaqt o'tishi bilan daromad doimiy qiymatga ega bo'lmaydi va iste'mol ham o'zgaradi, chunki uy xo'jaliklari ma'lum darajadagi daromadni boshqaradilar. Biroq, ular iste'mol ning bir xil oqimini afzal ko'rishadi va shu bilan boyliklarining bir qismini ma'lum vaqtga o'zgartiradilar. Darhaqiqat, agar hozirgi uy xo'jaliklari o'zlariga qaraganda ko'proq daromad olishni xohlasalar, bu kredit olish zarurligini bildiradi. Hozirgi iste'mol dan kelajak foydasiga voz kyechish jamg'armaning shakllanishiga olib keladi. Vaqt o'tishi bilan iste'mol ning bunday o'zgarishi chidamliligi bilan ajralib turadigan va vaqt o'tishi bilan o'z xususiyatlarini yo'qotmaydigan tovarlarning mavjudligi, shuningdek, bu tovarlarning almashinuviga vositachilik qiladigan moliyaviy va kapital bozorlarining mavjudligi tufayli mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning zamonaviy makroiqtisodiy nazariyasining mikro-

poydevorlari asosini 1928 yilda Frank Remsi qo'ydi, uning mikroiqtisodiy vaqtlararo jamg'arma qarorini shakllantirish bilan.³⁶ Bu asosni 1965 yilda D. Cass va T. Koopmans mustaqil ravishda davom ettirdilar, ular neoklassik Solou o'sish modeliga ilgari ekzogen jamg'arma tezligi sifatida qaraladigan endogenizatsiya qilish uchun vaqt oralig'ida individual modelni optimallashtirish tamoyillarini kiritdilar. Ular Solou modelini, bir tomondan, ekzogen tarzda o'sib borayotgan aholiga, ikkinchi tomondan, uzoqdan iste'mol qilish vaqtining foydaliligi pastroq bo'lgan tomonni (diskontlash tushunchasi) kengaytirdilar.³⁷ Ushbu modifikatsiyaning natijasi – Kass –Koopmans – Remsi modeli (Cass – Koopmans – Ramsey – Model) deb nomlangan optimal o'sish modeli. Modelning asosiy shartlari quyidagilardan iborat.

1. Iqtisodiyot uzluksiz bir hil (ya'ni ularning ishlab chiqarish omillari va bir xil afzalliklari bilan jihozlanishiga bog'liq), rejalashtirish gorizont vaqti cheklanmagan shaxslardan iborat. Iqtisodiy agentlar mukammal ma'lumotga ega. Shunga o'hshash natijaga olib keladigan muqobil taxmin-bu vakillik agentlari deb nomlanish. Bu gipotezada, har xil xo'jalik yurituvchi subyektlarning qarorlarini vakillik agentlari orqali ko'rsatilishi mumkin bo'lgan tarzda birlashtirish mumkinligi juda soddalashtirilgan ko'rinadi. Ko'psonli bir xil shaxslarning taxminlari ham muammoli emas, chunki ular o'rtasida deyarli bozor almashinuvi yo'q, aytish mumkinki, iqtisodiyotda Robinsons istiqomat qiladi. Rejalashtirishning cheksiz gorizontini hisobga olsak, agar agentlar oilaviy sulolalar deb talqin qilinsa, uning mavjudligi ishonchli bo'lishi mumkin.

2. Mehnat unumdorligi doimiy sur'atlarda o'sadi. Agentlar mehnat bozorida elastik bo'lmagan ishchi kuchi birliklarini taklif qilishadi. Boshlang'ich qiymatni $L(0) = 1$ deb belgilab, biz olamiz:

$$L(t) = ent. \quad (4)$$

Bu yerda aholi sonining ko'payishi, sulolaning ko'payishi ma'nosida, yakka tartibdagi uy xo'jaliklari sonining ko'payishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

3. Alohida uy xo'jaliklari iste'mol orqali o'z foydasini maksimal darajada oshiradi. Shu bilan birga, iste'mol ning avvalgi momenti, ularning

³⁶ Ramsey F.P. A Mathematical Theory of Saving // The Economic Journal. 38. 1928. P. 549–559.

³⁷ Cass D. Optimum Growth in an Aggregate Model of Capital Accumulation // Review of Economic Studies. 32. 1965. P. 233–240; Koopmans T.C. On the Concept of Optimal Economic Growth // The Econometric Approach to Development Planning. P. 225–287, North-Holland, Amsterdam, 1965.

vaqt oralig'idagi farovonligi keyingi vaqtga qaraganda yuqori bo'lishii bilan tavsiflanadi. Dam olishning foydaliligi davrlarning foydaliligining diskontlangan summasi sifatida olinadi

$$U(0) = \int_0^{\infty} U[Ct] e^{-\beta t} dt. \quad (5)$$

$U[C(t)]$ davrlarining funktsional shakli birinchi Gossen qonuniga bo'ysunadi, ya'ni $U'[Ct] > 0$, $U''[Ct] < 0$.

Yuqoridagi taxminga binoan, $U[s(t)]$ davrlarining yordamchi funktsiyasi konkav, ikki barobar uzluksiz farqlanadigan funksiya. E darajadagi βt - bu chegirma koeffitsienti, va $\beta > 0$ parametri vaqtni tanlash tezligini bildiradi. Shuni hisobga olish kerakki, vaqt o'tishi bilan uy xo'jaliklari soni n tezligi bilan ko'payadi. Bundan tashqari, umuman, kommunal xizmatlar cheklangan bo'lib qolishi kerak:

$$\beta - n > 0$$

4. Yakka tartibdagi uy xo'jaligi iste'mol chi daromadlari cheklangan holda iste'mol va tejash o'rtasida vaqtinchalik qaror qabul qiladi. Bu foizlar va ish haqidan tushgan daromadga tegishli. Uning mulkiy cheklovi quyidagicha:

$$kt = Wt + (rt - n - \epsilon) \cdot kt - Ct \quad (6)$$

bu yerda,

W_t va $r(t)$ real foiz stavkasi yoki ish haqi;

ϵ - ekzogen va doimiy parametr, Solou modelida bo'lgani kabi, amortizatsiya tezligini bildiradi.

Aholi jon boshiga asosiy kapital foiz stavkasi bilan ortadi va aholi sonining o'sishi bilan kamayadi, shuningdek amortizatsiya real va moliyaviy kapital miqdori sifatida ifodalanishi mumkin, va kredit olish ma'nosidagi moliyaviy kapital ham salbiy bo'lishii mumkin.³⁸

Biroq, "Ponzi o'yini"ning imkonsizligiga e'tibor qaratish, bunda kelgusida foizlar va kreditlarning qisman qaytarilishi kapitallashtiriladi (qarzni qayta moliyalashtirish), shuning uchun umuman qarz miqdori hech qachon qaytarilmaydi. Ammo biz bir hil oiladan boshlaganimiz uchun, intra va intertemporal kredit bozori yo'q.

5. Bir xil korxonalar bir hil tovarlar ishlab chiqarish uchun uy xo'jaliklaridan mehnat va kapital shaklida xizmat oladi, shuning uchun ham iste'mol qilish, ham investitsiya qilish mumkin va uning narxi birlik sifatida soddalashtirilgan. Ular neoklassik ishlab chiqarish texnologiyasi

³⁸ Barro и Sala-I-Martin. 1995. Kap.2

bo'yicha bu mahsulotni ishlab chiqaradilar, bu odatiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi, ya'ni individual omillarning chegaraviy daromadi ijobiy, lekin pasayish darajasi, birlik darajali linear bir hil (o'lchov iqtisodiyoti) va hukmronligi bilan tavsiflanadi. "Inada sharti" ning:

$$Yt = f[kt]$$

Kommunal xo'jalikni maksimal darajada ko'paytirish farazidan tashqari, optimal o'sish modelining ikkinchi poydevori Solou tomonidan ishlatilgan neoklassik ishlab chiqarish funktsiyasidir. Shuningdek, tadbirkorlik sarmoyaviy munosabatlarini tavsiflovchi aniq investitsiya funktsiyasi yo'q.

Vaqtinchalik uy xo'jaliklarini optimallashtirishni ko'rib, biz quyidagi tenglamani chiqaramiz:

$$\psi c = c/c = -U'(c) / U''(c) c [r - (\beta + \delta)]$$

Tenglama (8)-Keyns-Remsi qoidasi yoki Eyler tenglamasi, vaqt oralig'ida optimal iste'mol tanlovi. Iste'mol ning maqbul traektoriyasida aholi jon boshiga iste'mol ning o'sish sur'atining belgisi ko'pjihtadan daromadning amortizatsiyasidan tozalangan kapital omilining qiymatiga, ya'ni $r - \delta$ vaqtiga, shuningdek, β . Aholi jon boshiga iste'mol ning o'sish sur'ati darajasi $\sigma = -U'(c) / U''(c)$. o'rni bosish egiluvchanligi bilan o'lchanadigan kommunal funktsiya qiyaligi bilan belgilanadi.

O'sish tezligi sof kapital daromadi diskont stavkasidan oshmaguncha, ya'ni $r - \delta > \beta$ uchun jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol ijobiy hisoblanadi. Uy xo'jaliklari bir-biriga ta'sir etuvchi ikkita omilni baholaydilar: bir tomondan, tashqi bozor qiziqishi, ikkinchidan, vaqtning ichki darajasi β . Bozor foizining hajmi jamg'armalarning jozibadorligini belgilaydi, bu esa joriy iste'mol dan voz kyeichish uchun mumkin bo'lgan xarajatlarni bildiradi. Bunga qarama-qarshi, kelajakdagi iste'mol ning minimal bahosining qiymati sifatida vaqtning tanlash tezligi $r - \delta = \beta$ holatida jamg'arish rag'batlari va diskont stavkasi muvozanatlanadi va o'sish sur'ati nolga teng bo'ladi. Uchinchi holatda, $r - \delta < \beta$ kelajakdagi iste'mol ning minimal bahosidan ustun turadi va aholi jon boshiga iste'mol ning o'sish sur'ati manfiydir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, uy xo'jaliklari vaqt o'tishi bilan cheklangan kommunal xizmatlarni taqsimlashda o'zlarining maqbul yechimlariga intilishadi. Shunday qilib, hozirgi va kelajakdagi iste'mol, jamg'armaning cheklangan daromadi, $r - \sigma$, joriy iste'mol dan voz kyeichish

shaklidagi uning marjinal xarajatlarga mos kelganda, bir – biri bilan aralashib ketadi, shuning uchun uy xo'jaliklari iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi munosabatlarga befarq. Ular iste'mol ning bir xil tabiatidan chetga chiqishlari mumkin, ya'ni agar iste'mol o'sishi yuqori foiz stavkasi bilan kompensatsiya qilinsa, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol ko'payadi.

Bularning barchasi oxir-oqibat jamg'arma stavkasini endogenlashtirishga imkon beradi:

- vaqt afzalligi asosida, agar odam yuqori foiz bo'lsa, kelajak uchun hozirgi imtiyozdan voz kechadi. Eng maqbul holatda iste'mol va jamg'armaning chegaraviy foydaliligi tekislanadi;

- iste'mol ning o'sish sur'ati foyda parametrlari (vaqt imtiyozlari, almashtirish elastikligi) va ishlab chiqarish omillarining jamg'arish darajasi bilan belgilanadi;

- iste'mol ishlab chiqarish kapitali va shaxsiy mulk sifatida umumiy mulkka bog'liq. Mulkdan iste'mol darajasi modelning tuzilish parametrlari, imtiyozlar va texnologik parametrlari, shuningdek bozor narxlari bilan belgilanadi;

- iste'mol funktsiyasi permanent daromad gipotezasining natijasini aks ettiradi (Permanent – Income – Hypothese), iste'mol umumiy mulkka mutanosib bo'lgan qiymatda. Permanent daromad – bu jismoniy shaxs kelgusi davrlarda kutadigan barcha daromadlarning o'rtacha qiymatini anglatadi.³⁹

Kass va Kopmans ma'lum taxminlar ostida aniq muvozanat o'sish yo'li borligini ko'rsatdilar. Solou modeli doirasida ko'rsatilgandek, Barqaror holat har bir kishiga to'g'ri keladigan qiymatlar o'zgarmaydigan xususiyat bilan tavsiflanadi, ya'ni $k = y = c = 0$. Uzoq muddatli o'sish muvozanati v talab qiladi. $C = k = 0$, shuning uchun $c^* = k^*$ turg'un nuqtasi quyidagi ikkita shart bilan berilgan:

$$f'(k^*) = \beta + \delta;$$

$$c^* = f(k^*) - (n + \delta)k^*.$$

Aholi jon boshiga iste'mol miqdori vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydi. Ikkinchi tenglamadan ko'rinib turibdiki, turg'un holatda kapital – ishchi kuchini doimiy darajada ushlab turish uchun qancha kerak bo'lsa, shuncha

³⁹ Гальперин В.М., Гребенников П.И. Леусский А.И., Тарасевич Л.С. Макроэкономика: Учебник / Общ. ред. Л.С. Тарасевича. СПб: Экономическая школа, 1994. Раздел 3.1.1

iste'mol qilinadi. Iste'mol to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri keladi, bu esa amortizatsiya va aholi sonining ko'payishi uchun zarur bo'lgan qo'shimcha investitsiyalarni kamaytiradi.

Shunday qilib, biz Kass-Koopmans-Remsi iqtisodiy modelida uzoq muddatli o'sish muvozanati mavjudligini aytishimiz mumkin. Unda aholi jon boshiga iste'mol , kapital-mehnat nisbati, mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish omillari bahosi vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydi. Yig'ilgan qiymatlar ekzogen aholi sonining o'sish sur'ati bilan o'sadi.

Yuqorida ko'rsatilgandek, kelajakda va hozirgi iste'mol o'rtasida, ya'ni endogen aniqlangan jamg'armalik darajasi, uzoq muddatli muvozanat bilan, maksimal ajratilgan kommunal tanlov, mukammal raqobatbardosh bozorda o'sish Pareto uchun eng maqbuldir. Boshqalarning ahvolini yomonlashtirmasdan, sulolaning ba'zi a'zolari uchun qayta taqsimlash orqali ularning foydaliligini oshirish mumkin emas. Cheklangan resurslar tamoyiliga asoslanib, bunday qayta taqsimotni amalga oshiruvchi davlat organi ikkinchi farovonlik teoremasini qondiradigan vaqt oralig'ini tanlaydi.

Cass-Koopmans-Remsi model qarindoshining hal qiluvchi yangiliklari Solou modeliga normativ jamg'armalikning endogenizatsiyasi kiradi, u ikkita qo'shimcha parametr orqali kiritiladi: almashtirishning vaqt oralig'idagi egiluvchanligi va vaqtni tanlash tezligi.

Shunday qilib, Kass-Koopmans-Remsi modelga asoslanib, biz quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

1) Agar omillar taklifi elastik bo'lsa, uy xo'jaliklari qo'shimcha ravishda ish vaqti va bo'sh vaqt o'rtasida optimal vaqt taqsimotini tanlash muammosiga duch kelishadi. Bo'sh vaqt foydali mahsulot sifatida, uy xo'jaliklari qarorlarini almashtirish imkoniyati paydo bo'ladi (bu holatni soddalashtirish uchun e'tibordan chetda qoldirish mumkin).

2) Agar aholi o'smasa, ya'ni ekzogen tarzda aniqlangan o'sish tezligi nolga teng bo'lsa, iqtisodiyot Solou modelida kabi statsionardir.

3) Agar Xarrod neytral ekzogen texnik taraqqiyotni Kass-Koopmans-Remsi modeliga birlashtirsak, egiluvchanlik xossalriga nisbatan natija sifat jihatdan o'zgarmaydi. Solou modeli natijalarini endogen tejash tezligiga ega modelga qo'shimcha soddalashtirmasdan o'tkazish mumkin. Barqaror holatda, jismoniy birliklarda o'lchanadigan aholi jon boshiga iste'mol doimiy texnologik taraqqiyot sur'atlari bilan o'sadi. Agregatlar

texnologik taraqqiyot va aholi sonining o'sish sur'atlari yig'indisi bilan o'sadi.

4) Hukumat faoliyati modeliga integratsiyalashish mumkin ko'rinadi, bu esa jamg'rish haqidagi individual qarorlarga ta'sir qiladi. Shunday qilib, uzoq muddatli o'sish parametrlariga ta'sir qilish mumkin.

9.3. Ramsey modelidagi byudjet-soliq siyosati.

Ramsey-Cass-Coopmans modeli yoki Ramsey o'sish modeli asosan Frank P. Ramsey ishiga asoslangan iqtisodiy o'sishning neoklassik modeli bo'lib, Devid Kass va Tjalling Koopmans tomonidan katta kengayishlarga ega. Ramsey-Cass-Coopmans modeli Solow-Swan modelidan farqi shundaki, chunki iste'mol ni tanlash ma'lum bir vaqtda aniq mikro-asosga ega va shu bilan tejash stavkasini endogenlashtiradi. Natijada, Solow-Swan modelidan farqli o'laroq, uzoq muddatli barqaror holatga o'tishda tejash darajasi doimiy bo'lmasligi mumkin. Modelning yana bir natijasi shundaki, natija Pareto uchun maqbul yoki Pareto uchun samarali bo'ladi

Ramsey dastlab modelni keyingi avlodlar uchun iste'mol darajasini maksimal darajada oshirish uchun ijtimoiy rejalashtirish vazifasi sifatida bayon qildi. Keyinchalik model Cass va Kupmans tomonidan vakillik agenti bilan markazlashtirilmagan dinamik iqtisodiyotning tavsifi sifatida qabul qilindi. Ramsey – Cass – Coopmans modeli faqat biznes tsiklining o'zgarishiga emas, balki uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni tushuntirishga qaratilgan va bozorning nomukammalligi, uy xo'jaliklarining heterojenligi yoki ekzogen shoklar kabi bezovtalanish manbalarini o'z ichiga olmaydi. Shunday qilib, keyingi tadqiqotchilar modelni davlat xaridlari bilan bog'liq shoklar, bandlikdagi farqlar va haqiqiy biznes tsikli nazariyasi deb nomlanuvchi boshqa bezovtalik manbalarini o'z ichiga olgan holda kengaytirdilar.

Ramsey-kassir-Kupmans modeli Inada shartlarini qondiradigan umumiy ishlab chiqarish funktsiyasidan boshlanadi, ko'pincha Kobb-Duglas turi, $f(K, L)$, omil kapitali bilan K va mehnat L . ushbu ishlab chiqarish funktsiyasi 1-darajali bir hil deb qabul qilinganligi sababli, uni aholi jon boshiga nisbatan ifodalash mumkin :

$$F(K, L) = L \cdot F\left(\frac{K}{L}, 1\right) = L \cdot f(k).$$

Ishchi kuchi soni iqtisodiyotdagi aholi soniga teng va doimiy sur'atlarda o'sib bormoqda. n, ya'ni.

$$L = L_0 e^{nt}$$

Bu erda $L_0 > 0$ boshlang'ich davrda aholini tashkil etdi, Ramsey-Cass-Coopmans modelining birinchi asosiy tenglamasi kapital to'plash uchun moliyaviy ahvoli haqidagi tenglamasidir:

$$K = f(k) - (n+b)k - c$$

chiziqli bo'lmagan differentsial tenglama, shunga o'xshash modellar Солоу-Свана bu erda k -kapital intensivligi yani har bir xodim uchun kapital),

$k = \frac{dk}{dt}$ vaqt o'tishi bilan kapital intensivligining o'zgarishini ko'rsatish uchun Nyuton yozuvidagi qisqartma $f(k)$ berilgan k uchun bitta ishchi uchun ishlab chiqarilgan, shuningdek b kapitalning amortizatsiya darajasi. Aholi o'sishining yo'qligi haqidagi soddalashtirilgan taxmin bilan, bu tenglama shuni ko'rsatadiki, har bir ishchiga to'g'ri keladigan investitsiya yoki kapital o'sishi kapitalning amortizatsiya stavkasini olib tashlagan holda iste'mol qilinmaydigan mahsulot qismini anglatadi. Shuning uchun investitsiya tejash bilan bir xil.

Modelning ikkinchi tenglamasi-bu ijtimoiy rejalashtiruvchining ijtimoiy farovonlik funksiyasini maksimal darajaga ko'tarish muammosining echimi,

$$U_0 = \int_0^{\infty} e^{-\rho t} U(C) dt,$$

bu iste'mol dan eksponent ravishda diskontlangan lahzali foyda oqimidan iborat, bu

$$\rho \in (0, \infty)$$

vaqt imtiyozlarini aks ettiruvchi chegirma stavkasi. Iqtisodiyotda bir xil shaxslar yashaydi deb taxmin qilinadi, shuning uchun optimal boshqaruv muammosi vaqt o'tishi bilan o'zgarmas foyda bilan cheksiz yashaydigan vakillik agenti nuqtai nazaridan shakllantirilishi mumkin:

vaqtinchalik imtiyozlarni aks ettiruvchi chegirma stavkasi. Iqtisodiyotda bir xil shaxslar yashaydi deb taxmin qilinadi, shuning uchun optimal boshqaruv muammosi vaqt o'tishi bilan o'zgarmas foyda bilan cheksiz yashaydigan vakillik agenti nuqtai nazaridan shakllantirilishi mumkin:

$$U(C) = Lu(c) = L_0 e^{nt} Lu(c)$$

Yordamchi dastur funksiyasi qat'iy ravishda oshadi (ya'ni, baxt nuqtasi yo'q) va konkav deb taxmin qilinadi c , $\lim_{c \rightarrow 0} u_c = \infty$,

u_c - bu iste'mol ning marginal foydasi uchun qisqartirilgan $\frac{du}{dc}$ belgilashdir. Boshlang'ich populyatsiyani normallashtirish L_0 biriga, muammo quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\begin{aligned} \max_c U_0 &= \int_0^\infty e^{-(\rho+n)t} u(c) dt \\ \text{subject to } c &= f(k) - (n + \delta)k - \dot{k} \end{aligned}$$

bu erda boshlang'ich nolga teng bo'lmagan ustav kapitali $k(0)=k_0>0$ berilgan. Ushbu muammoning echimi, odatda Hamilton funksiyasidan foydalangan holda iste'mol ning optimal evolyutsiyasini tavsiflovchi chiziqli bo'lmagan differentsial tenglama,

$$\dot{c} = - \frac{u_c(c)}{c \cdot u_{cc}(c)} [f_k(k) - \delta - \rho] \cdot c$$

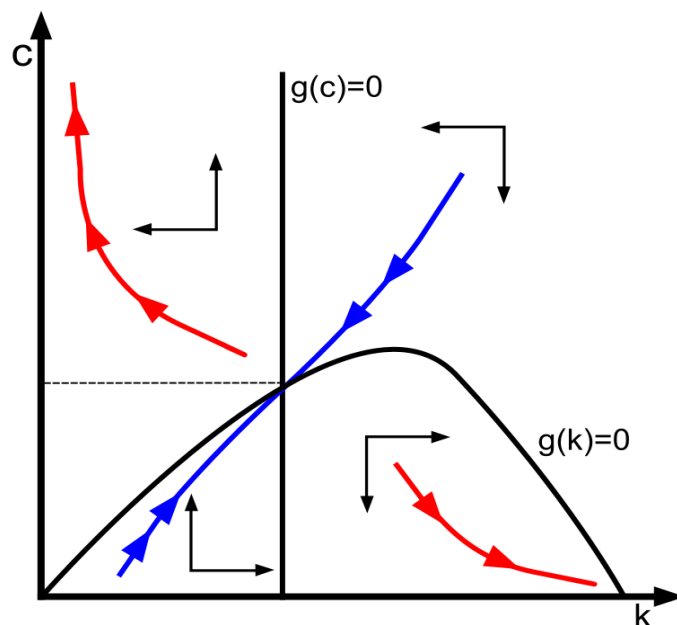
Keyns-Ramsey qoidasi sifatida tanilgan.

$f_k(k) - b$ - bu atama kapitalning cheklangan mahsuloti uchun qisqartirilgan belgisi $\frac{df}{dk}$ dir. sof investitsiyalar bo'yicha marjinal daromadni aks ettiradi.

$uc(c)/cxucc(C)$ - atama foydali funktsiyaning egriligini aks ettiradi; uning o'zaro ta'siri (vaqtlararo) almashtirish egiluvchanligi deb nomlanadi va vakillik agenti vaqt o'tishi bilan iste'mol ni yumshatishni qanchalik xohlashini ko'rsatadi. Ko'pincha bu elastiklik ijobiy doimiy deb taxmin qilinadi, ya'ni,

$$q = -cxucc(c)/uc(c) > 0$$

Uchun ikkita bog'liq differentsial tenglama k shuningdek c uchun ham. Ramsi – Kassa – Kupmansning dinamik tizimini birlashtiradi. Uning statsionar holati nuqta k shuningdek c nuqta nolga teng, juftlik bilan berilgan, (k^*, c^*) aniq belgilangan

9.2-rasm. Ramsay modelining fazaviy kosmik grafigi (yoki faza diagrammasi).

Moviy chiziq – bu iqtisodiyotdagi dinamik tuzatish (yoki egar) yo’li bo’lib, unda modelda mavjud bo’lgan barcha cheklovlar amalga oshiriladi. Bu dinamik tizimning barqaror yo’li. Qizil chiziqlar transversallik sharti bilan chiqarib tashlangan dinamik yo’llarni anglatadi.

$$f_k(k^*) = \delta + \rho \quad \text{and} \quad c^* = f(k^*) - (n + \delta)k^*$$

Qarorning barqarorligi to’g’risida sifatli bayonet (k^*, c^*)

Teylor polinomining birinchi darajali chiziqli bo’lishini talab qiladi

$$\begin{bmatrix} \dot{k} \\ \dot{c} \end{bmatrix} \approx \mathbf{J}(k^*, c^*) \begin{bmatrix} (k - k^*) \\ (c - c^*) \end{bmatrix}$$

qaysi determinantga ega

$$|\mathbf{J}(k^*, c^*)| = \frac{1}{\sigma} f_{kk}(k) \cdot c^* < 0$$

c har doim ijobiy bo’lganligi sababli, σ sigma taxmin bo’yicha ijobiy va faqat f_{kk} salbiy, chunki u egridir.

Determinant o'ziga xos qiymatlarning ko'paytmasiga teng bo'lganligi sababli, o'ziga xos qiymatlar haqiqiy va belgiga qarama-qarshi bo'lishi kerak. [6] Shuning uchun, barqaror manifold teoremasiga ko'ra, muvozanat egar nuqtasidir va faza diagrammasidagi ko'k egri chiziq bilan ko'rsatilgan muvozanatga yaqinlashadigan yagona barqaror qo'l yoki "egar yo'li" mavjud. Tizim "egarga chidamli"⁴⁰ deb nomlanadi, chunki barcha beqaror traektoriyalar "Ponzi sxemasining yo'qligi" sharti bilan chiqarib tashlanadi:⁴¹

$$\lim_{t \rightarrow \infty} k \cdot e^{-\int_0^t (f_k - n - \delta) ds} \geq 0$$

Bu shuni anglatadiki, asosiy kapitalning joriy qiymati salbiy bo'lishi mumkin emas.

Takrorlash uchun savollar

1. Klassik **jang'rish** gipotezasining mohiyati nimada?
2. Nima uchun tadbirkorlar va ishchilarning tejash stavkalari Kaldor va Stiglitz modellarida farq qiladi?
3. Kass-Koopmans-Remsi modelidagi asosiy taxminlar qanday?
4. Vaqtlararo taqsimlash mexanizmi qanday?
5. Iqtisodiy o'sishni 1- neoklassik modellari qachon paydo bo'lgan?
6. Nima sababdan neoklassik yo'nalish vaqillari iqtisodiyotda davlat aralashuviga qarshi chiqishdi?
7. Ishlab chiqarish funksiyasi nimani aniqlaydi?
8. Neoklassik nazariyada texnik taraqqiyot nimani ifodalaydi?
9. Iqtisodiyotda "Oltin qoida"ni ma'nosini tushintiring.
10. Klassik **jang'rish** gipotezasining mohiyati nimada?
11. Nima uchun tadbirkorlar va ishchilarning tejash stavkalari Kaldor va Stiglitz modellarida farq qiladi?
12. Kass-Koopmans-Remsi modelidagi asosiy taxminlar qanday?
13. Vaqtlararo taqsimlash mexanizmi qanday?

10. Iqtisodiy siyosatning soddalashtirilgan modellari

⁴⁰. Бивис, Брайан; Доббс, Ян (1990). Оптимизация и теория устойчивости для экономического анализа. Нью-Йорк: Издательство Кембриджского университета. п. 157. ISBN 978-0-521-33605-5

⁴¹. Роу, Терри Л.; Смит, Родни Б.В.; Сараджоглу, Д. Сирин (2009). Многоотраслевые модели роста: теория и применение. Нью-Йорк: Спрингер. п. 48. ISBN 978-0-387-77358-2.

10.1. Iqtisodiy siyosatning maqsadlari va vositalari.

Iqtisodiy siyosat deganda iqtisodga ta'sir o'tkazish yoki nazorat qilish uchun mo'ljallangan harakatlar yo'nalishi tushuniladi. Qoida tariqasida, u davlat hukumati tomonidan amalga oshiriladi. Uning amalga oshirilishini Iqtisodiy siyosat boshqarmasi nazorat qilishi mumkin. U davlat xarajatlari va soliqqa tortish, daromadlarni qayta taqsimlash va pul taklifiga oid qarorlarni o'z ichiga oladi. Uning samaradorligini ijobiy va me'yoriy iqtisod deb ataladigan ikki usuldan biri bilan o'lchash mumkin.

Ular davlat tomonidan amalga oshirilishi kerak bo'lgan narsaga oid baholarni o'z ichiga oladi. Bu masala bo'yicha ko'plab kelishmovchiliklar mavjud bo'lsa-da, umumiy qabul qilingan ba'zi jihatlar mavjud. Bularga quyidagi omillar kiradi:

1. Iqtisodiy o'sish barcha iste'mol chilar va ishlab chiqaruvchilarning daromadlari darajasi (inflyatsiya hisobga olingandan keyin) vaqt o'tishi bilan oshishi kerakligini anglatadi;
2. To'liq kunlik bandlik, uning maqsadi - ishlashni xohlovchi jamiyatning har bir a'zosi ish topishi mumkin;
3. Narxlarning barqarorligi: bir tomondan inflyatsiya deb ataladigan narxlarning umumiy darajasining oshishini, ikkinchi tomondan deflyatsiya deb ataladigan uning pasayishini oldini olishga qaratilgan.

Moliyaviy rivojlanish

Bunda iqtisodiy siyosatning ikki turi mavjud. Ekspansioner: yalpi talabni rag'batlantirish uchun mo'ljallangan. Kengaytirilgan soliq imtiyozlarini o'z ichiga oladi; iste'mol va investitsiyalarni qisqartirish orqali davlat xarajatlarini oshirish. Mamlakatning ekspansion iqtisodiy siyosati iste'mol, investisiya va sof eksportni rag'batlantirishga qaratilgan.

Cheklash: yalpi talabni kamaytirish orqali sekinlashtirish uchun mo'ljallangan. Shu bilan birga, xarajatlarni qisqartirish yoki pul massasini kamaytirish mumkin emas. Ta'minot tomonidagi harakatlar tabiiy ishlab chiqarish darajasini oshirishga qaratilgan, masalan, bozorlarni yaxshilash, investitsiyalar darajasini oshirish yoki texnologik taraqqiyot tezligini oshirish. Bu firmalarga tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish yoki ishtirok etish uchun imtiyozlar berish orqali mehnat bozorini yanada moslashuvchan qiladi.

Fiskal: Bu turdagi iqtisodiy siyosat iqtisodiyotni inflyatsiya va deflyatsion tendentsiyalardan barqarorlashtirish uchun davlat xarajatlari va soliqqa tortishni manipulyatsiya qilishga qaratilgan.

Masalan, agar mamlakat inflyatsiyani boshdan kechirayotgan bo'lsa, soliq organi xarajatlarni qisqartiradi va soliqqa tortishni oshiradi, bu esa muomaladagi pul ortiqcha miqdorini kamaytiradi va yuqori iqtisodiy o'sishga erishish uchun umumiy narx darajasini tiklaydi.

Pul-kredit siyosati: Iqtisodiy siyosatning bu turini mamlakatning eng yuqori moliya organi amalga oshiradi, u iqtisodiyotdagi pul massasini foiz stavkalarini nazorat qilish orqali narx barqarorligini saqlash va yuqori iqtisodiy daromadga erishish uchun nazorat qiladi.

Pul-kredit siyosati:

- Bozorni boshqarish jarayonini davlat yoki markaziy bank amalga oshiradi. Bunga pul, foizlar, kreditlar va boshqalar bilan operatsiyalar kiradi;

- Davlat organlari bevosita va bilvosita vositalardan foydalanishlari mumkin.

Bevosita vositalarga quyidagilar kiradi: investitsiya kreditlarini tartibga solish iste'mol kreditlarini tartibga solish (masalan, davlat tomonidan belgilangan maksimal kredit muddati) va hokazo. Iqtisodiy sohadagi bilvosita vositalarga quyidagilar kiradi: minimal majburiy zaxiralarni belgilash; erkin bozor operatsiyalari (davlat qimmatli qog'ozlari yoki boshqa vositalarni sotib olish va sotishni nazorat qilish); markaziy bank tomonidan olinadigan diskont stavkasini belgilash.

Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosati diskont stavkasini pasaytirish, qimmatli qog'ozlarni sotib olish va hokazolar natijasida pul massasi ko'tarilganda yoki pul massasini qisqartirishga (chegirmani oshirishga qaratilgan bo'lishi mumkin).

Soliq siyosati quyidagilarni o'z ichiga oladi: davlat harakati; davlat xarajatlari darajasini aniqlash; ushbu xarajatlarni moliyalashtirishni aniqlash; davlat byudjetiga ta'sir qiladi.

Davlat iqtisodiy sohasining ushbu qismining shakllanishi soliqlar hisobiga sodir bo'ladi. Soliq - jismoniy yoki yuridik shaxsdan davlat tomonidan undiriladigan moliyaviy yig'im. Soliq tizimi odatda quyidagilardan iborat:

- to'g'ridan-to'g'ri soliqlar - bu shaxslar (yuridik yoki jismoniy) tomonidan davlatga to'g'ridan - to'g'ri to'lanadigan to'lovlar, masalan, daromad solig'i, yo'l solig'i, ko'chmas mulk solig'i va boshqalar;

- bilvosita soliqlar - vositachilar tomonidan olinadigan soliqlar, masalan, qo'shilgan qiymat solig'i, iste'mol solig'i (alkogol va boshqalar), ekologiya solig'i;

- boshqa daromadlar - turli bojxona va ma'muriy yig'imlar.

Iqtisodiy siyosatning bu turi davlat tomonidan tovar va xizmatlarni xarid qilishni ko'paytirishga, "sof" soliqlarni kamaytirishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, u yalpi talabni oshirish va real ishlab chiqarishni kengaytirish uchun ikkalasining kombinatsiyasi bo'lishi mumkin.

Cheklovchi fiskal siyosatning maqsadi davlat tomonidan tovar va xizmatlar xaridini kamaytirish va sof soliqlarni oshirishdan iborat. Bu yalpi talabni kamaytirish va shu tariqa inflyatsiyani nazorat qilish uchun ikkalasining kombinatsiyasi ham bo'lishi mumkin.

10.2. Tinbergenning iqtisodiy siyosatini tahlil qilish modeli.

Tinbergen Gaaga shahrida bo'lib o'tgan iqtisodiy simpoziumda, 1975 yil 23-may qatnashishi bilan tanilgan. Ko'pchilik uchun Jan Tinbergen o'limidan ancha keyin tez-tez muhokama qilinadigan "Tinbergen Normasi" bilan tanilgan. Tinbergenning yozma asari yo'q, unda u o'zi buni rasmiy ravishda bayon qiladi. Odatda, agar eng katta va eng kam daromad o'rtasidagi nisbat 5 dan oshsa, u jalb qilingan ijtimoiy birlik uchun noqulay bo'lib qoladi degan printsipga ishoniladi. Tinbergenning o'zi 1981 yilda chop etilgan maqolasida daromadlarni taqsimlash koeffitsientining ba'zi texnik xususiyatlarini muhokama qildi. Beshdan bittagacha bo'lgan nisbatlardan tashqari, umuman Tinbergenning asosiy mavzusi bo'lganligi haqiqatdir daromadlarni taqsimlash va maqbul ijtimoiy tartibni izlash.

Tinbergen birinchi milliy kompleksni ishlab chiqdi makroiqtisodiy model, u 1936 yilda birinchi bo'lib ishlab chiqqan Gollandiya, va keyinchalik Qo'shma Shtatlar va Birlashgan Qirollik.

Makroiqtisodiy modellashtirish va iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish bo'yicha ishlarida Tinbergen ba'zi iqtisodiy miqdorlarni quyidagicha tasniflagan maqsadlar va boshqalar asboblari. Maqsadlar - bu siyosat ishlab chiqaruvchisi ta'sir ko'rsatishni istagan makroiqtisodiy o'zgaruvchilar, vositalar - bu siyosat ishlab chiqaruvchisi bevosita boshqarishi mumkin

bo'lgan o'zgaruvchilar. Tinbergen ma'lum miqdordagi maqsadlarning kerakli qiymatlariga erishish uchun siyosat ishlab chiqaruvchidan bir xil miqdordagi vositalarni boshqarish zarurligini ta'kidladi.

Tinbergen tasnifi bugungi kunda ta'sir ko'rsatuvchi bo'lib qolmoqda, bu pul-kredit siyosati nazariyasi asosida markaziy banklar yotadi. Bugungi kunda ko'plab markaziy banklar va inflyatsiya darajasi ularning maqsadi sifatida buni hisobga olishadi; ular inflyatsiyani nazorat qilishda foydalanadigan siyosat vositasi sifatida qisqa muddatli stavka foizilardir.

Tinbergenning makroiqtisodiy modellar bo'yicha ishlari keyinchalik Lourens Klayn davom ettirib hissa qo'shadi va Iqtisodiyot fanlari bo'yicha Nobel mukofoti yodgorlik qilib beriladi. Uning madaniy hissalarini uchun 1985 yilda Gouden Ganzenveer unga sovg'a berildi .

Tinbergenning ekonometrik modellashtirishlari, shu jumladan bir nechta taniqli ishtirokchilar J.M.Keyns, R.Frish va M.Fridman bilan qizg'in munozaralarga olib keladi. Bahslar bir muncha vaqtdan so'ng Tinbergen munozarasi deb nomlanadi .

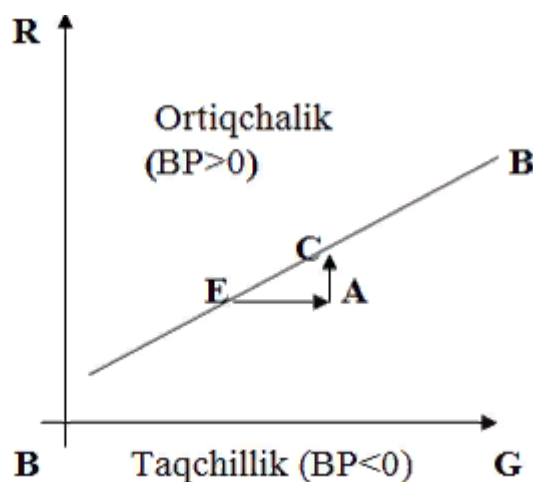
10.3. Mandellning samarali bozor tasnifi kontseptsiyasidan foydalangan holda iqtisodiy siyosatni tahlil qilish.

Ichki muvozanat – inflatsiya jarayonlari mavjud bo'lmagan (yoki uning barqaror past darajasidagi) to'liq bandlik sharoitida talab va taklifning balanslashganligidir. Qisqa muddatli davrda ichki muvozanat muammosi, birinchi navbatda, budjet – soliq va pul – kredit siyosati vositasida yalpi talabni tartibga solish orqali ta'minlanadi. Tashqi muvozanat qayd qilingan, yoki suzib yuruvchi valuta kursi sharoitida to'lov balansining nolga teng qoldig'ini ta'minlab turilishni anglatadi. Alohida holatlarda bu muammo ikki o'zaro mustaqil qismga bo'linadi:

- a) joriy operatsiyalar balansining belgilangan holatini ta'minlab turish;
- b) valuta zahiralarining aniq belgilangan miqdorini saqlab turish.

Tashqi va ichki muvozanatni ta'minlab turish usullari bir xil: budjet – soliq va pul – kredit siyosati. Ayrim hollarda mustaqil usul sifatida almashinuv kursi siyosati ham ajratib ko'rsatiladi. Tashqi muvozanatni ta'minlash kapital harakatining mobilligi (mamlakatlararo kapital quyilishi jarayonining ichki foiz stavkasining jahon foiz stavkasiga nisbatan o'zgarishiga javoban keskinlashuvi) sababli murakkablashadi. Ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash muammosi tovar, pul va valuta bozorlarining amal qilishiga ta'luqlidir. Ichki va tashqi muvozanatni

ta'minlash makroiqtisodiy tartibga solishning muhim muammosi sifatida yuzaga chiqadi, chunki u ichki va tashqi o'zgaruvchilarning bir-biriga o'zaro ta'sirini va qayta ta'sirini ko'zda tutishni talab etadi. Ochiq iqtisodiyotda iqtisodiy siyosat tahlili Mandell-Fleming modeliga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bu model qisqa muddatda iqtisodiyotni muvozanatlashtirishni ifodalaydi va kichik ochiq iqtisodiyot uchun IS-LM modelining modifikatsiya qilingan shakli hisoblanadi. Ikkala model ham baholarning o'zgarmasligini nazarda tutadi va yalpi talab hajmining o'zgarishi sabablarini tushuntiradi. Ular o'rtasidagi asosiy farq shundaki, IS-LM modeli-yopiq iqtisodiyot modeli, MandellFleming modeli esa ochiq iqtisodiyot modeli ekanligidadir.⁴² Ichki va tashqi muvozanat muammosi, ko'pincha, IS-LM modelining modifikatsiya qilingan shakli vositasida, unga uchinchi- BB egri chizig'i qo'shilib tahlil qilinadi. BB egri chizig'i to'lov balansining muvozanatli darajasini tasvirlaydi. Model ham qayd qilingan, ham erkin suzib yuruvchi valuta kursi rejimlari uchun va kapital mobilligining turli darajalariga moslab tuziladi. Bir vaqtning o'zida ichki va tashqi muvozanatga erishish muammosini quyidagi yondoshuv asosida ko'rib chiqamiz.

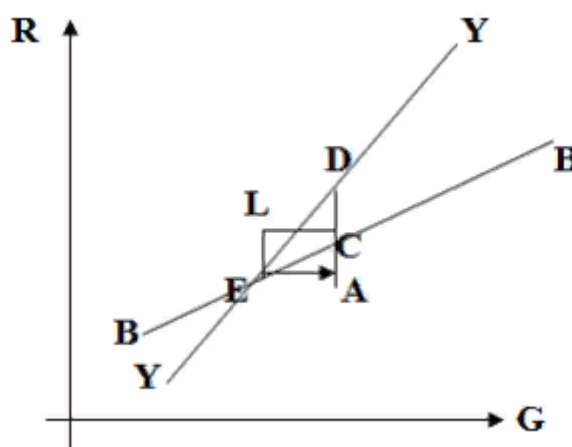
10.1-rasm. Tashqi muvozanatga erishish mexanizmi⁴³

10.1- rasmda koordinata o'qlarida ichki va tashqi muvozanatga erishishni ta'minlashni ko'zda tutuvchi siyosatning ikki instrumenti davlat xarajatlari darajasi (G) va foiz stavkasi (R) berilgan. BB egri chizig'i davlat xarajatlari (G) va foiz stavkasi (R)ning tashqi balans (BP=0)ni ta'minlovchi turli kombinatsiyalarini aks ettiradi. BB egri chizig'i ijobiy

⁴² N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 356

⁴³ G'.E.Zaxidov, M.T.Asqarova, Z.A.Djumayev, L.F.Amirov, H.A.Hakimov. MAKROIQTISODIYOT. DARSLIK. TOSHKENT – 2019. 290 bet

egilishga ega bo'lib, bu quyidagilar bilan izohlanadi: Aytaylik, E nuqtasida ichki va tashqi muvozanat ta'minlangan bo'lsin. Davlat xarajatlari E nuqtadan S nuqtaga qadar o'sishi daromadlar va importning oshishini keltirib chiqaradi. Natijada savdo balansi taqchilligi (BP Aynan tashqi balansga erishish maqsadida G va R o'zgarishlarining ana shunday kombinatsiyasi mavjudligi BB egri chizig'ining ijobiy egilishini aks ettiradi. BB egri chizig'idan pastda va o'ngda joylashgan nuqtalar to'lov balansi taqchilligini aks ettiradi. BB egri chizig'idan yuqorida va chapda joylashgan har qanday nuqta to'lov balansining, qat'iy budjet-soliq va pul – kredit siyosati bilan ta'minlanadigan ijobiy (musbat) qoldig'ini aks ettiradi. To'liq bandlilik, potensial ishlab chiqarish hajmi va inflatsiya jarayonlarining mavjud emasligi bilan xarakterlanadigan ichki muvozanatni 10.2-rasm ko'rinishida tasvirlash mumkin.

10.2-rasm. Ichki muvozanatga erishish mexanizmi.

Aytaylik E nuqtada ham ichki, ham tashqi muvozanat ta'minlansin. Agar davlat xarajatlari G o'ssa, daromad multiplikativ samara bilan E dan A ga qadar ko'payadi. Daromad muvozanat (E) nuqtasidan ortiqcha talab holatiga (A) o'sishi natijasida ortiqcha daromad inflatsion bosimni yuzaga keltiradi. Ichki muvozanatni tiklash uchun talabni kamaytirish maqsadida foiz stavkasi R ni ko'tarish orqali pul massasini kamaytirish talab etiladi. 10.2.-rasmda bu holat A nuqtadan D nuqtaga qadar siljishi ko'rinishida aks etadi. Bu nuqtada daromad resurslarning to'liq bandliligiga mos keladi, ichki muvozanat esa tiklanadi. O'z navbatid, G va R ning ichki muvozanatni ta'minlovchi kombinatsiyalari ijobiy egilishga ega YY egri chizig'ini yuzaga keltiradi. YY egri chizig'idan o'ngda va quyida

joylashgan nuqtalar ortiqcha talabni aks ettiradi. YY egri chiziqdan chapda va yuqorida joylashgan nuqtalar ortiqcha taklifni aks ettiradi. Bu nuqtalarda talab kamayadi va foiz stavkasi o'sadi. 10.2–rasmdan ko'rinib turibdiki BB egri chizig'i YY egri chizig'iga nisbatan yotiqroq. BB egri chizig'ining tikligi kapital mobilligi bilan belgilanadi. Kapital qanchalik harakatchan bo'lsa joriy operatsiyalar schyotininnng taqchilligini moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan kapitalning oqib kelishini rag'batlantiruvchi foiz stavkasi R shunchalik kam miqdorga o'sadi. Bunda BB egri chizig'i yotiqroq bo'ladi. Kapital kamroq harakatchanligi sharoitida BB egri chizig'i tikroq ko'rinishni oladi. Ammo kapitalning nisbatan kamroq mobilligisharoitida ham BB egri chizig'i YY egri chizig'idan ko'ra tikroq bo'lmaydi. BB egri chizig'ining tikligi kapitalning mobilligi 0 ga teng bo'lgan sharoitda YY egri chizig'i tikligiga tenglashadi. Boshqa barcha holatlarda YY egri chizig'i BB egri chizig'iga nisbatan tik bo'ladi. Shunday qilib fiskal va monetar siyosatni qo'shib olib borish ichki va tashqi muvozanatni ta'minlash imkonini beradi. Navbatdagi muammo – fiskal va monetar siyosatning ichki va tashqi muvozanatga ta'siri darajasini aniqlashdir. Bu nazariy masalani yechishga Robert Mandell va Markus Fleming urinib ko'rinishgan. Mandell-Fleming modeli kichik ochiq iqtisodiyot modeli bo'lib qayd qilingan va suzib yuruvchi valuta kurslari sharoitida iqtisodiy siyosatning turldi ko'rinishlarini amalga oshirish natijalarini baholash maqsadida qo'llaniladi. Mandell-Fleming modeli milliy iqtisodiyotning jahon bozoridagi hissasi kichik va shu sababli uni rivojlantirishning asosiy parametrlari jahon bozori tomonidan, ya'ni tashqaridan belgilab beriladi degan shartga asoslanadi. Bu model XX asrning 60-yillarida ishlab chiqilgan bo'lib baholarning barqarorligini ko'zda tutadi va yalpi daromadning tebranishlari sabablarini tushuntirib beradi. Bu modelga ko'ra iqtisodiyotning amal qilishi valutalarning almashinuv kursi tizimiga bog'liq. Mandell-Fleming modeli uchta tenglamani o'z ichiga oladi:

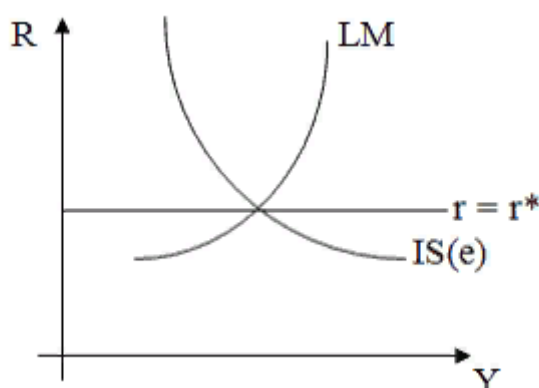
$$1), Y + C(Y - T) + I(r) + G + X_n(e)IS;$$

$$2) M/P = L(r, Y), LM;$$

$$3) r = r^*$$

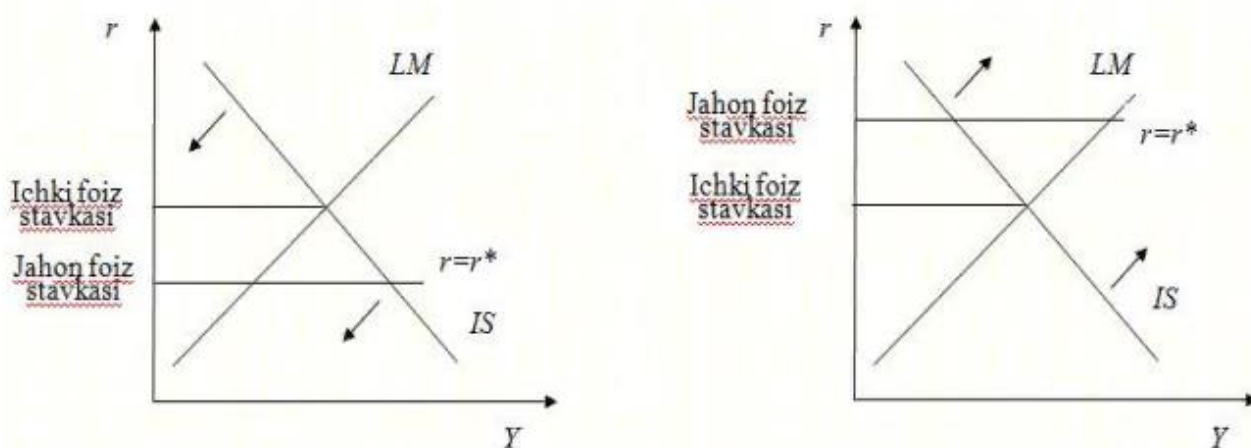
Birinchi tenglama – tovar bozorini, ikkinchi tenglama – pul bozorini, uchinchi tenglama esa ichki foiz stavkasi (r) jahon foiz stavkasi (r*)

darajasi bilan belgilanishini anglatadi. Modelda uchta endogen o'zgaruvchilar: Y , r va e mavjud.

10.3-rasm. Mandell-Flemingning Y-r modeli

Modelni tasvirlash uchun ikkita grafik tuzish taklif etiladi. Har bir grafikda o'zgaruvchi miqdorlardan bittasi konstanta deb olinadi va tahlil ikki o'zgaruvchining aloqadorligi bo'yicha o'tkaziladi. Mandell Flemingning Y-r modeli 10.3 – rasmda tasvirlangan. Rasmdan ko'rinib turibdiki IS egri chizig'i quyiga, LM egri chizig'i esa yuqoriga yo'nalgan. Gorizontall liniya jahon foiz stavkasini ifodalaydi. Grafik ikki xususiyatga ega. 1. IS egri chizig'ining holati almashinuv kursining darajasiga bog'liq. Almashinuv kursining ko'tarilishi egri chiziqni chapga siljitadi. 2. Barcha uch egri chiziq bir nuqtada kesishadi. Lekin bu uch egri chiziq bir nuqtada kesishmaydi deb tasavvur qilish mumkin (10.4-rasm)

10.4 - rasm. Mandell-Flemingning Y-r modelida muvozanatga erishish mexanizmi.

Bunday vaziyatda ikki variant yuzaga keladi:

1. Almashinuv kursi juda past bo'lganligi sababli IS va LM egri chiziqlari jahon foiz stavkasidan yuqorida kesishadi (10.4, a rasm). Bunday

vaziyat chet ellik investorlarni mazkur mamlakat iqtisodiyotiga kapital kiritishga rag'batlantiradi. Natijada mamlakatning valutası kursi ko'tariladi va IS egri chizig'i pastga siljiydi.

2. IS va LM egri chiziqlari ichki foiz stavkasi jahon foiz stavkasidan past bo'lgan nuqtada kesishadi(10.4, b rasm). Bunday vaziyatda mazkur mamlakat investorlari kapitallarini xorijga olib chiqib ketishdan manfaatdor bo'lishadi. Natijada milliy valutaning almashinuv kursi pasayadi va IS egri chizig'i yuqoriga siljiydi. Shunday qilib muvozanat LM egri chizig'ining gorizontall liniya bilan kesishish nuqtasida jahon foiz stavkasi darajasida o'rnatiladi. Mandell-Flemingning Y-e modeli 10.5 - va 10.6. -rasmlarda tasvirlangan. 10.5-rasmda vertikal o'qda almashinuv kursining turli darajalari, gorizontall o'qda esa daromadning miqdorlari tasvirlangan. Foiz stavkasi o'zgarmas va jahon foiz stavkasiga teng deb tasavvur qilinadi. Bunday vaziyatda grafikda ikki tenglama tasvirlanadi:

$$1) Y = C(Y - T) + I(r^*) + G + X_n(e), IS;$$

$$2) M/P = L(r^*, Y), LM$$

Iqtisodiyotda muvozanat IS va LM egri chiziqlarining kesishish nuqtasida ta'minlanadi. Bu kesishish nuqtasi almashinuv kursi va daromadning darajalarini aks ettiradi. Grafikda tovar bozoridagi (IS*) va pul bozoridagi (LM*) muvozanat tasvirlangan. Jahon foiz stavkasi belgilab berilgan sharoitda LM* tenglamasi yalpi daromadni almashinuv kursiga bog'liq bo'lmagan holda qayd etadi.

10.4. Makroiqtisodiy siyosat haqida klassik va keyns maktablari.

Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasi Makroiqtisodiy muvozanatga erishishni hal etish muammosi iqtisodiyotning eng muhim masalalaridan biridir. Umuman makroiqtisodiy muvozanatga erishish deganda, iqtisodiy tizimni tashkil etuvchi uning barcha tarkibiy qismlarining barqaror va o'zaro mutanosib ravishda rivojlanishi tushuniladi. Iqtisodiy muvozanatlik – bu makroiqtisodiy darajada jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdori va ijtimoiy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o'zaro mos kelishidir. Iqtisodiy muvozanat xususiy va umumiy bo'lishi mumkin. Xususiy muvozanat – bu alohida olingan bozorlar, milliy xo'alikning turli xil tarmoqlari va iqtisodiy sektorlaridagi muvozatdir. Umumiy muvozanat – bu bir vaqtning o'zida barcha bozorlarda muvozanat o'rnatilishi, butun bir iqtisodiy tizimdagi muvozanat, ya'ni makroiqtisodiy

muvozanatdir. Bunday makroiqtisodiy muvozanatga esa yalpi talab va yalpi taklif o'zaro tenglashgandagina erishiladi. Umumiy makroiqtisodiy muvozanatni aniqlashda muvozanat narxlar darajasi va milliy ishlab chiqarishning real hajmi tushunchalaridan keng foydalaniladi. Muvozanat narxlar darajasi mikroiqtisodiyotda o'rganilgan alohida olingan tovar yoki xizmat narxidan butunlay farqli ravishda iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan millionlab tovarlarning o'rtacha narxi bo'lib, u agregatlangan, ya'ni umumlashtirilgan ko'rsatkich hisoblanadi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi ko'rsatkichi ham endi bir yoki bir necha tovar yoki xizmat turi bo'yicha hisoblanmasdan, balki endi u agregatlanganligi sababli mamlakatda va uning tashqarisida milliy ishlab chiqarish omillari hisobiga ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy hodisa va jarayonlarga monistik (yagona) tarzda qaralgan mikroiqtisodiyotdan farqli o'laroq, makroiqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganishda, shuningdek yalpi talab va taklif muvozanatini xarakterlashda ikki xil yondoshuv, ikki xil maktab ko'rib o'tiladi:

- klassik maktab;
- keynscha maktab

Ular o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagilar hisoblanadi:

a) bozor kon'yunkturasi o'zgarishiga narxlar egiluvchanligi va ular moslashuvchanligining tezligi masalasi;

b) iqtisodiyotga davlat aralashuvining zarurligi darajasi va uning dastaklari.

Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli

Klassik modelga XVIII asrda asos solingan bo'lib, uni mazmunan boyitgan buyuk iqtisodchilar: A.Smit, D.Rikardo, J.B.Sey, Dj.S. Mill, A. Marshall, A.Pigu va boshqalardir. Klassik modelning asosiy qoidalari quyidagilar:

- iqtisod ikki, ya'ni mustaqil bo'lgan: real va pul sektoriga bo'linadi. Bu makroiqtisodiyotda "klassik dixotomiya" tamoyili nomini olgan, ya'ni u ikkita bir-biriga parallel bo'lgan bozorlar (real va pul)ning o'zaro neytralligini – ya'ni bir-biriga bog'liq emasligini anglatadi;

- barcha real bozorlar sof raqobatli bo'lib, bu XVIII asr va butun XIX asr davriga to'g'ri keladigan iqtisodiy holatdir;

- barcha bozorlarda takomillashgan raqobat mavjud bo'lganligi sababli barcha narxlar egiluvchan;

- narxlar egiluvchan ekan, bozor muvozanati bozorlarda avtomatik tarzda o'rnatiladi, A. Smitning "ko'rinmas qo'l", ya'ni bozorlarni o'z-o'zini muvozanatga keltirish, tartibga solish (marketclearing) tamoyili amal qiladi;

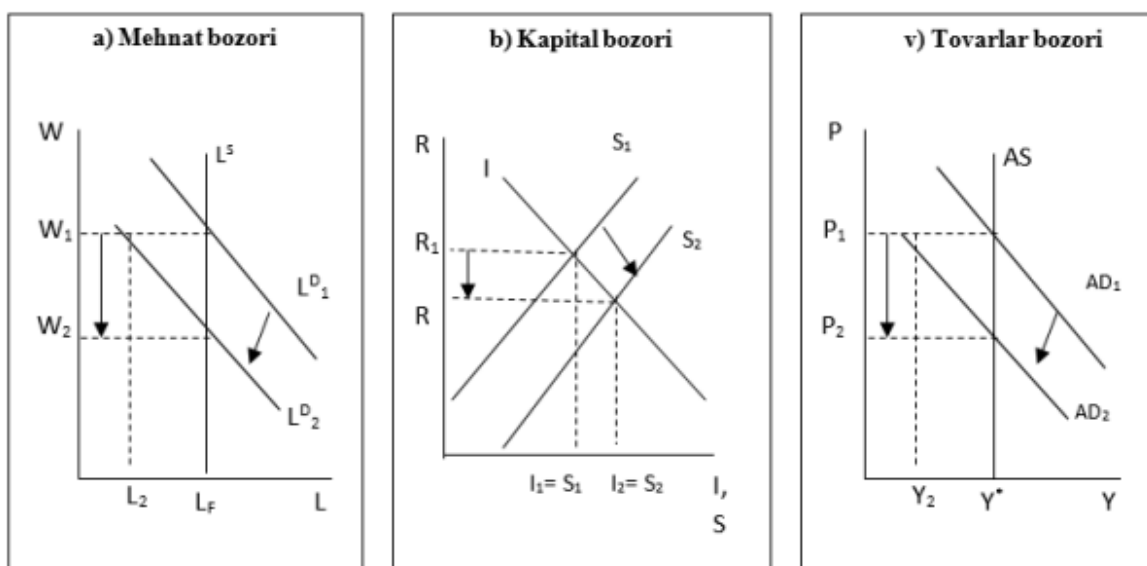
- bozor muvozanati bozor mexanizmi orqali avtomatik tarzda ishga tushar ekan, u holda hech qanday tashqi kuch, tashqi agent iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda aralashmasligi lozim;

- iqtisodiyotning asosiy muammosi – bu resurslarning cheklanganligi muammosidir, shuning uchun barcha resurslar to'la bandlik sharoitida samarali va ratsional ishlatiladi;

- resurslarning cheklanganligi ishlab chiqarishni, ya'ni yalpi taklifni iqtisodiyotning eng asosiy muammosi qilib qo'yadi. Shuning uchun klassik model ("supply-side") iqtisodiyotni yalpi taklif tomonidan o'rganadi;

- resurslar cheklanganligi muammosi sekin – asta hal bo'ladi (miqdor o'sishi va sifat yaxshilanishi oqibatida).

Ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va texnologik jarayon uzoq davom etadigan jarayondir. Barcha narxlar iqtisodiyotda talab va taklif nisbati o'zgarishiga javoban tez o'zgarmaydi. Shuning uchun klassik model uzoq muddatni tasvirlovchi model hisoblanadi. Narxlarning absolyut egiluvchanligi va bozorlarning o'zaro muvozanati faqatgina uzoq muddatda kuzatiladi. Endi klassik modelda bozorlarning o'zaro ta'sirini ko'rib chiqaylik. Klassik modelda yuqorida aytib o'tganimizdek, real bozorlar uchta: mehnat bozori, kapital bozori va tovar bozori.

10.5.1-rasm. Klassik modeldagi real bozorlar⁴⁴

bunda,

W – ish haqi stavkasi;

AD - yalpi talab;

I – investitsiyalar;

AS – yalpi taklif.

R – foiz stavkasi;

Y – milliy ishlab chiqarish hajmi;

S – jamg'armalar;

LF – to'liq bandlik;

LS – mehnat taklifi;

Y* - potensial ishlab chiqarish

R – narxlar darajasi;

darajasidagi ishlab chiqarish hajmi.

LD – mehnatga bo'lgan talab;

Klassik model xulosalaridan shuni aytish mumkinki, uzoq davom etuvchi krizislar iqtisodiyotda bo'lishi mumkin emas, balki bu faqat vaqtinchalik nomutanosiblik (disproporsiya)lardir. Bunday nomutanosibliklar bozor mexanizmi bo'lmish narx mexanizmi o'zgarishi orqali asta-sekin o'z - o'zidan yo'qoladi.

Keynscha makroiqtisodiy model

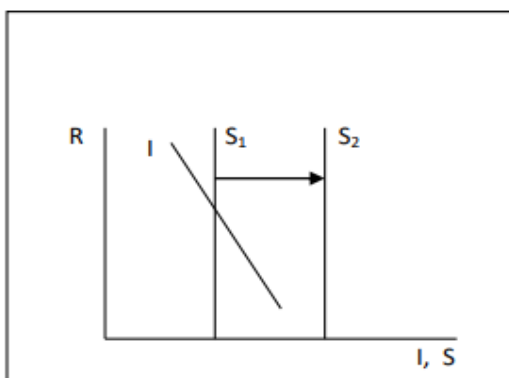
Yuqorida aytib o'tilganidek, klassik maktab vakillarining iqtisodiy hodisa va jarayonlar haqidagi asosiy xulosalari davr sinovi (XX asrning birinchi yarmi)ga dosh bera olmadi. AQSh tarixida eng chuqur iz qoldirgan inqiroz – Buyuk Depressiyadan (1929-1933yillar) chiqib ketish yo'llarini izlash masalasi o'sha davrning rivojlangan davlatlari oldiga ko'ndalang qilib quyildi. Bu davrda ushbu mamlakatlarda ishsizlik darajasi ortdi, ishlab chiqarish sur'atlari pasaydi va umuman iqtisodiy faollik darajasi susaydi. Masalan, AQShda bu davr ichida YaIM 30%ga kamaydi, ishsizlik darajasi 3%dan 25%ga oshdi va 1940 yilgacha o'rtacha 19%ga teng bo'ldi. 1931-1935 yillar ichida sof investitsiyalar manfiy bo'ldi. Narxlar darajasining pasayishi (iste'mol narxlari indeksi bu davrda 25%ga kamaydi) tovarlar taklifi ortiqchaligini bartaraf etmadi, chunki yalpi talab darajasi unga nisbatan ko'proq darajada pasayib ketdi. Bir so'z bilan aytganda, Buyuk Depressiya klassiklarning taklif talabni keltirib chiqaradi (Sey qonuni), degan xulosasini inkor etdi va aksincha, xarajatlar ishlab chiqarish darajasini belgilab beradi yoki bozor iqtisodiyotiga xos ichki qonuniyatlarga ko'ra talab doimo taklifdan kam bo'lishini belgilab berdi. Modelning asosiy qoidalari:

- real va pul sektorlari o'zaro bir-birlari bilan bog'liq;

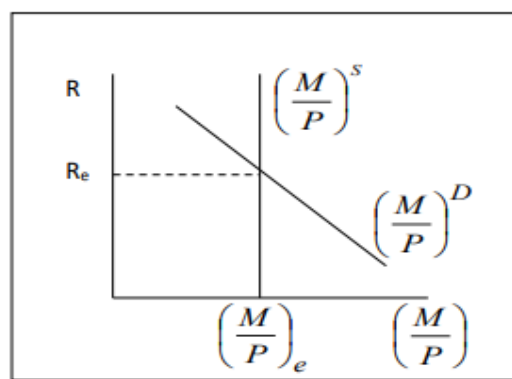
⁴⁴ N.Maxmudov, H.Hakimov. Makroiqtisodiy tahlil. O'quv-uslubiy majmua. T. TDIU, 2018

- barcha bozorlarda nomukammal raqobat hukm suradi.

Keyns fikricha, foiz stavkasi investitsiyalar va jamg'armalar nisbati natijasi kapital bozorida shakllanmay, balki pul bozorida – pulga bo'lgan talab va taklif nisbati natijasida o'rnatiladi. Shuning uchun pul bozori to'liq makroiqtisodiy bozor bo'lib qoladi, undagi sharoitning o'zgarishi tovarlar bozoridagi sharoitning o'zgarishiga ta'sir etadi. Keyns bu talqinni quyidagicha asosladi: bir xil darajadagi foiz stavkasida amaldagi investitsiyalar jamg'armalar bilan mos tushmasligi mumkin, chunki investitsiyalar va jamg'armalar turli iqtisodiy agentlar orqali amalga oshiriladi, bu agentlar esa (firmalar, uy xo'jaliklari) turli maqsadlarni ko'zlaydilar. Investitsiyalarni firmalar, jamg'armalarni esa uy xo'jaliklari amalga oshiradilar

1-rasm. Keynscha modelda⁴⁵

2-rasm. Pul bozori investitsiya va jamg'armalar⁴⁶

R – foiz stavkasi;

(MP) D – pulga bo'lgan talab;

S – jamg'armalar;

(MP) S - pulga bo'lgan taklif;

I - investitsiyalar;

(MP) e – pul bozoridagi muvozanat.

Keyns bu talqinni quyidagicha asosladi: bir xil darajadagi foiz stavkasida amaldagi investitsiyalar jamg'armalar bilan mos tushmasligi mumkin, chunki investitsiyalar va jamg'armalar turli iqtisodiy agentlar orqali amalga oshiriladi, bu agentlar esa (firmalar, uy xo'jaliklari) turli maqsadlarni ko'zlaydilar. Investitsiyalarni firmalar, jamg'armalarni esa uy

⁴⁵ N.Maxmudov, H.Hakimov. Makroiqtisodiy tahlil. O'quv-uslubiy majmua. T.TDIU, 2019

⁴⁶ N.Maxmudov, H.Hakimov. Makroiqtisodiy tahlil. O'quv-uslubiy majmua. T.TDIU, 2019

xo'jaliklari amalga oshiradilar. - barcha bozorlarda pullar noelastik. Xususiyl sektorning xarajatlari (uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari va firmalarning investitsiya xarajatlari) potensial ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri keladigan, ya'ni resurslarning to'liq bandlik sharoitidagi ishlab chiqarilgan hajmiga teng bo'lgandagi yalpi talab hajmini ta'minlay olmaydi. Shuning uchun iqtisodiyotda yoki tovar va xizmatlarga o'zining talabini bildiruvchi, yohud xususiyl sektor talabini rag'batlantirib, yalpi talabni oshiradigan qo'shimcha makroiqtisodiy agent paydo bo'lishi lozim. Bunday agent davlatdir. Shu tariqa Keynes davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (davlat faolligi) kerakligini asoslab berdi. - asosiy iqtisodiy muammo (resurslar bandligi to'liq bo'lmagan sharoitda) yalpi taklif muammosi bo'lmay, endi yalpi talab muammosi hisoblandi. Keynscha model iqtisodiyotni yalpi talab tomonidan o'rganuvchi "demand-side" modelidir. - davlatning barqarorlik siyosati, ya'ni yalpi talabni tartibga soluvchi siyosat iqtisodiyotga qisqa muddatda ta'sir etar ekan, u holda Keynscha model iqtisodiyotni qisqa muddatda ("short-run" modeli) tasvirlovchi modeldir.

11. Makroiqtisodiy o'zgaruvchilarga kutishlarning ta'siri

11.1. Kutishlarning iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatadigan asosiy o'zgaruvchilari.

Iqtisodiy sub'yektlar yod qarorlarini o'zlarining afzalliklari ta'siri ostida, iqtisodiy sharoitlar ta'siri ostida va boshqa sub'yektlarning harakatlariga reaksiya sifatida qabul qiladilar. Natijada, makroiqtisodiy tahlil makroiqtisodiy sub'yektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonini o'rganishdir. Muvozanat tomon harakatlanish xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning taxminlarini to'g'rilashni o'z ichiga oladi. Buning sababi shundaki, sub'yektlar turli vaqtlarda talab va taklifni shakllantirish to'g'risida qaror qabul qilishadi. Agar sub'yektlar tomonidan yalpi talabni shakllantirish to'g'risidagi qaror hozirgi paytda ro'y berayotgan bo'lsa, unda taklif hajmi to'g'risida qarorlar ishlab chiqarish boshlanishidan oldin oldindan qabul qilinadi.

Kutish tushunchasi iqtisodiy nazariyaga 1930-yillarda shved iqtisodchisi Gunar Mirdal (1898-1987) tomonidan kiritilgan. U kutishning ikki turini aniqladi: "ex post" va "ex ante". "Expost" taxminlari-bu ko'rib chiqilayotgan jarayon tugagandan so'ng shakllangan xo'jalik yurituvchi

sub'yektlarning taxminlari. "Ex post" taxminlari asosan em bilan hisobga olinadi.

"Ex ante" umidlari qaror qabul qilish jarayonida shakllangan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning taxminlarini anglatadi. Iqtisodiy sub'yektlar tomonidan "ex ante" kutishlarini shakllantirish makroiqtisodiy tahlil uchun bevosita qiziqish uyg'otadi. "Ex ante" – kutishning uch turi mavjud, statik, moslashuvchan va oqilona. Birinchisi Keyns tushunchalarida, ikkinchisi monetarizmda, uchinchisi neoklassikada qo'llaniladi.

Statik taxminlar shuni anglatadiki, kelajakda iqtisodiy sub'yektlar hozirgi paytda yuzaga keladigan iqtisodiy vaziyatning bir xil parametrlariga e'tibor berishadi. Masalan, daromadning uropeni yoki kelgusi yil narxlari darajasi hozirgi yilga teng bo'lishi kutilmoqda.

Adaptiv kutishlar nazariyasiga ko'ra, ishlab chiqaruvchilar "ex ante" kutishlarini oldingi davrlarning kutishlarini aniqlashdagi xatolarga qarab sozlashadi.

Ratsional taxminlar tushunchasi shundan iboratki, iqtisodiy sub'yektlar nafaqat o'tgan tajribadagi xatolarni hisobga olishadi, balki echimlarni tanlashda iqtisodiy vaziyat holatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha mavjud ma'lumotlarni jalb qilishadi. Shunday qilib, ular kelajakka qarashadi, bu ularga ishlab chiqarish hajmi va narxlarini aniqlashda iqtisodiyotdagi o'zgarishlarning oqibatlarini aniq taxmin qilish imkonini beradi.

Neoklassiklar tomonidan moslashuvchan va oqilona kutishlarni tahlil qilish ularning makroiqtisodiy muvozanatni tushunishi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi, bu nomukammal ma'lumotlar, iqtisodiy vaziyat prognozlaridagi xatolar va davlatning iqtisodiy siyosatining beqarorligi tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy vaziyatdagi tebranishlarni o'z ichiga oladi. Bunday holda, ruxsat etilgan xatoni hisobga olgan holda, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning umidlari qondiriladigan iqtisodiyotning har qanday holati muvozanat deb hisoblanishi mumkin. Iqtisodiyotda oqilona sub'yektlar faoliyat yuritganligi sababli, ularning taxminlari, qoida tariqasida, davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiyotda jarayonlar va hodisalarni tahlil qilish, ularni bashorat qilish uchun mantiqiy va rasmiy matematik modellashtirish qo'llaniladi.

Makroiqtisodiy modellar-bu ular o'rtasida funktsional munosabatlarni o'rnatish uchun iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mantiqiy, grafik va algebraik rasmiylashtirilgan tavsiflari. Har qanday model haqiqatni ma'lum daragada soddalashtirishdir, shuning uchun uni hamma narsani qamrab olish mumkin emas.

Modellar turli mezonlarga ko'ra tasniflanishi mumkin bo'lgan iqtisodiy o'zgaruvchilardan foydalanadi. Bunday tasniflardan biri o'zgaruvchilarni ekzogen va endogenga bo'lishdir. Ekzogen o'zgaruvchilar tashqaridan kiritiladi. Bu modellarni yaratish uchun zarur bo'lgan dastlabki ma'lumotlar. Endogen o'zgaruvchilar model ichida hosil bo'ladi, uni hal qilish natijasidir, modelni hisoblash jarayonida aniqlanadi.

Iqtisodiy o'zgaruvchilarning yana bir tasnifi ularni vaqt o'tishi bilan o'lchash usuli bilan bog'liq. Qimmatli qog'ozlar o'zgaruvchilari tadqiqot ob'ektining holatini ma'lum bir holat bilan tavsiflaydi.

sana, ular ma'lum bir vaqtda o'lchanishi mumkin. Makroiqtisodiyot kursida ishlatiladigan zaxiralarning eng muhim ko'rsatkichlari milliy boylik, Real kapital, moliyaviy aktivlarni o'z ichiga oladi. Oqim o'zgaruvchilari vaqt birligida o'lchanadigan vaqtdagi iqtisodiy jarayonlarni tavsiflaydi. Ushbu ko'rsatkichlarning eng muhimi yalpi ichki mahsulot bo'lib, oqim qiymatlari iste'mol, jamg'arma, investitsiyalar, davlat xaridlari, soliqlar, eksport, import xarajatlarini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyotdagi oqimlar va zaxiralar o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud: ba'zi miqdorlardagi o'zgarishlar, qoida tariqasida, boshqalaridagi o'zgarishlar bilan birga keladi.

Bundan tashqari, eng muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar iqtisodiy vaziyat holatini aks ettiruvchi parametrlarni o'z ichiga oladi: foiz stavkasi, inflyatsiya darajasi, ishsizlik darajasi.

Makroiqtisodiy modellar bir necha turga ega.

1. Statik va dinamik. Statik modellar iqtisodiy resurslarning umumiy zaxirasi belgilanishi va belgilanishi bilan tavsiflanadi. Dinamik modellar resurslarni jalb qilish muammosini, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari va yangi texnologiyalarni, vaqt omilini hisobga olishni o'z ichiga oladi;

2. Qisqa va uzoq muddatli. Qisqa muddatli modellarda ba'zi tovarlarning narxi moslashuvchan emas va talab o'zgarishiga moslashmaydi. Uzoq muddatli modellarda narxlar moslashuvchan va NS talab va taklifning o'zgarishiga javob beradi;

3. Muvozanat va muvozanatsiz. Muvozanat modellari tashqi sharoit va parametrlarning o'zgarmasligi bilan iqtisodiy jarayon ishtirokchilarining hech biri iqtisodiy xatti-harakatlarini o'zgartirishga undamaydigan vaziyatni tavsiflaydi. Iqtisodiy ob'ektlarning rejalari va ularni amalga oshirish bir-biriga mos keladi. Muvozanatsiz modellar bir qator jarayonlar murakkablashadigan vaziyatni tavsiflaydi, chunki savdolar muvozanatsiz narxlarda, muvozanat topilgunga qadar amalga oshiriladi; noaniqlik momenti mavjud;

4. Ochiq va yopiq. Ochiq modellar milliy iqtisodiyotning xalqaro savdoda ishtirokini o'z ichiga oladi va mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'lchaydigan asosiy makroiqtisodiy o'zgaruvchilarni hisobga oladi. Yopiq modellar milliy iqtisodiyotning xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi ishtirokidani mavhum.

11.2. Kutishlarning moliyaviy bozorlarga ta'siri.

Kutishlarning yakuniy nazariyasi hali yaratilmagan. Bir nechta raqobatchilardan birinchisi ratsional taxminlar gipotezasi (ratsional taxminlar gipotezasi). U 1961 yilda Indiana shtati universiteti professori (AQSh) tomonidan ishlab chiqilgan. Mut. Gipoteza bozor ko'nyukturasining kelajakdagi rivojlanishi to'g'risida fikr shakllantirish uchun ma'lumot olish va qayta ishlashni optimallashtirish printsipligga asoslanadi.

Ushbu tamoyil shuni ko'rsatadiki, shaxslar bashorat qilishda tizimli xatolarga yo'l qo'ymaydilar, aksincha ularning qarashlari to'g'ri. Aktyorlar mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlardan foydalanadilar, istiqbollar to'g'risida o'z fikrlarini bildiradilar yoki ma'lumotni olish va qayta ishlash qiymati olingan foydadan oshguncha foydalanadilar. To'liq ma'lumot mavjud bo'lgan va noaniqlik mavjud bo'lmagan o'ta vaziyatda oqilona taxminlar gipotezasi mukammal xatti-harakatlar gipotezasiga (Perfect behavior hypothesis) tushadi. Ratsional kutishlarning bir varianti deb ataladi.

Ratsional taxminlar gipotezasi moliyaviy tahlil uchun muhim bo'lgan ikkita umumlashtiruvchi printsipligga olib keladi:

1) agar kuzatilgan o'zgaruvchining tebranish qonuni o'zgarsa, unda unga nisbatan taxminlarni shakllantirish usuli ham o'zgaradi;

2) prognoz xatosi o'rtacha nolga teng va oldindan taxmin qilish mumkin emas.

Bundan tashqari, ratsional taxminlar gipotezasi samarali bozor tushunchasiga ta'sir qiluvchi yana bir muhim natijaga ega (samarali bozor tushunchasi). Agar moliyaviy aktivlarning joriy narxlari mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlarni aks ettirsa, unda foyda olish imkoniyati printsiptal ravishda chiqarib tashlanadi.

Narxlar o'zgarishi kerak, ya'ni tasodifiy yurish qonuniga muvofiq oldindan aytib bo'lmaydigan darajada o'zgarishi kerak. Amalda, bu o'zgaruvchining taxmin qilingan qiymati bir xil darajada qolganda statik yoki o'zgarmas kutishlarda (statik kutishlarda) aks etishi mumkin. Biroq, moliya bozorlarining haqiqatlari bunday idealizatsiya qilingan modeldan juda uzoqdir.

Kutishlarning mantiqsiz bo'lishining kamida ikkita sababi bor. Birinchidan, iqtisodiy agentlar, mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlarga ega bo'lishiga qaramay, undan eng maqbul tarzda foydalanmaydilar. Ikkinchidan, bozor o'yinchilari ba'zi ma'lumotlarni o'tkazib yuborishlari mumkin.

Shuning uchun, hatto eng yaxshi prognoz ham hech qachon aniq bo'lmaydi.

Adaptiv taxminlar gipotezasi

Ratsional kutishlar gipotezasi bilan raqobat adaptiv kutishlar gipotezasi (adaptiv kutishlar gipotezasi). Adaptiv kutishlar-bu iqtisodiy o'zgaruvchining kelajakdagi qiymatlarini faqat uning o'tgan qiymatlari asosida, moslashish asosida shakllantirish. Agentlar o'zlarining prognozlarini bozor ko'nyukturasining so'nggi kuzatuvlari asosida o'zgartiradilar.

Adaptiv taxminlar gipotezasi XX asrning 50 – 60 yillarida keng tarqaldi. Uning mantig'i Iqtisodchilar muqobil kutish gipotezalarini ishlab chiqish uchun muntazam ravishda harakat qilishadi, ammo ularning aksariyati muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Masalan, shaxslararo aloqalar va ommaviy muloqotga e'tibor qaratib, ijtimoiy va psixologik omillarga asoslangan kutishlarga (behavioural expectations approach) xulq-atvor yondashuvi ilgari surildi. Xulq-atvor yondashuvini tuzish qiyin, modellashtirish qiyin, bu yondashuvni oqilona va moslashuvchan taxminlar gipotezalari bilan solishtirganda kamroq raqobatbardosh qiladi.

Iqtisodchilar, shuningdek, oqilona va moslashuvchan kutishlarni birlashtirishga harakat qilishdi, natijada taqsimlangan kutish tushunchasi paydo bo'ldi. U kutishlar spetsifikatsiyasiga nafaqat ratsionallikni aks ettiruvchi o'zgaruvchining joriy qiymatini, balki uning moslashuvchanligini hisobga olgan holda bir qator kechikish qiymatlarini ham o'z ichiga oladi.

Tarqatilgan kechikish kechikish qiymatlari uchun koeffitsientlar ma'lum bir matematikaga bo'ysunishini talab qiladi.

Regressiv taxminlar shuni ko'rsatadiki, muqarrar regressiya, iqtisodiy o'zgaruvchining qiymatini muvozanat darajasiga qaytarish. Vaqt o'tishi bilan o'zgaruvchining qiymati muvozanatdan har qanday yo'nalishda o'zgarishi mumkin, ammo ertami-kechmi unga qaytadi. Bunday taxmin odatda valyuta kursi haddan tashqari baholangan yoki kam baholangan nazariyalarda, masalan, sotib olish qobiliyati paritetlari yoki foiz stavkalari bilan bog'liq holda qo'llaniladi. Ratsional kutishlar gipotezasining asosiy alternativlari ekstrapolativ kutishlar guruhiga birlashtirilishi mumkin (ekstrapolativ kutishlar). Ularning umumlashtirilgan tenglamasi J.K. Frenkel va K. Frut tomonidan olingan:

1 – Formula, bu erda

S_t - t vaqtida valyuta kursi;

E_t - t vaqtida valyuta kursini kutish;

S_{t+1} - $t+1$ vaqtidagi valyuta kursi;

B -kutishlarni tavsiflovchi koeffitsient (beta)

Agar $Z \setminus u003d S_{t-1}$ bo'lsa, unda biz ekstrapolyatsiya, o'tmish tendentsiyalarining kelgusi davrga tarqalishi haqida gapiramiz. Uchtasini ajratish mumkin.

Agar Z o'rniga E_{t-1} (S_t) almashtirilsa, adaptiv kutishlarni tavsiflaydi. Agar Z biron bir Q ga teng bo'lsa, asosiy yoki muvozanat valyuta kursini aks ettirsa, u holda (1) tenglama regressiv kutishlarni tavsiflaydi.

11.3. Kutishlarning iste'mol ga, investitsiyalarga, ishlab chiqarish dinamikasi va iqtisodiy siyosatiga ta'siri:

Iste'mol iqtisodiyotning asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib, milliy rivojlanish darajasini aniqlaydi. Iste'mol xarajatlari yalpi ichki mahsulot (YAIM) ning $2/3$ dan $3/4$ qismigacha tashkil qilishi mumkin. Iste'mol xarajatlari uy xo'jaliklari xarajatlarini o'z ichiga oladi:

- joriy iste'mol uchun-qisqa muddatli tovarlarni sotib olish foydalanish (oziq-ovqat, kiyim-kechak, poyabzal va boshqalar);
- uzoq muddatli tovarlarni iste'mol qilish uchun (mebel, avtomobillar, kompyuterlar va boshqalar, uy-joy bundan mustasno);
- xizmatlarni to'lash uchun.

Uy xo'jaliklari o'zlarining bir martalik daromadlarini iste'mol ga ajratadilar va tejaydilar. Biz uy xo'jaliklari tomonidan olingan barcha daromadlarni Y . orqali belgilaymiz, uy xo'jaliklari davlat tomonidan soliqqa tortiladi va transfer to'lovlari (bepul o'tkazmalar) olinadi. Biz quyidagicha belgilaymiz:

T – sof soliqlar (soliqlardan ushalaigan transfer to'lovlari),

$Y - T$ – soliqlardan keyin qolgan daromad.

Iste'mol miqdori (C) to'g'ridan-to'g'ri uy ho'jaliklari ihtiyoridagi daromad darajasiga bog'liq deb taxmin qiling, ya'ni:

$$C = f(Y - T).$$

Ushbu tenglama iste'mol funktsiyasi deb ataladi. Buning hosilasi bir martalik daromad funktsiyalari iste'mol ning qanday o'zgarishini ko'rsatadi daromadning ozgina o'zgarishi bilan va chegara deb ataladi

Ushbu funktsiya ning bir martalik daromad hosilasi daromadning ozgina o'zgarishi bilan iste'mol ning qanday o'zgarishini ko'rsatadi va iste'mol ning marginal tendentsiyasi (MRS - iste'mol ga haddan tashqari moyillik) deb ataladi. Odatda, $0 < MRS < 1$ qiymatlarini oladi.

Olingan daromaddan foydalanishning ikkinchi yo'nalishi Y investitsiyalar. Firmalar eskirgan pulni qaytarish uchun investitsiyalarni amalga oshiradilar uskunalar va kapital zaxirasini ko'paytirish. Investitsiyalar hajmi, yoqilgan talab qilinadigan foiz stavkasi miqdoriga bog'liq. Aloqa investitsiyalar va Real foiz stavkasi o'rtasida pasayish funktsiya tasvirlangan

$$I = I(r)$$

Iqtisodiyotda nominal hamda real stavka foizlari farqlanadi. Odatda "foiz stavkasi" atamasi investorlar qarz olish uchun to'laydigan nominal foiz stavkasi anglatadi, real foiz stavkasi r -nominal foiz stavkasi inflyatsiya yoki deflyatsiya darajasiga moslashtirilganidir.

(π)

Inflyatsiyani aniqlash uchun aniq formula quyidagicha ko'rinishga ega:

$$r = \frac{i - \pi}{1 + \pi}$$

Agar inflyatsiya, deflyatsiyalar darajasi katta bolmasa, formula quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$r \approx i - \pi$$

Investitsiyalar hajmini aniqlashda firmalar investitsiya loyihalarining rentabelligini ularni amalga oshirish xarajatlari bilan taqqoslashadi. Iste'mol muammolarini chuqurroq tahlil qilish uchun quyidagilarni ko'rib chiqamiz

bir nechta asosiy modellar, ya'ni J. Keynsom, I. Fischer, F. Modilyani va M. Fridman tomonidan yaratilgan.

Iste'mol chi funksiyasi birinchi marta J. Keyns o'z ilmiy ishida "Bandlik, foizlar va pulning umumiy nazariyasi" (1936) nashr etgan. Asosiy narsadan keyin psixologik qonun, Keynsning iste'mol funktsiyasini tuzishda birinchidan, iste'mol ning marginal moyillik ma'nosi 0 va 1 o'rtasida yotadi,

$$0 < \frac{\Delta C}{\Delta Y} < 1$$

ikkinchidan, iste'mol ga o'rtacha moyillik (ARS) ihtiyorimizdagi daromad o'sishi bilan kamayadi, ya'ni daromadga teskari proporsional. Ushbu taxminlarga asoslanib, Keynsning iste'mol qilish funktsiyasi quyidagicha chiziqli shaklda yoziladi:

$$C = \bar{C} + cY; \quad \bar{C} > 0, 0 < c < 1,$$

bu erda C – iste'mol;

Y – ihtiyoridagi daromad;

$\bar{C}$ – doimiy, ko'pincha avtonom iste'mol deb ataladi;

c – marginal moyillik iste'mol qilish.

Biroq, iqtisodiy modellarda ko'pincha bir necha boshqacharoq ko'rinishda ishlatiladi:

$$C = a + b(Y - T)$$

bu erda

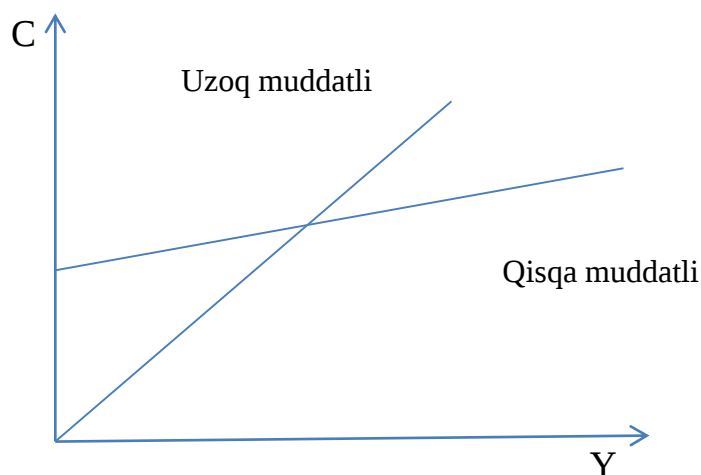
a – avtonom iste'mol, uning kattaligi o'lchamga bog'liq emas joriy bir martalik daromad (qarzga olingan hayot);

b – iste'mol qilishning eng yuqori tendentsiyasi;

$(Y - T)$ – ihtiyoridagi daromad.

Shuningdek, iste'mol ni tahlil qilishda ko'pincha vaqtinchalik afzallikning cheklangan normasi tushunchasi qo'llaniladi.

Vaqtinchalik imtiyozning cheklangan darajasi – bu kompensatsiya uchun yetarli bo'lgan kelajakdagi qo'shimcha iste'mol ning qiymati shaxsning umumiy farovonligi o'zgarmasligi sharti bilan joriy iste'mol birligidan voz kechish. Keynsning kitobi nashr etilgandan so'ng, iste'mol chilarning xatti-harakatlariga nisbatan uning xulosalarining to'g'riligi haqida baholash zarurati tug'ildi. Qisqa muddatli vaqt ketma-ketligini tahlil qilish Keynsning taxminlarini tasdiqladi, iste'mol qilishning cheklangan tendentsiyasi nol va bir oralig'ida, daromad o'sishi bilan iste'mol qilishning o'rtacha tendentsiyasi kamayadi. Daromad va iste'mol o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol funksiyasida juda kuchli bo'lganligi sababli, empirik tadqiqotlar Keynsning uchinchi gipotezasi, iste'mol miqdori birinchi navbatda daromad miqdori bilan belgilanishi aniqlandi. Biroq, uzoq muddatli vaqt oraligidagi istemolchilar xatti-harakatlari haqida o'rganishlar Simon Kuznets tomonidan 1869 yilda keltirilgan tajribalarga asoslanib, iste'mol ning daromadga nisbati daromadning sezilarli o'sishiga qaramay barqaror bo'lganligi kuzatiladi. Ushbu uzoq muddatli davrdagi iste'mol ni o'rganishda boshqa iqtisodchi olimlar ham xuddi shunday xulosaga kelishdi. Iste'mol ga o'rtacha moyillik – uy xo'jaliklari sarflaydigan bir martalik daromadning ulushi tovarlar va xizmatlarni iste'mol qilish – uzoq vaqt davomida taxminan doimiy qoladi. Simon Kuznets tomonidan 1869 yildan boshlab iste'mol chilarning xatti-harakatlari, iste'mol ning daromadga nisbati mukammal ekanligini ko'rsatdi sezilarli o'sishga qaramay, o'n yildan o'n yilgacha barqaror u o'rgangan davrda daromad. Ushbu tahlildan kelib chiqadiki, qisqa va uzoq muddatli davrlar farq qiladi va iste'mol ning ikkita funksiyasi mavjud (rasm. 9.1.):

11.1 -rasm. Iste'mol funksiyasi

Uzoq muddatli egri chiziq qisqa muddatliga nisbatan vertikal chiziqqa yaqinroq. Shuni ta'kidlash zarurki, ARS qisqa muddatli davrda pasayishga moyil, uzoq muddatda esa bu doimiy qiymatga ega. Iqtisodchilarga aynan shu ikki funktsiya mavjudligini tushuntirmoqchi edilar. 50-yillarda iste'mol miqdorini aniqlash uchun F. Modigliani tomonidan "hayot tsikli" va M. Fridmanning "doimiy daromad" haqidagi gepoezalari kerak bo'lgan. Ularning ikkalasi ham T. Fisherning iste'mol chining xulq-atvori nazariyasiga tayangan. Shuning uchun Modilyani va Fridman nazariyalarini ko'rib chiqishdan oldin bu iste'mol to'g'risida qaror qabul qilish orqali taxmin qilinadiki, hozirgi davrda odamlar nafaqat hozirgi daromadlariga orqa qilishadi, balki kelajakda ular kutgan daromadni ham kerakli harajatlarga taqsimlab qo'yishadi. I. Fisher tomonidan taklif qilingan joriy iste'mol ning kelajakdagi daromadlarga bog'liqligi modelini ko'rib chiqamiz.

.12. Investitsiyalarning dinamik modellari

12.1. Firma nazariyasidagi investitsiyalar.

YaIMning ikkinchi komponenti bo'lgan investitsiyalarga to'xtalib o'tamiz. Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra investitsiyalar yangi korxonalar qurish, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob – uskunalarni yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek investitsiyalar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlari ham kiritiladi. Investitsiyalarning turli guruhlashi mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p uch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar ob'ektiga ko'ra uch turga bo'linadi.

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari;
2. Tovar – moddiy zahiralariga investitsiya;
3. Uy-joy qurilishiga investitsiya.

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi.⁴⁷ Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'rsatadigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi. Avtonom investitsiyalarning grafigi investitsiyalar hajmi foiz

⁴⁷ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 65

stavkasi dinamikasiga teskari proporsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi. Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

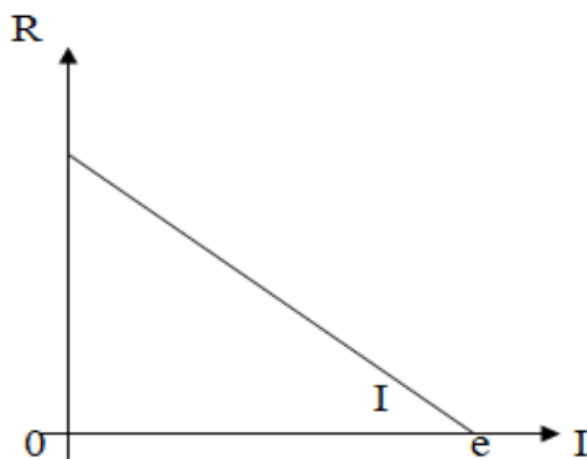
$$I = e - dR$$

Buyerda: I –avtonom investitsiya xarajatlari;

e – foiz stavkasi 0 ga teng bo'lgandagi investitsiya xarajatlarining maksimal hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatdagi, yer, foydali qazilma boyliklari va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishiga ta'sirchanligini miqdoriy belgilovchi empiric koeffitsient.

12.1-rasm. Avtonom investitsiya grafigi

12.1-rasm. Avtonom investitsiyalar grafigida e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko'p bo'lganda hamma mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli investitsiya xarajatlari ma'lum miqdor bilan chegaralanadi.

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar bu Akselerator modeli. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bo'lib kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o'rtasida teskari bog'liqlik bo'lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o'rtasida to'g'ri bog'liqlik bor. **Akselerator** – milliy daromadining o'sish kapital intensivligi koeffitsienti, iste'mol tovarlariga talabning o'sishiga olib keladigan dastlabki investitsiyalarning multiplikativ ta'siri natijasida olingan qo'shimcha daromad. Ularni ishlab chiqaradigan tarmoqlar ishlab chiqarishni

kengaytirmoqda, bu esa asosiy vositalarga investitsiyalarga bo'lgan talabning o'shishiga olib keladi va shu bilan birga iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning o'zgarishi investitsiya tovarlariga bo'lgan talabning kuchli o'zgarishiga olib keladi.

12.2. Tobin koeffitsienti hamda uning makroiqtisodiy ahamiyati.

1977 yilda Nobel mukofoti sovrindori Jeyms Tobin aktivlarning bozor bahosi va ularning almashtirish qiymati o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatkichini tasvirlab berdi va ommalashtirdi. Formula quyidagicha:

$$q = \text{OMV} / \text{NAV}$$

bu erda

OMV (bozor qiymati) — bozor kapitallashuvi,

NAV (sof aktiv qiymati) — ularning majburiyatlardan tozalangan qiymati.

Tobin koeffitsientini bitta kompaniya uchun ham, butun bozor uchun ham hisoblash mumkin.

Tobin koeffitsienti quyidagi qiymatlarga ega bo'lishi mumkin:

1. agar $q > 1$, ya'ni kapitallashuv sof aktivlar qiymatidan oshib ketadi — bu holda kompaniya bozor tomonidan ijobiy baholanadi;
2. agar $q < 1$, ya'ni bozor kapitallashuvi sof aktiv qiymatidan kam — bu qiymat kompaniyaning bozor tomonidan past baholanganligini ko'rsatadi;
3. agar $q = 1$ - neytral ko'rsatkich. Eng yaxshi foydalanish uchun.

Tobin koeffitsientini ma'lum bir kompaniya miqyosida yaxshiroq ishlatish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

- uni dinamikada ko'rib chiqish;
- bozor va sanoat qiymatlari bilan taqqoslash;
- kapitallashuvning daromadga nisbati (P/E) va boshqalar kabi boshqa ko'rsatkichlar yordamida uning qiymatlarini tahlil qilish.

Shuni ham yodda tutish kerakki, Tobin koeffitsientining qiymati quyidagilarga ta'sir qiladi:

bozor holati - agar bozorda ko'tarilish yoki pasayish bo'lsa, u indikatorning qiymatini mos ravishda o'sish yoki pasayish tomon burishi mumkin;

buxgalteriya hisobida aks ettirilmagan nomoddiy aktivlar, masalan, ishbilarmonlik obro'si, aloqalar va boshqalar — ular qanchalik muhim bo'lsa, indikatorning qiymati shunchalik katta bo'ladi;

bozordan tashqari omillar — janjallar kapitallashuvni pasaytirishi mumkin, bu esa ko'rsatkich qiymatiga salbiy ta'sir qiladi.

Iqtisodiyot miqyosida Tobin koeffitsientining past ko'rsatkichi investorlarning pessimizmini ko'rsatadi. Aksincha, uning qiymati qanchalik baland bo'lsa, bozorda rivojlanish istiqbollari ishonch shunchalik katta bo'ladi. Shunday qilib, Tobin koeffitsienti bozorning kompaniyaning sof aktivlari qiymatini qanchalik ijobiy baholashini tushunishga imkon beradi. Uning qiymati qanchalik katta bo'lsa, investorlar kompaniyaga shunchalik ishonadilar. Shunga qaramay, ushbu indikator ehtiyotkorlik bilan ishlatilishi kerak, albatta, biz allaqachon tasvirlab bergan fundamental tahlilning boshqa ko'rsatkichlari bilan birgalikda.

Tobin koeffitsienti (q) bir nechta omillarni aks ettiradi, masalan:

- Bozorning "kayfiyati"ni, masalan, tahlilchilarning kompaniyaning istiqbollari yoki turli mish-mishlar haqidagi fikrlari, baland mish-mishlar shaklida ifodalangan;

- Kompaniyaning intellektual kapitali.

Tobinning (q) bir nechta omillarning ta'sirini aks ettirganligi sababli, u faqat intellektual kapital qiymatining taxminiy qiymatini ko'rsatishi mumkin. Endi ko'plab kompaniyalar aqlli aktivlar qiymatini o'lchash yo'llarini ishlab chiqishga harakat qilmoqdalar.

Tobinning q marjinal koeffitsienti - bu ustav kapitalni ko'paytirish maqsadida firma qiymatining qo'shilgan kapital qiymatidan o'zgarishi ko'rsatkichidir.

Amalda Tobinning q ga to'g'ridan - to'g'ri teng bo'lmagan quyidagi formuladan foydalaniladi:

$q = (\text{aktivlarning bozor qiymati} + \text{majburiyatlarning bozor qiymati}) / (\text{aktivlarning balans qiymati} + \text{majburiyatlarning balans qiymati}).$

Shuningdek, Tobin koeffitsienti umuman bozor qiymatini aniqlashga imkon beradi. Hisoblash:

$q = (\text{butun fond bozorining qiymati}) / (\text{kompaniyalarning umumiy kapitali})$

Inflyatsiya davrida Tobinning q dan past bo'ladi P/B koeffitsient, qolgan vaqt Tobinning q dan oshadi P / B koeffitsient. Inflyatsiya darajasi juda yuqori bo'lgan davrda balans qiymati kompaniya aktivlarining haqiqiy qiymatini aks ettirmaydi, chunki aktivlarning shishgan narxlari balansda aks ettirilmaydi.

Korxonaning samaradorligini baholashda marketologlar va tahlilchilar turli ko'rsatkichlarga tayanadilar. Raqamlar kompaniyaning qaysi jihatlarda muvaffaqiyat qozonishini va qaerda muammolar mavjudligini va biznes jarayonlarini takomillashtirish zarurligini tushunishga yordam beradi. Asosiy ko'rsatkich-bu marja. Ko'pchilik bu haqda eshitgan, ammo hamma ham bu atamaning ma'nosi va maqsadini tushunmaydi.

Marja (margin) - bu bozorda harakatlanayotganda tovar qiymatining dinamikasini aks ettiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich. Aslida, kompaniyaning yalpi foydasi, ya'ni bu tovar yoki xizmatning yakuniy narxi va tannarxi o'rtasidagi farq. Marja mutlaq pul birliklari bilan o'lchanishi yoki foiz sifatida ifodalanishi mumkin. Sodir bo'ladi:

salbiy-tovarlarning sotish narxi sotib olishdan past bo'lsa, bu holat ko'pincha kredit to'lovlari bilan bog'liq;

maksimal-hatto nol narx va maksimal Marjada ham ko'rsatkich 100% dan oshmasligi kerak.

12.3. Investitsiya funktsiyasi. IS – LM dinamik modeli

IS – LM modelining mohiyati va AD – AS modeli bilan bog'liqligi. Tovar va pul bozorida umumiy muvozanatga erishish shartlari va makroiqtisodiy siyosat tadbirlarining bu ikki bozorga ta'sirini umumlashtirib tadqiq qilish IS - LM modeli yordamida bajariladi. IS - LM modeli birinchi marta 1937 yilda J. Xiks tomonidan keynsning makroiqtisodiy konsepsiyasini izohlash uchun taklif etildi hamda 1949 yilda A. Xansening "Monetar nazariya va fiskal siyosat" nomli kitobin ashri qilinganidan so'ng keng yoyildi. Shu sababli bu model Xiks modeli yoki Xiks – Xansen modeli deb ham yuritiladi. IS – LM modeli qisqa muddatli davrga ham tovarlar ham pul bozorida birgalikda muvozanat o'rnatilishi mexanizmini xarakterlaydi.⁴⁸ Bunda tovarlar bozori deganda ham iste'mol ham investitsion tovarlar bozori tushuniladi. Garchand iste'mol va investitsion tovarlarga talab turli omillar bilan belgilansada IS - LM modelida ular bir butun deb qaraladi. Pul bozori deganda xazina

⁴⁸ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 304

veksellari va tijorat qog'ozlari ko'rinishidagi qisqa muddatli kredit vositalarini oldi sotdi mexanizmi tushuniladi. Bu bozorni obligatsiyalar bozoridan farqlash zarur. Pulning obligatsiyalarda ifodalangan nisbiy bahosi obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasidir. "IS – LM modeli (investitsiyalar – jamg'armalar, likvidlilikni Afzal ko'rish – pul) –yalpi talab funksiyasini belgilovchi iqtisodiy omillarni aniqlash imkonini beruvchi tovar – pul muvozanati modeli"⁴⁹. AD – AS modelida Tovar va pul bozorlarining aloqasi e'tiborga olingan edi. Ya'ni tovarlar va xizmatlar baholarining ko'tarilishi pulga bo'lgan talabni oshirishi bu esa o'z navbatida foiz stavkasining ko'tarilishiga olib kelishi, oqibatda investitsiya xarajatlari va umuman yalpi xarajatlar kamayishi AD – AS modelida ko'zda tutilgan edi. IS-LM modeli AD – AS modelini qisqa muddatli davrga aniqlashtiradi va bu modelda har ikkala bozor yagona makroiqtisodiy tizimning sektorlari sifatida namoyon bo'ladi. Model bu sektorlarda tarkib topgan sharoitlarga bog'liq tarzda foiz stavkasi R bilan daromad darajasi Y ning muvozanatli darajasini belgilaydi.

Modelning asosiy tenglamalari.

IS – LM (investitsiya – jamg'armalar, likvidlilikning afzalligi – pul) modeli foiz stavkasi R bilan daromadlar Y ning bir vaqtning o'zida har ikkala bozorda muvozanatni ta'minlaydigan kombinatsiyalarini topish imkonini beradi. Modelning asosiy tenglamalari quyidagilar:

1. $Y = C + I + G + X_n$ — asosiy makroiqtisodiy ayniyat.

2. $C = a + b(Y - T)$ — iste'mol funksiyasi,

bu yerda $T = T_a + tY$.

3. $I = e - dR$ —investitsiya funksiyasi.

4. $X_n = d - m'Y - nR$ — sof eksport funksiyasi.

5. $M/P = kY - hR$ — pulga talab funksiyasi.

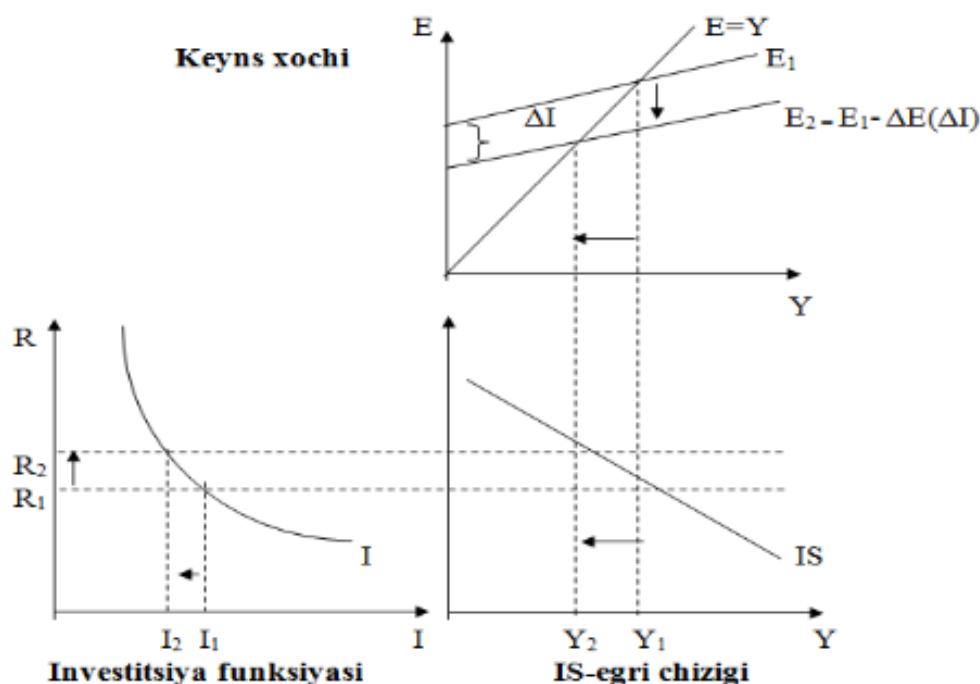
IS – LM modelida ko'rilgan barcha tenglamalar bajarilsa muvozanatga erishiladi. Modelning endogen o'zgaruvchilari Y, C, I, X_n va foiz stavkasi R. Modelning ekzogen o'zgaruvchilari G, Ms va chegaraviy soliq stavkasi t. a, b, c, d, m', n, k va h empiric koefitsientlar bo'lib musbat va nisbatan barqarordir. $Y_{haqiqiy} < Y_{potensial}$ bo'lgan qisqa

⁴⁹ Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник.-10-е изд.перераб. и доп.-М.:Издательство "МФПУ Синергия", 2013. с.191.

muddatli davrga muvozanat ko'rib chiqilayotganda, modelda, baholar darajasi o'zgarmas, foiz stavkasi R va daromad Y o'zgaruvchan deb olinadi.

IS – egri chizig'i va uning tenglamasi

IS – egri chizig'i tovarlar xizmatlar bozorida foiz stavkasi R va daromadlar darajasi Y ning kombinatsiyalarini xarakterlovchi, bir vaqtning o'zida asosiy makroiqtisodiy ayniyat, iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari qondiriladigan nuqtalarning geometric joylashuvini xarakterlaydi.

11.1-rasm, 11.2-rasm va 11.3-rasmlar.

Bu egri chiziqning har bir nuqtasida investitsiyalar va jamg'armalar o'zaro teng bo'ladi. IS – egri chizig'ini Keynes xochi va investitsiya funksiyasi grafigi yordamida keltirib chiqaramiz. (11.1-, 11.2-, va 11.3-rasmlar.)⁵⁰

Foiz stavkasining R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishi investitsiyalar miqdorini I_1 dan I_2 ga qadar kamayishiga olib keladi. Bu haqiqiy xarajatlarning egri chizig'ini E_1 dan E_2 ga qadar pastga tomon $\Delta E = \Delta I$ ga teng miqdorda surilishiga olib keladi. Oqibatda daromadlar miqdori Y_1 dan Y_2 qadar $\Delta Y = \Delta E \times m$ miqdorga pasayadi,

bu yerda. $m = 1/(1 - b(1 - T) + m')$

⁵⁰ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 315

Demak tovarlar va xizmatlar bozorida daromadlar darajasi va foiz stavkasi dinamikasi o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. R o'zgarmagan holda IS egri chizig'ining o'

ngga yoki chapga siljishi quyidagi omillar ta'sirida ro'yberadi:

-iste'mol xarajatlari darajasi;

-davlat xaridi darajasi;

-sof soliqlar (soliqlar – subsidiyalar – transfertlar);

-investitsiyalar hajmining (R ning mavjud stavkasida) o'zgarishi. IS tenglamasini iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari tenglamalarini asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib, uni R va Y ga nisbatan echib topiladi.

$$R = \frac{a + e + g}{d + n} - \frac{1 - b(1 - t) + m'}{d + n} Y + \frac{1}{d + n} G - \frac{b}{d + n} T_a ,$$

bu yerda $T = T_a + t Y$ ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$Y = \frac{a + e + g}{(1 - t) + m'} - \frac{1}{1 - b(1 - t) + m'} G - \frac{b}{1 - b(1 - t) + m'} T_a - \frac{d + n}{1 - b(1 - t) + m'} R$$

bu yerda, $T = T_a + t Y(1 - b(1 - t) + m')/(d + n)$ IS egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini ko'rsatadi va fiscal hamda pul kredit siyosati samaradorligining nisbiy parametrlaridan biri hisoblanadi.

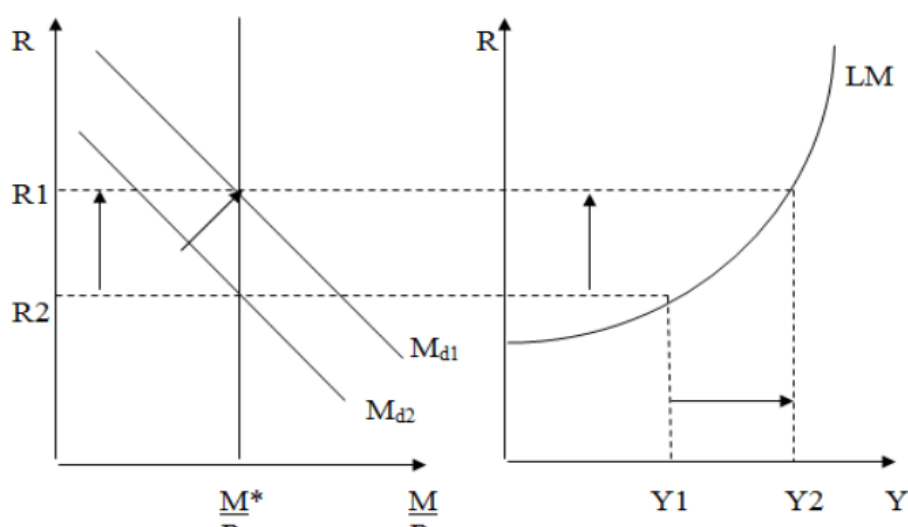
LM – egri chizig'i va uning tenglamasi.

LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi. LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pulga talab Md pul taklifi Ms ga teng bo'ladi (liquidity Preference = Money Supply). Pul bozorida bunday muvozanatga daroma dY ning oshishi bilan foiz stavkasi R ko'tarilsagina erishiladi. Ma'lumki, pulga talab miqdoriga foiz stavkasidan tashqari daromadlar darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Daromadlar yuqori bo'lsa, xarajatlar ham ko'p bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida iste'mol

va boshqa xarajatlar uchun pulga talabni oshishiga olib keladi. Shunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bo'lishi pul talabini oshiradi. Boshqacha aytganimizda, daromad va pulga talab dinamikasi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud. Pulga talab funksiyasini quyidagicha yozamiz:

$$M/R = L(R; Y)$$

Pul bozori holatini belgilovchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bunday o'zaro munosabatlarni 13.4-, 13.5-rasmlarda tasvirlaymiz.

13.4- rasm. Pul bozoridagi grafifi muvozanat grafifi

13.5-rasm. LM egri chizig'i

13.4-rasmdan ko'rinib turibdiki, pulga bo'lgan talab, foiz stavkasi pasayishi bilan, shuningdek, daromadlar ko'payishi natijasida ham oshadi. LM egri chizig'i o'ziga xos: gorizontaal va vertical konfiguratsiyaga ega.⁵¹ Daromadlarning oshishi natijasida pulga talab egri chizig'i M_{d1} yuqori surilib, M_{d2} holatini egallaydi va unda pul bozoridagi muvozanat nuqtasi, r_1 holatidan r_2 holatiga o'tadi. Shunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni LM egri chizig'i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o'rtasidagi munosabatlarni ko'rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo'lsa,

⁵¹ N. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013): 321

pulga bo'lgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo'ladi. LM egri chizig'i o'ziga xos konfiguratsiyaga ega: gorizantal qism va vertical qism. LM egri chizig'ining gorizantal qismi foiz stavkasi R ning minimal darajasidan pasaya olmasligini anglatadi, vertical qism foiz stavkasi R ning maksimal darajasi chegarasidan tashqarida hech kim o'z mablag'larining likvid (pul) shaklida ushlab turmasligini va ularni qimmatli qog'ozlarga aylantirishini anglatadi. LM egri chizig'ining gorizontali kesmasi foiz stavkasi foiz stavkasi R min. darajadan pastga tushishi mumkin emasligini ko'rsatadi. Egri chiziqning vertical kesmasi foiz stavkasining maksimal daraja R max. chegarasidan tashqarida hech kim jamg'armalarini likvid (pul) shaklida ushlab turmaydi va ularni qimmatli qohozlarga aylantiradi. Baholarning o'zgarishi hamda pul taklifi hajmidagi o'zgarishlar LM egri chizig'ining o'ngga yoki chapga siljishiga olib keladi. LM egri chizig'i tenglamasi pulga talab funksiyasini R va Y ga nisbatan echib topiladi.

R ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$R = (k/h)Y - (1/h)(M/P)$$

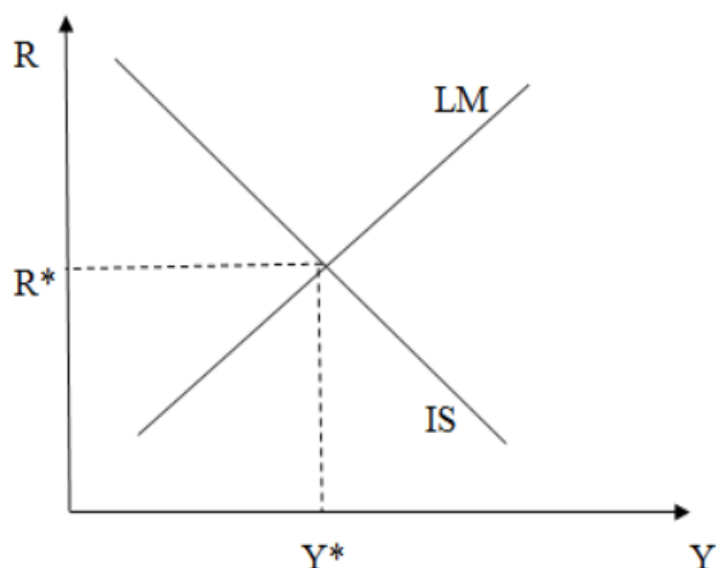
Y ga nisbatan LM egri chizig'i tenglamasi quyidagicha:

$$Y = (1/k) (M/P) + (h/k) R$$

k/h koefitsienti LM egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini xarakterlaydi hamda fiscal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligi baholaydi.

IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat holatini ko'rsatadi. Bu nuqta o'zida shunday foiz stavkasi «R» ni va daromad darajasi «Y» ni aniqlaydiki, bunda tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif hamda real pul mablag'lariga bo'lgan talab va ularning taklifi o'zaro teng bo'ladi. (13.6-rasm.)

13.6-rasm. IS –LM modelidagi iqtisodiy muvozanat

bu yerda:

R^* - muvozanatli foiz stavkasi;

Y^* - muvozanatli daromad hajmi.

IS va LM egri chiziqlarining o'zaro kesishishi pul taklifi investitsiyalar va jamg'armalarni o'zaro tenglashtiruvchi foiz stavkasi shakllanishi uchun yetarli ekanligini anglatadi. IS egri chizig'i rejalashtirilgan xarajatlarga bog'liq bo'lganligi uchun uning o'zgarishi fiscal siyosatidagi o'zgarishlarni xarakterlaydi. LM pul taklifiga bog'liq bo'lganligi uchun undagi o'zgarish monetary siyosat tadbirlari natijasini ko'rsatadi. Bundan xulosa shuki IS – LM modeli fiscal va monetary siyosatning iqtisodiyotga birgalikda ko'rsatadigan ta'sirini baholash imkonini beradi. Davlat xarajatlarining o'sishi yoki soliqlarning kamayishi IS egri chizig'ini o'ngga siljitadi. Davlat xarajatlarining kamayishi va soliqlarning oshishi esa bu egri chiziqni chapga siljitadi. Xuddi shuningdek pul taklifining oshishi LM egri chizig'ini o'ngga, kamayishi esa chapga siljitadi. IS – LM modeli ma'lum makroiqtisodiy natijalarga erishishning turli variantlarni ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Bir bozorda bo'lgan o'zgarish ikkinchi bozorga ham ta'sir etadi. Masalan Markaziy bank ochiq bozordan obligatsiyalar sotib ola boshladi. Natijada pul taklifining ko'payishi (LM egri chizig'ini o'ngga siljishida aks etib) foiz stavkasining pasayishini keltirib chiqaradi. Monetar impuls ta'sirida, ya'ni, foiz stavkasining pasayishi oqibatida investitsiya xarajatlari ko'payadi va IS egri chizig'i ham o'ngga siljib yangi nuqtada muvozanat o'rnatiladi. Agar

modelda muvozanati LM egri chizig'ining gorizontal (keyns) kesmasida yuzaga kelsa pul massasining ko'paytirilishi investitsiyalar, ishlab chiqarish va bandlilikning o'sishiga olib kelmaydi. Bu iqtisodiy tizimda aloqalar buzilganligidan dalolat beradi. Bunda pul taklifining o'sishi tovarlar bozoriga ta'sir ko'rsata olmaydi, chunki pul bozorida foiz stavkasini kamaytirish imkoniyati qolmaydi. Bunday vaziyat likvidlilik tuzogi nomini olgan. "Likvidlilik tuzog'i vaziyatida kredit (monetar) siyosat yalpi talab va milliy daromadni rag'batlantirish vositasi sifatida kutilgan samarani keltirib chiqarmaydi va shu sababli, keynschilar fikriga ko'ra, (ixtiyorimizda) faqat bir dastak – soliqlar va hukumat xarajatlari orqali yalpi talabga bevosita ta'sir ko'rsatadigan fiskal siyosatgina qoladi"⁵². Agar modelda IS egrichizig'i LM egri chizig'ining vertical kesmasidan kesib o'tganda yuz bergan bo'lsa pul taklifini oshirish milliy daromadning o'sishiga va foiz stavkasining pasayishiga olib keladi. Aksinsa davlat xarajatlarining oshirilishi esa, keynschilar fikriga ko'ra, bu kesmada yalpi talabga va milliy daromar hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi. Agar IS egri chizig'i vertical ko'rinishda bo'lsa, ya'ni investitsiyalarga talab foiz stakasi o'zgarishiga ta'sirchan (elastik) bo'lmagan, masalan investorlar kelajakdagi bozor konyukturasining noaniqligi sababli o'z investitsiyalari istiqboliga tushkun baho bersalar investitsion tuzoq yuzaga keladi. Investitsion tuzoq shuni anglatadiki IS egri chizig'i vertical bo'lganda LM egri chizig'ining siljishlari real daromad miqdorini o'zgartirmaydi. Bu holatda pul – kredit siyosati yalpi talalab va milliy daromad hajmiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, fiskal siyosat esa samarali bo'ladi. Demak pul – kredit siyosati foiz stavkalari yuqori bo'lganda samarali bo'ladi. Fiskal siyosat esa foiz stavkasi minimal, ya'ni LM egri chizig'i gorizontal, IS egri chizig'i esa vertical bo'lganda samaraliroq bo'ladi. Model yordamida makoiqtisodiy siyosat variantlarini tanlash, shuningdek usullarini muvofiqlashtirilgan holda qo'llash va siqib chiqarish samaralarini kamaytirish yo'llarini tahlil etish mumkin. Demak, IS-LM modeli Tovar va pul bozorlarining o'zaro aloqalarini va har ikki bozorda birgalikda muvozanat o'rnatilishi mexanizmini izohlovchi modeldir. IS egri chizig'i tovar va xizmatlar bozorida paydo bo'ladigan daromadlar darajasi va foiz stavkasining kombinatsiyalarini ko'rsatadi. IS egri chizig'ining har bir

⁵² Ивашковский С.Н. Макроэкономика: Учебник.-2-е изд., доп.-М.: Дело, 2002, с. 219 .

nuqtasida tovar pul bozorida muvozanat tarkib topadi. LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasining kombinatsiyalarini ko'rsatadi. LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pul bozorida talab va taklif o'zaro teng bo'ladi. IS va LM egri chiziqlarining kesishuv nuqtasi har ikki bozor uchun muvozanat nuqtadir. Bu nuqtada asosiy makroiqtisodiy ayniyat iste'mol, investitsiya, sof eksport va pulga talab funksiyalari tengligini to'liq qanoatlantiradi. Model unda IS va LM egri chiziqlarining holati aks ettiradigan makroiqtisodiy vaziyatdan kelib chiqib makroiqtisodiy siyosat usullarning qay birini qo'llash, yoki ularni muvofiqlashtirish masalalarini hal etish imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. IS – LM modeli qanday maqsadga xizmat qiladi va unga ehtiyojni qanday asoslab berish mumkin?
2. IS – LM modelining asosi bo'lgan tenglamalarni sanab bering va ularga tavsif bering.
3. IS egri chizig'ining mohiyati nimada va qanday keltirib chiqariladi?
4. LM egri chizig'ining asosiy o'zgaruvchilari nimalardan iborat va u qanday keltirib chiqariladi?
5. IS egri chizig'i tenglamasidagi qaysi parameter fiscal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligini belgilaydi va nima sababli?
6. Modelda makroiqtisodiy siyosat yuzaga kelishining shartlari qanday?
7. Likvidlilik tuzog'i qachon vaziyatda yuzaga keladi va makroiqtisodiy siyosatga qanday ta'sir ko'rsatadi?
8. "Investitsion tuzoq" atamasi qo'llaniladigan makroiqtisodiy vaziyatni tavsiflab bering.

13. Markazlashgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishning makroiqtisodiy muammolari

13.1. Markazlashgan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish boshlanishidan oldingi umumiy makroiqtisodiy sharoitlar.

Rejalashtirilgan iqtisodiyot yoki rejalashtirilgan ho'jalik bu buyruqbozlik iqtisodiyoti — moddiy resurslar davlat yoki jamoat mulki bo'lgan va markazlashtirilgan tarzda taqsimlanadigan iqtisodiy tizim,

bunda shaxslar va korxonalarni markazlashtirilgan iqtisodiy rejaga muvofiq harakat qilishga majbur qiladi. Markazlashtirilgan rejalashtirish tizimi SSSR va o'zlarini sotsialistik deb tan olgan boshqa mamlakatlarda mavjud edi. Dirijizm shaklida u ikkinchi jahon urushi paytida va etakchi kapitalistik mamlakatlarda, masalan, Buyuk Britaniya va Frantsiyada faol ishlatilgan.

Rejalashtirilgan iqtisodiyot markazlashgan va markazlashtirilmagan rejalashtirish yoki ishtirok etishga asoslangan iqtisodiy rejalashtirish shakllaridan foydalanishi mumkin. Rejalashtirilgan iqtisodiyot rejadan tahqari bo'lmagan iqtisodiyotdan, ayniqsa bozor iqtisodiyotidan farq qiladi, bu erda bozorlarda ishlaydigan avtonom firmalar ishlab chiqarish, taqsimlash, narxlash va boshqalardir.

Rejalashtirilgan (buyruq va ma'muriy) boshqaruvda davlat organlari barcha tovarlar va xizmatlarning assortimenti va ishlab chiqarish hajmini deyarli to'liq rejalashtiradilar, barcha mahsulotlar narxlarini va barcha ish haqi miqdorini tartibga soladilar (buyruq usullari bilan). Investitsiya qarorlari ham markazlashtirilgan tarzda qabul qilinadi.

Bunday iqtisodiy tizim ko'pincha ishlab chiqarish vositalariga to'liq yoki qisman xususiy egalik qilishni rad etadi va o'zini bozor iqtisodiyotiga qarshi qo'yadi.

Afzalligi rejali iqtisodiyot tufayli ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish. Inqiroz sharoitida muhim bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lum mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun barcha resurslarni jamlash qobiliyatiga ega.

Kamchiliklari - Markazlashtirilgan tizimlarda ko'p vaqt talab qiladigan rejalashtirish jarayonidir

Markazlashtirilgan rejalashtirish elementlari, shu jumladan bozor iqtisodiyotiga o'tgan ko'plab mamlakatlar tomonidan qo'llanilgan. Shunday qilib, ikkinchi jahon urushi paytida ular barcha urushayotgan davlatlarda keng qo'llanilgan va undan keyin besh yillik rejalar hatto monarxiya Nepalida ham joriy qilingan. G'arbiy Evropaning ko'plab mamlakatlarida indikativ rejalashtirish qo'llaniladi. Shu jumladan Frantsiyada rejalashtirish bo'yicha bosh komissar lavozimi mavjud. Davlatning iqtisodiyotdagi va qo'shni Belgiyadagi roli katta, YAIM tarkibidagi davlat xarajatlari 55% ni tashkil qiladi. Rejalashtirish va muhim davlat sektori ham Skandinaviya mamlakatlari bilan ajralib turadi.

Shunday qilib, Norvegiyada neft va gaz va biologik resurslar davlat qo'lida va ular tomonidan boshqariladi. Ushbu mamlakatlarda xususiy mulk daxlsizligi printsipi to'liq amal qiladi.

Rejalashtirilgan iqtisodiyotning birinchi jiddiy tanqidchilaridan biri Lyudvig fon Mises edi. 1922 yilda "sotsializm" kitobi nashr etildi, unda muallif sotsializm g'oyalarini tanqid qildi va birinchi marta sotsializm va sotsialistik iqtisodiyotning mumkin emasligini isbotlashga harakat qildi.

Rejalashtirilgan iqtisodiyotning kamchiliklariga quyidagilar kiradi:

- talab qilinadigan tovarlar va xizmatlarning etishmasligiga olib kelishi mumkin bo'lgan jamiyat ehtiyojlariga tezkor javob berishning murakkabligi, investitsiyalar, ma'lum bir mahsulot (xizmat) ishlab chiqarish hajmi to'g'risida noto'g'ri qarorlar qabul qilish ehtimoli yuqori;

- byudjetning yumshoq cheklovlari, bankrotlikning yo'qligi va davlat tomonidan zararli korxonalarni sun'iy ravishda saqlab qolish ishlab chiqarish resurslarining ortiqcha sarflanishiga yordam beradi;⁵³

- ishlab chiqaruvchilar resurslardan samarali foydalanish, tovarlar va xizmatlar assortimentini kengaytirish, innovatsiyalar uchun rag'batlantirmaydi⁵⁴;

- rejani ortiqcha bajarish istagi mahsulot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bularning barchasi o'sishni samarali boshqarishning mumkin emasligini ko'rsatadi.

E. Zaleski Stalin davridagi rejalashtirish kitobida besh yillik rejalar haqiqat bilan unchalik aloqasi yo'qligini, operatsion rejalar bilan erkin bog'liqligini va yomon bajarilganligini ko'rsatdi. Birinchi besh yillik rejaning rejalashtirilgan vazifalari o'rtacha 60% dan kam, ikkinchi besh yillik reja 70% dan sal ko'proq bajarildi. Uchinchi besh yillik reja urush bilan to'xtatildi. To'rtinchi besh yillik reja, shuningdek, yillik operatsion rejalar yig'indisiga teng kelmadi. Mudofaa sanoatining beshinchi besh

⁵³ Wang, B. and Li, X., 2017. «Big Data, Platform Economy and Market Competition: A Preliminary Construction of Plan-Oriented Market Economy System in the Information Era». // World Review of Political Economy, Vol. 8, No. 2 (Summer 2017), pp. 138—161. (перевод — Бинбин Ванг, Сяоан Ли. Большие данные, платформенная экономика и рыночная конкуренция: Предварительная разработка планово-ориентированной рыночной экономики в информационную эру)

⁵⁴ Bergson A. The Economics of Soviet Planning. — New Haven: Yale University Press, 1964.
Ellman M. Socialist Planning. — Cambridge: Cambridge University Press, 3rd ed. 2014.

yillik rejadagi rejalarini amalga oshirish belgilangan maqsadlardan ancha orqada qoldi.⁵⁵

Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra (G.D. Gloveli, M. Kastels va E. Kiseleva, J. Kornay), markazlashtirilgan rejalashtirish tizimi uzoq muddatli rejalar bilan ilmiy-texnik taraqqiyotning so'nggi yutuqlariga tezkor javob bera olmaydi, bu esa ishlab chiqarish samaradorligi va mamlakatning iqtisodiy faoliyatiga salbiy ta'sir qiladi. Rejalashtirilgan iqtisodiyot bir xil turdagi ommaviy tovarlarga bo'lgan talabni qondirishga qodir (masalan, harbiy sanoat mahsulotlari: avtomatlar, tanklar; mol go'shti guveç) yoki ishlab chiqarish xarajatlari juda yuqori bo'lishi mumkin bo'lgan noyob mahsulotlar uchun (masalan, reaktiv dvigatellar, sun'iy yo'ldoshlar, kosmik texnologiyalar).

13.2. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy maqsadlari.

Vashington konsensusining kontsepsiyasi va nomi birinchi marta 1989 yilda taqdim etilgan iqtisodchi Jon Wilyamsondan Xalqaro iqtisodiyot instituti, xalqaro iqtisodiy fikr markazi Vashingtonda joylashgan Wilyamson ushbu atamani o'sha paytdagi Vashingtonda joylashgan Xalqaro Valyuta Jamg'armasi, Jahon Banki va AQSh Moliya Vazirligi kabi Lotin Amerikasidagi mamlakatlarning tiklanishi uchun zarur bo'lgan siyosat bo'yicha tavsiyalar orasida umumiy bo'lgan mavzularni sarhisob qilish uchun ishlatgan. 1980-yillardagi iqtisodiy va moliyaviy inqirozlardan.

Dastlab olim tomonidan aytilgan konsensusga nisbatan o'ziga xos siyosiy tavsiyalarning o'nta to'plami kiritilgan:

1. Fiskal siyosat yalpi ichki mahsulotga nisbatan katta moliyaviy kamomadlarni oldini olish bilan intizom;

2. Davlat xarajatlarini subsidiyalardan (ayniqsa, beg'araz subsidiyalar) boshlang'ich ta'lim kabi kambag'allarga yordam beradigan o'sishni qo'llab-quvvatlovchi asosiy xizmatlarga keng yo'naltirish;

3. birlamchi tibbiy yordam va infratuzilma investitsiyalari;

4. soliq islohoti, soliq bazasini kengaytirish va o'rtacha me'yoriy soliq stavkalarini qabul qilish;

5. foiz stavkalari bozorda aniqlangan va haqiqiy (ijobiy), (lekin o'rtacha) ijobiy;

⁵⁵ Zaleski E. Stalinist Planning for Economic Growth, 1933—1952. — Chapel Hill: The University of North Carolina Press (англ.)рус., 1980.

6. raqobatbardosh valyuta kurslari;
7. savdoni erkinlashtirish: miqdoriy cheklovlarni (litsenziyalash va h.k.) yo'q qilishga alohida urg'u berib, importni erkinlashtirish;
8. har qanday savdoni himoya qilish past va nisbatan bir xilda ta'minlanishi kerak tariflar;
9. ichkarini erkinlashtirish to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar;
10. xususiylashtirish ning davlat korxonalarini;
11. Tartibga solish: moliya institutlari tomonidan xavfsizlik, atrof-muhit va iste'mol chilar huquqlarini himoya qilish asoslari va prudensial nazoratdan tashqari, bozorga kirishga to'sqinlik qiladigan yoki raqobatni cheklaydigan qoidalarini bekor qilish;
12. Huquqiy xavfsizlik - mulk huquqi.

Vashington konsensusining hukumatlar tomonidan keng qabul qilinishi, bunga katta darajada munosabat bo'ldi makroiqtisodiy Lotin Amerikasining aksariyat qismida va boshqa rivojlanayotgan mintaqalarda o'tgan asrning 80-yillarida sodir bo'lgan inqiroz. Inqiroz turli xil kelib chiqishlarga ega edi: paydo bo'lganidan keyin import qilinadigan neft narxining keskin ko'tarilishi OPEK, tashqi qarzlarning darajasining o'sishi, AQSh (va shu sababli xalqaro) foiz stavkalarining ko'tarilishi va yuqorida aytib o'tilgan muammolar natijasida qo'shimcha xorijiy kredit olish imkoniyatini yo'qotish. Lotin Amerikasida va boshqa joylarda ko'plab rivojlanayotgan davlatlar hukumatlari tomonidan bir necha o'n yillar davomida olib borilgan import o'rnini bosuvchi siyosat, eksportni tez sur'atlarda kengaytirish uchun o'zlarining iqtisodiyotini yaroqsiz holga keltirdi va import qilinadigan neftning qo'shimcha xarajatlarini to'lash uchun (aksincha, ko'plab mamlakatlar) ko'proq ergashgan Sharqiy Osiyoda eksportga yo'naltirilgan strategiyalar, eksportni yanada kengaytirishni nisbatan osonroq deb topdi va shu bilan tashqi zarbalarni iqtisodiy va ijtimoiy buzilishlarga olib kelishga muvaffaq bo'ldi). Tashqi qarzlarni yanada kengaytira olmagan yoki eksportdan tushadigan daromadlarni osonlikcha oshirib bo'lmaydigan ko'plab Lotin Amerikasi davlatlari katta moliyaviy intizom orqali umumiy ichki talabni kamaytirishning muqobil alternativalariga duch kelmadilar, shu bilan birga

proteksionizmni kamaytirish va o'z iqtisodiyotlarining eksportga yo'nalishini oshirish siyosatini qabul qildilar.⁵⁶

13.3. O'zbekistonning iqtisodiy islohotlar davrida fiskal hamda monetar siyosati.

Pul-kredit siyosatinining tamoyillari va vositalari.

Pul-kredit siyosati deganda tola bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishda inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf qilish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirish tushuniladi.

Pul siyosatida pul massasi miqdori, foiz darajasi va kreditlar boshqariladi. Foiz darajasi ustidan nazorat foizning hisob stavkasi darajasini aniqlash orqali amalga oshiriladi. Foizning hisob stavkasi – bu markaziy bank tomonidan tijorat banklarga qisqa muddatga beriladigan kreditlarning foiz me'yori. Bu siyosat markaziy bank tomonidan olib boriladi.

Hozirda barcha mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda **ochiq bozorda operatsiyalar (inglizcha – Open market operations)**, ya'ni davlat qimmatli qog'ozlarni taklif qilish usulidan foydalaniladi. Ushbu operatsiyalarni asosan markaziy bank amalga oshiradi. Bunda Markaziy bank xazina qimmatli qog'ozlarni sotish yoki xarid qilish yo'li bilan pul taklifiga ta'sir etadi, ya'ni pul bozoridagi talab va taklif muvozanatini ta'minlaydi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi sharoitida Markaziy bank ortiqcha pul massasini bartaraf etishga harakat qiladi. Buning uchun u qimmatli qogozlarni aholi va banklarga sotadi. Davlat qimmatli qog'ozlarining taklifi oshib borgan sari ularning bozor narxi pasayadi, o'z navbatida unga bo'lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog'ozlarni ko'proq xarid qila boshlaydilar, pirovard natijada banklarning rezervlari qisqaradi. O'z navbatida bu hol pul taklifining bank multilikatoriga teng nisbatda qisqarishiga olib keladi.

Endi pul bozorida pul miqdori kamayib ketgan holatni ko'rib chiqamiz. Bu holatda Markaziy bank pul taklifini ko'paytirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshiradi. Banklar va aholidan qimmatli qogozlarni sotib

⁵⁶ See e.g., Patrice Franko, "The Puzzle of Latin American Development" (3rd edition, 2007), or Michael Read, "Forgotten Continent" (2007).

ola boshlaydi, bunda davlat ularga bo'lgan talabni oshiradi. Natijada qimmatli qog'ozlarning bozor narxi ko'tariladi va avtomatik ravishda unga bo'lgan foiz miqdori pasayadi. Bu esa aholi va banklarning ularni ko'proq sotishga harakat qilishiga olib keladi. Bu esa bank rezervlari va pul taklifining ortishiga olib keladi. Ochiq bozordagi operatsiyalar iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar (AQSH, Angliya, Germaniya, Kanada va boshqalar)da XX asrning 40-yillarida davlat obligatsiyalari bozorining nihoyatda kengayishi va ularning markaziy banklar tomonidan faol sotib olinishi orqali pul-kredit siyosatining asosiy dastagiga aylangan bo'lib, ushbu amaliyot bugungi kunda, iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar markaziy banklari tomonidan ham pul mablaglariga bo'lgan taklifni nazorat qilish hamda tartibga solib turishda eng muhim dastakka aylandi.

Pul – kredit (monetar) siyosatini amalga oshirishning yana bir vositasi, bu **hisob – kitob stavkasi siyosatidir**. Hisob – kitob stavkasini Markaziy bank belgilaydi. Agarda ushbu stavka past bo'lsa unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar. Buning natijasida banklarning ortiqcha bank rezervlari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdori oshadi. Agar hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar. Pirovard natijada esa ortiqcha bank rezervlari kamayadi, buning natijasida esa muomaladagi pul miqdori kamayadi. Amaliyotda davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qiladilar. **Pul kredit siyosatining vositalaridan yana biri – bu majburiy bank rezervlarining me'yorini o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zaxira (rezerv) talablari (inglizcha – Reserve requirements)** – pul – kredit siyosatining an'anaviy vositalaridan biri hisoblanib, AQSH Federal Zaxira Tizimi (Federal Reserve System) tomonidan mamlakat bank tizimining likvidliligiga ta'sir etish maqsadida 1863 yilda ishlab chiqilgan⁵⁷, Bugungi kunda, dunyoning ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlari (AQSH, Shveytsariya, Xitoy, Rossiya, Hindiston, Braziliya va boshqalar)da majburiy zaxira talablari qo'llanib kelinmoqda. Majburiy bank rezervlarining me'yorini (MBRM) Markaziy bank belgilaydi.

Agar markaziy bank MBRM kamaytirs, ortiqcha bank rezervlari ortadi, bu esa pul taklifining oshishiga olib keladi. Masalan, ushbu norma

⁵⁷ https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/0693_lead.pdf

20% bo'lsa, unda bankka qoyilgan 200 ming so'mdan 40 ming so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 160 ming so'mni qarzga berish mumkin bo'ladi. Endi faraz qilamizki, norma 10% ga tushirildi, unda bank 180 ming so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi. MBRMni oshirish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi, zero bu banklarning ortiqcha bank rezervlarini kamaytirishiga olib keladi.

Pul – kredit (monetar) siyosatini o'tkazishda bu vosita kuchli, ammo shu bilan birga qo'pol hisoblanadi, chunki u butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Banklarning majburiy rezervlarini o'zgartirish banklarning depozit (pul omonatlari) va kredit miqdorida katta o'zgarishga olib keladi. Shuning uchun majburiy bank rezervlarining me'yorini o'zgartirish siyosati mamlakatlarda o'ta zarur bo'lganda qo'llaniladi.

Davlat tomonidan amalga oshiralidigan kredit – pul (monetar) siyosati YaMM, bandlik va narxlar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilamizki, iqtisodiyotda ishlab chiqarish kamaymoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat markaziy bank orqali pul taklifini yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida tartibga solishga harakat qiladi. Buning natijasida pul taklifi oshadi, foiz stavkasi esa pasayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida YaMM miqdori ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning kamayishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, aholining daromadlari oshadi.

Monetar siyosatining oqibatlari to'grisida gapirganda qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlardagi oqibatlarni farqlash zarur. Agar qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirish va buning natijasida YaMM miqdorining o'sishini ragbanlantirgan bo'lsa, bu bilan ma'lum samaradorlikka erishadi, biroq, uzoq muddatli davrda esa bu choralarni samaradorligi pasayadi.⁵⁸

Shuni ham ta'kidlash joizki, monetar siyosat asosida pul nazariyasi yo'tadi. Ko'p yillardan beri ushbu nazariyaga ikki xil yondashuv mavjud. Birinchi yondashuv takomillashtirilgan keynscha nazariya va ikkinchi yondashuv esa zamonaviy pul miqdori nazariyasi (monetarizm). Ushbu ikkala nazariya tarafdorlari pul taklifining nominal yalpi milliy mahsulotga (YaMM) ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha monetar siyosat asosiga foiz stavkasi

⁵⁸ A.M.Tursunov. Iqtisodiyot. Oquv qollanma. —Ilm-ziyo-zakovatl. Toshkent – 2021.

darajasi, monetaristlar fikricha esa – pul taklifining darajasi asos qilib olinishi zarur. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb biladilar, chunki mavjud bozor mexanizmi o'zini – o'zi tartibga sola olmaydi deb hisoblaydilar. Monetaristlar esa, bozor iqtisodiyoti o'zining mexanizmi bilan o'zini - o'zi tartibga soladi, shuning uchun davlatning aralashuvini ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaMM ta'sirini quyidagi ketma – ketlikda amalga oshadi deb hisoblaydilar: pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasini o'zgartirishga, foiz stavkasi esa oz navbatida investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgarishi orqali YaMMga ta'sir etadi.

Monetaristlar esa bu borada shunday deydilar: pul miqdorining o'zgarishi bilan YAMM ning o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud, ya'ni pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM ni o'zgarishga olib keladi.

Keynschilarning asosiy tenglamasi quyidagicha:

$$YaMM = C + I + G + MN$$

Bu yerda:

C – aholi iste'mol i xarajatlari,

I - investitsiya,

G – davlatning Tovar va xizmatlarni sotib olishga xarajatlari,

MN – sof eksport.

Agar $P \times Q$ bo'lsa, unda tenglamani quyidagicha yozish mumkun boladi.

Monetaristlar $M \times V = P \times Q$ tenglamaga asoslanadilar.

unda tenglamani quyidagicha yozish mumkun bo'ladi.

$$M = \frac{YAMM}{V}$$

bu yerda:

M – pul taklifi;

V – pulning aylanish tezligi yoki oboroti soni;

P – tovar va xizmatlarning o'rtacha narxi;

Q – sotilgan tovarlarning soni.

Bunda monetaristlar V barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa u barqaror emas deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan, monetaristik siyosatining modellari bu ikki yondashuvning sintez qilingan variantidir. Ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy taraflarini qo'shib o'zida aks ettirgan monetaristik siyosatning variantlaridir.

Pul-kredit siyosatining pirovard maqsadi – mamlakatda barqaror past darajadagi inflyatsiyani ta'minlashdan iborat. Bu maqsadga erishish esa aholi turmush darajasining yaxshilanishiga va farovonligining oshishiga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, narxlar o'sish sur'atlarining pasayishi va barqarorlashishi davlat iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri bolishi kerak. Mamlakatimizda ichki narxlar barqarorligi ta'minlanishi makroiqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikning kafolati bo'lib, iqtisodiy islohotlarni jadallashtirish va rivojlantirish dasturlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning zamini hisoblanadi. Inflyatsiyaning past va barqaror ko'rsatkichlari iqtisodiy oshishni ta'minlash, ishlab chiqarish raqobatbardoshligi va aholi farovonlik darajasini oshirishning muhim omili sanaladi.

O'zbekiston Respublikasida Markaziy banki pul-kredit siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- inflyatsiyaning doimiy amal qiladigan maqsadini belgilash va uni keng jamoatchilikka yetkazish;

- pul bozoridagi foiz stavkalarini tartibga solish va inflyatsiyaviy jarayonlarni boshqarish maqsadida pul-kredit siyosatining keng qamrovli dastaklarini qo'llash;

- pul – kredit siyosati sohasida obyektiv qarorlar qabul qilish maqsadida

ichki va tashqi bozorlarda mavjud bo'lgan ochiq ma'lumotlarni hisobga olgan holda batafsil makroiqtisodiy tahlil va prognozlarni amalga oshirish.

Hozirgi davrda mamlakatimizda davlat tomonidan olib borilayotgan pul kredit siyosatida uning jahonda tan olingan vositalaridan foydalanib kelinmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ochiq bozor operatsiyalarini faollashtirish maqsadida 2018 yildan davlat qimmatli qog'ozlarini muomalaga chiqarish borasida Moliya vazirligi bilan tegishli tadbirlarni amalga oshirib kelmoqda. Bunda, bozorning foiz stavkalari va bank tizimida (tijorat banklari)gi likvidlilik darajasiga ta'sir ko'rsatish, shuningdek, iqtisodiyotdagi pul massasi hajmi ozgarishini muvozanatlashtirish maqsadida Markaziy bank ochiq bozorda davlat

qimmatli qogozlarini, shuningdek, o'zi chiqargan obligatsiyalarni hamda boshqaruv qaroriga kora boshqa qimmatli qogozlarni (xorijiy davlatlar qimmatli qogozlari (obligatsiya, veksel, depozit sertifikatleri va boshqalar) hamda mahalliy korporativ obligatsiyalar) sotib olishi va sotishi mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Markaziy bank faqat pul-kredit siyosatini amalga oshirish maqsadida obligatsiyalar emissiyasi (muomalaga chiqarish)ni amalga oshiradi. Shuningdek, obligatsiyalarning emissiyasi, joylashtirilishi, muomalada bo'lishi hamda muomaladan chiqarilishi tartibi va shartlari Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Xalqaro amaliyotda davlat qimmatli qog'ozlarining doimiy muomalada bo'lishi nafaqat davlat byudjeti defitsitini moliyalashtirishning maqbul yo'li, balki mamlakat moliya bozorini rivojlantirishning muhim instrumenti bo'lib hisoblanadi.⁵⁹

Mamlakatimizda 2020 yilning 11 sentyabrdan boshlab Markaziy bank asosiy stavka 14% ni tashkil etadi. Markaziy bank asosiy stavkasi pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlaridan biri hisoblanadi. Banklararo pul bozoridagi foiz stavkalari, shuningdek, Markaziy bank tomonidan bank tizimiga likvidlikni taqdim etish bevosita asosiy stavkaga bogliq. Shunday qilib, asosiy stavka iqtisodiyotdagi foiz stavkalari darajasiga, shuningdek, aholi va biznesning iste'mol va investitsiyaviy (sarmoya kiritish) qarorlariga ta'sir ko'rsatgan holda ichki talab va inflyatsiya darajasi o'zgarishida ahamiyat kasb etadi.

Asosiy stavka darajasi Markaziy bank boshqaruvi majlislarida pul-kredit siyosati sharoitlari, joriy va kutilayotgan inflyatsiya darajasi hamda makroiqtisodiy holatni inobatga olgan holda belgilanadi. Odatda, agar inflyatsiya darajasi oshsa, Markaziy bank ham asosiy stavkani oshiradi. Agar inflyatsiya darajasi pasaysa, bunda Markaziy bank asosiy stavkani pasaytiradi. Markaziy bank asosiy stavkani o'zgartirishga qaror qilsa, bozorni mumkin bo'lgan o'sish yoki pasayish haqida avvaldan xabardor qiladi. 23 O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ham majburiy zaxira talablari pul massasini tartibga solish hamda mamlakat bank tizimining likvidliligiga ta'sir etishning muhim va ta'sirchan vositasi sifatida amaliyotda qo'llanilmoqda.⁶⁰

Majburiy rezervlar tijorat banklari tomonidan jalb qilingan milliy va xorijiy valyutadagi depozit mablag'larga nisbatan o'rnatilgan me'yorlardan

⁵⁹ <https://finlit.uz/oz/articles/monetary-policy/required-reserve-requirements/>

⁶⁰ <https://finlit.uz/oz/articles/monetary-policy/required-reserve-requirements/>

kelib chiqib, Markaziy bankdagi o'tkazilishi lozim bo'lgan pul mablag'larini anglatadi. Xususan bu instrument Markaziy bank tomonidan quyidagi maqsadlar uchun qollanadi:

- tijorat banklarining likvid mablag'lari hajmini muvofiqlashtirgan holda, kreditlash faolligiga ta'sir ko'rsatish;
- tijorat banki bankrot bo'lgan sharoitda uning majburiyatlari yuzasidan hisoblashish;
- pul massasining o'sish sur'atlarini tartibga solgan holda, pul massasining multiplikativ kopayishiga bevosita ta'sir korsatish.

Bunda, Adliya vazirligi tomonidan 2018 yil 25 aprelda 3002-son bilan ro'yxatga olingan — Tijorat banklarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida depozitga o'tkaziladigan majburiy rezervlari to'grisidagi Nizomga muvofiq, Markaziy bank tijorat banklari tomonidan Markaziy bankka o'tkazilishi lozim bo'lgan majburiy rezervlar hajmi (normativ miqdori)ni hamda depozitga o'tkazish tartibini belgilaydi. O'z navbatida, majburiy rezervlarning normativ miqdorini hisoblashda Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining rezerv shakllantiriladigan majburiyatlariga nisbatan majburiy zaxira me'yorlari belgilangan bo'lib, 2019 yil 1 iyuldan: milliy valyutadagi depozitlar uchun - 4%; xorijiy valyutadagi depozitlar uchun - 14% etib belgilangan bo'lib, majburiy zaxira rezervlari har ikkala valyuta uchun ham milliy valyutada shakllantiriladi.

Mamlakatimizda pul-kredit siyosatini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki inflyatsiya darajasini 2021 yilda 10 foizgacha pasaytirish hamda 2023 yilda 5 foiz darajadagi doimiy inflyatsion maqsadni (target) o'rnatilish bilan 2020 yilning 1 yanvaridan boshlab pul-kredit siyosati mexanizmlarini bosqichma-bosqich inflyatsion targetlash rejimiga o'tkazish maqsad qilib olingan.

Pul-kredit siyosatining inflyatsion targetlash rejimida markaziy bank tomonidan inflyatsiyaning orta muddatli maqsadli darajasi e'lon qilinadi va pul-kredit instrumentlari ushbu inflyatsiyaning maqsadli korsatkichiga erishishga yonaltiriladi. Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning mazkur usuli ko'pgina rivojlangan hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda keng qo'llanilib kelinmoqda. Inflyatsion targetlash rejimi inflyatsiya darajasining o'zgaruvchanligi va inersion davomiyligini kamaytirishning

samarali usuli hisoblanib, o'rta muddatli istiqbolda barqaror va muvozanatli iqtisodiy o'sishga erishish uchun qulay sharoitlarni yaratadi⁶¹.

Mamlakatimizda iflyatsion targetlash rejimiga toliq o'tish uchun quyidagi sharoitlar yaratish belgilab olingan:

- muvofiqlashtirilgan monetar-fiskal va monopoliyaga qarshi siyosat yuritish;

- raqobatdosh bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish hamda tovarlar va xizmatlarning to'laqonli bozorlarini shakllantirish orqali iqtisodiyot tarmoqlarida tarkibiy islohotlarni amalga oshirishni davom ettirish;

- monopoliyaga qarshi kurashish va narxlarni tartibga solishning zamonaviy usullariga o'tishga, shuningdek, ishlab chiqarish infratuzilmasini kengaytirishga yo'naltirilgan tartibga solinadigan narxlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish.

Umuman olganda, inflyatsion targetlashga otish pul-kredit siyosati sohasining barcha jihatlarini tubdan qayta ko'rib chiqish va takomillashtirishni talab etadi. Bu esa, o'z navbatida, uzoq muddatli istiqbolda barqaror iqtisodiy o'sishning asosi bo'lgan makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda sifat jihatdan yangi bosqichga otilishini anglatadi.

Davlatning fiskal (moliya – byudjet) siyosati.

Fiskal siyosati - bu davlat byudjeti xarajatlari yoki daromadlari miqdorini o'zgartirish orqali iqtisodiyotga ta'sir korsatish vositasida uni tartibga solish bo'yicha davlat siyosati. Qisqa muddatda biznes sikllaridagi tebranishlarni kamaytirish va iqtisodiy tizimning barqarorligini ta'minlash maqsadida iqtisodiyotga davlat aralashuvi zarur. Soliq, transfertlar va davlat tomonidan tovarlar va xizmatlarni sotib olish soliq-byudjet siyosatining asosiy vositalari hisoblanadi. Davlatning soliq-byudjet siyosatini olib borishning asosiy maqsadlaridan biri bu yalpi talab darajasiga mos ravishda yalpi ichki mahsulot hajmini moslashtirish. Bundan so'ng davlat makroiqtisodiy muvozanatni saqlashi kerak, bunga esa iqtisodiyotdagi barcha resurslardan samarali foydalanilgandagina erishish mumkin. Natijada, davlat byudjeti parametrlarini to'g'rilash bilan birga, narxlarning umumiy darajasi ham barqarorlashadi. Soliq stavkasini o'zgartirish davlatning fiskal siyosatining asosiy dastagi hisoblanadi. Jahon

⁶¹ <https://cbu.uz/oz/monetary-policy/concept/>

tajribasida soliqlar va davlat xarajatlari yordamida iqtisodiyotni rivojlantirishning samarali usullari mavjud.

Fiskal siyosat diskretion va avtomatik siyosatdan tashkil topadi. Diskretion fiskal siyosati deganda, milliy ishlab chiqarish hajmiga, bandlikka, inflyatsiyaga ta'sir etish maqsadida, ongli ravishda davlat tomonidan soliq solish va davlat xarajatlarini tartibga solish tushuniladi.

Unga muvofiq tanazzul sharoitida davlat sarflari oshiriladi, soliq stavkalari pasaytiriladi, davlat sarflarining oshishi soliqlarning pasayishi bilan qoshib olib boriladi. Bunday siyosat esa kamomadli moliyalashtirishga, ishlab chiqarishning kamayishiga olib keladi.

Ortiqcha talab natijasida yuzaga kelgan inflyatsiya sharoitida diskretion siyosat sarflarini kamaytirish, soliqlar miqdorini oshirishni davlat sarflarini kamaytirish bilan qo'shib olib borish nazarda tutadi. Bu esa davlat byudjetining ijobiy saldogaga ega bo'lishiga olib keladi. Shunga e'tibor bermoq zarurki, yuqorida biz fiskal siyosatini sxematik tarzda keltirdik va u sizga o'ta soda bolib koringan bolishi mumkin, ammo real hayotda iqtisodiyotga turli omillar ta'sir etadi, shuning uchun optimal fiskal siyosatini ishlab chiqishi juda qiyindir. Umumiy fiskal siyosatining ikkinchi tarkibiy qismi mavjud – bu avtomatik fiskal siyosat. Avtomatik deganda iqtisodiy ahvolning o'zgarishiga tezda javob qaytaradigan mexanzim tushuniladi. Bunda davlat hech qanday choralarni ko'rmaydi. Unga birinchidan, soliq tushumlarining o'zgarishi kiradi. Soliqlar miqdori esa daromadlar miqdoriga bog'liq. Shuning uchun YaMMning o'sishi sharoitida, ya'ni iqtisodiyotning yuksalishi sharoitida soliq tushumlari avtomatik tarzda oshib boradi, bu esa aholining xarid qobiliyatini pasaytiradi va iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi.

Demak, progressiv soliq tizimi inflyatsiyaning o'sish sharoitida potensial sotib olish qobiliyatini pasaytiradi va aksincha, iqtisodiy o'sish sur'atlari pasaygan sharoitda xarid qobiliyatining minimal bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa iqtisodiy barqarorlik nuqtayi nazaridan zarur hisoblanadi. Undan tashqari, ushbu siyosat iqtisodiy o'sish va soliq tushumining ko'payishi sharoitida davlat byudjeti kamomadining qisqarishiga, hatto ijobiy saldogaga olib kelishi mumkin, bu esa inflyatsiya jarayonlarining kamayishiga yordam beradi. Iqtisodiy tanazzul sharoitida

soliq tushumlarining avtomatik tarzda kamayishi byudjet kamomdini chaqiradi, bu esa tanazzuldan o'tib olishga ijobiy ta'sir etishi mumkun.

Hukumat siyosatining investitsiyalarga ta'siri

Ideal investitsiya strategiyasi qarorlarning investorning vaqt gorizontiga va xavflarga chidamliligiga asoslanadigan bir tomonlama yondashuvni o'z ichiga oladi.

Moliya bozori ko'rsatkichlarida ikkala omilning ortib borayotgan ta'sirini hisobga olgan holda, soliq va pul-kredit siyosatidagi tendentsiyalar haqida xabardor bo'lishini ta'kidlagan. Har ikkala tomon ham har ikkala qimmatbaho qog'ozlar va obligatsiyalarning narxlarini investorlar tomonidan an'anaviy va fundamental omillarga qaraganda hukumatning va markaziy bank siyosatini talqin qilish orqali amalga oshirilmoqda.

Iqtisodiy adabiyotda va xalqaro bank amaliyotida "pul – kredit" siyosati va "monetar siyosat" tushunchalarini sinonim tushunchalar sifatida talqin qilish keng tarqalgan. Masalan, rossiyalik taniqli iqtisodchi-olimlar S.Moiseev, O.Lavrushin, I.Mamonova, M.Malkina, G.Fetisovlar "pul-kredit siyosati" tushunc hasidan keng foydalanadilar. Ushbu holatni ular tomonidan chop etilgan "Markaziy bank faoliyatini tashkil qilish", "Pul-kredit siyosati: nazariya va amaliyot", "Rossiyada va xorijda inflyatsion jarayonlar va pul-kredit orqali tartibga solish" mavzusidagi darslik va o'quv qo'llanmalarda yaqqol ko'rish mumkin. AQShlik, yaponiyalik va evropalik iqtisodchi olimlar tomonidan nashr etilgan darsliklar, chop etilgan ilmiy maqolalarda "monetary siyosat" (monetary policy) tushunchasidan foydalaniladi. Masalan, taniqli iqtisodchi olim, AQSh FZT Prezidenti B.Bernanke o'zining ilmiy-tadqiqot ishlarida va ilmiy maqolalarida faqat "monetar siyosat" tushunchasidan foydalangan.

Barcha iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos ahamiyat kasb etib, har biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga turli iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor rolining nisbati bo'yicha keskin farqlanadi. Masalan, bir iqtisodiy tizim ko'proq davlat tomonidan boshqarishga tayansa, boshqasi bozor mexanizmi orqali tartiblashga ustunlik beradi. Mustaqil taraqqiyot davrida «mamlakatimizning uzoq va davomli manfaatlari taqozo etgan holatlarda va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'diradigan muammolarni hal etish

zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi».

Iqtisodiyotni tartiblashda bozor mexanizmining roli 5-bobda ko'rib chiqilgan edi. Bu bobda bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning rolini ochib berishga harakat qilinadi.

Dastlab davlatning milliy iqtisodiyotdagi roli tahlil qilinib, keyin uning iqtisodiy vazifalari tavsifi beriladi. Bobning so'ngida davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usul va vositalari bayon etiladi.

13.4. O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash yo'llari: barqarorlashtirish jarayonida davlatning roli nuqtai nazaridan muammoni hal qilishning turli xil yondashuvlari.

Milliy iqtisodiyotning samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan rolga bog'liq. Chunki milliy iqtisodiyotning yuqori samaradorligiga asosan quyidagi yo'llar orqali erishiladi:

- 1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo'llash;
- 2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarish;
- 3) takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish.

Hozirgi davrda O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xususiyatli hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda birinchi marta A.Smit tomonidan ko'rib chiqilgan. Uning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776) nomli asarida iqtisodiyotning bozor usullari orqali o'zini o'zi tartibga solishining zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz, ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A. Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi milliy

ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatini saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar zarar ko'radilar.

A. Smitning "Tinch qo'yish" nazariyasi, 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M. Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli asarida o'z aksini topdi. Unda muallif davlat fiskal (xazinaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat siklining o'zgarishini bartaraf etish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugal shaklda AQSHda amalga oshirildi.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatni iqtisodiyotdagi rolining yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy – buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

Birinchi, davlat milliy iqtisodiyotda o'zini o'zi bozor vositasida tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'ziga oladi. Bular qatoriga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam

ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarini tug'diradi. Bu oqibatlar bevosita uchinchi tomon manfaatida aks etib, kishilarning alohida guruhi va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Masalan, chiqitli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash, xususiy ishlab chiqaruvchilar nuqtai nazaridan (u yoki bu kompaniya yoki individual ishlab chiqaruvchi uchun) foydali, atrof-muhitni ifloslanishiga olib kelishi esa jamiyatning boshqa a'zolari uchun qo'shimcha salbiy oqibatga ega.

Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solish va cheklashga harakat qilishi zarur.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydilar. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari uchun yuqori aktsiz (egri) solig'ini o'rnatib, bir tomondan o'zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotga bo'lgan talabni cheklaydi.

To'rtinchidan, davlat bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bozor hamma uchun to'lovga qobil talabni qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozor mexanizmining milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashini anglatmaydi. Bunday sharoitda davlat aholi kam ta'minlangan qatlamining turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi

ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ kontsepsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo'li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo'nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig'i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiylashtirish faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YaMMdagi davlat sarflari ulushi 1980 yilda 22,6% bo'lsa, 1987 yilga kelib 27%ga qadar o'sdi. Davlat qarzlarini kamaytirish o'rniga o'sib ketdi, inflyatsiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksincha, inflyatsiyaning cheklanganligi uchun o'sish sur'atlarining pasayishi, ishsizlikning o'sishi, real ish haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro'y berdi.

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiylashtirish sektor o'rtasidagi munosabatlarni ro'yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning

moslashuvchanligini oshirish, to'g'ridan-to'g'ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ob'ektiv tavsif kasb etadi. Ko'plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining ob'ektiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob'ektiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob'ektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida ob'ektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi **davlatning iqtisodiy vazifalaridan** quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;
2. raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda **davlatning uchta vazifasi** alohida ahamiyatga ega:

1. daromad va boylikni qayta taqsimlash;
2. resurslarni qayta taqsimlash;
3. iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarning huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida», «Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida» va «Aksionerlik jamiyatlari to'g'risida»gi qonunlari hamda ularga kiritilgan qo'shimcha va tuzatishlar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo'yicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zarur huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar yoki iste'molchilarning ehtiyojlariga ishlab chiqaruvchi va resurs yetkazib beruvchilarni bo'ysundiradi. Raqobat sharoitida ko'plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va sotuvchilarning taklifi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchilar va resurs yetkazib beruvchilar iste'molchilarning faqat bozor orqali hisobga olinadigan xohishlariga moslashishi mumkin. Bozor tizimining irodasiga bo'ysunuvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishni va o'z mavqelarining mustahkamlashini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko'radi va oxir oqibatda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor – bu xo'jayin, bozor ularning gumashtasi, korxona esa ularning xizmatkori hisoblanadi.

Iqtisodiyotda sotuvchilar o'rtasidagi raqobat o'rnini monopoliyalar egallaganda, ularning bozorga ta'sir ko'rsatish yoki undagi narxlarni o'z manfaatlarini ko'zlab o'zgartirish imkoniyati paydo bo'ladi. Monopoliyalar o'zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solish layoqatidan foydalanib, mahsulot hajmini sun'iy cheklash orqali ularga

ancha yuqori narx belgilash va shu orqali ancha barqaror foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o'rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar raqobatli bozor mavjud bo'lish imkoniyatini yo'qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalar deb nomladigan tarmoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko'rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o'rnatadi. Transport, aloqa, elektr energiyasi ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko'pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Respublikamizda ham monopol faoliyatni cheklash, tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish, iste'molchilar va tadbirkorlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan.

Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy vositalarga ega bo'lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo'lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg'iz va qaramog'ida bolalari bo'lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo'lmaydi. Qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi

Birinchiidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Bu barcha dasturlar davlat budjeti mablag'larini jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo'lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi.

Ikkinchiidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Me'yordagi oziq-ovqat

tovarlariga o'rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma'lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a'zolari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq imtiyozlarini belgilash orqali soliq tizimidan ham keng foydalanadi.

Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko'rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi: 1) ma'lum tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o'zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo'lmaydi.

Resurslarning qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog'liq foyda yoki zarar, uchinchi tomonga, ya'ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga «siljigan» chog'da vujudga keladi. Bu **qo'shimcha samara** deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar hissasiga to'g'ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof-muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o'zining sanoat chiqindilarini ko'l yoki daryoga oqizsa, bu ushbu suv havzasida cho'miluvchilar, baliqchilar va atrofdagi aholiga zarar keltiradi.

Ishlab chiqaruvchi esa atrof-muhitni muhofazalovchi inshoot va qurilmalar o'rnatmaslik hisobiga o'z ishlab chiqarish xarajatlarining ancha past darajasini ta'minlaydi. Resurslarning nomutanosib taqsimlanishi natijasida vujudga keladigan bunday holatlarni tartibga solish uchun davlat qonunchilik tadbirlarini qo'llaydi yoki maxsus soliq va jarimalardan foydalanadi.

Masalan, atrof-muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar ishlab chiqaruvchilarni o'zlarining sanoat chiqindilarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o'rnatish bilan yo'qotishga majbur qiladi.

Shuningdek, davlat maxsus soliqlarni kiritish orqali atrof-muhitning ifloslanishidan boshqalarga kelishi mumkin bo'lgan zararni korxonalarning o'ziga yuklashga harakat qiladi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchidan, iste'molchilarning muayyan tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi. Masalan, respublikamizda bozor munosabatlariga o'tishning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon tizimi joriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini oshirdi va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qildi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muammosini bartaraf qiladi.

Uchinchidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash, ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat budjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llanilishdan bo'shatadi hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirishi mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'la bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z sarflarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektor sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

Agar jami sarflar to'la bandlik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflyatsion xususiyat kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda ishsizlik mavjud bo'lganda davlat sarflarining ko'payishi jami sarflar, ishlab

chiqarish hajmi va bandlilikning o'sishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning qisqarishi yoki transfert to'lovlarining ko'payishi daromadlarni ko'paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarning o'sishini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Davlat o'z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xususiyatga ega bo'lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga atrof-muhitni himoya qilish, aholi sog'lig'ini saqlash, bo'sh ishchi o'rinlariga ega bo'lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarda narx belgilash amaliyoti ustidan nazorat qilish va shu kabilarni kiritish mumkin.

Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliylashtirish;

2) davlat budjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aktsiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Hozirda so'nggi uchinchi yo'l ustun ravishda amal qilmoqda.

O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (1-jadval).

**O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi,
umumiy hajmga nisbatan foizda⁶²**

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2004	2005	2006	2007	2008
Yalpi ichki mahsulot	24,2	24,2	22,2	20,7	20,6
Sanoat mahsuloti	20,7	21,6	20,6	20,1	18,7
Qishloq xo'jaligi mahsuloti	0,8	0,5	0,3	0,2	0,1
Qurilish ishlari	10,1	9,0	12,6	10,6	10,4
Transport	64,3	62,1	61,6	52,9	51,7
Aloqa	3,2	3,0	3,0	3,2	3,3
Chakana savdo aylanmasi	1,1	0,4	0,3	0,2	0,2
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish	28,7	25,7	23,4	20,2	20,5
Tashqi savdo aylanmasi	26,6	23,4	17,6	17,4	23,8
Iqtisodiyotda band ishchilar soni	23,0	22,9	22,4	22,1	21,6

Davlat xilma-xil shakldagi kapitalga egalik qiladi, kreditlar beradi, korxonalarga mulkdor hisoblanadi. Bu davlatni ijtimoiy kapitalning bir qismiga egalik qilishiga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish ko'zda tutiladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

⁶² O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxona va tashkilotlarning iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi ma'lum doirada amal qilib, ko'pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo'lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma'lum sharoitlarda iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan vaqt o'tishi bilan samarasiz bo'lib qolishi ham mumkin. Bunday holda ular xususiy tadbirkorlik ob'ektiga aylantiriladi.

Mamlakatimizda «iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa – eng avvalo, davlatning boshqaruvchilik vazifalarini-funktsiyalarini qisqartirish, uning korxonalar xo'jalik faoliyatiga, birinchi galda xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklash»³ hisoblanadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotni tartibga solishning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlandi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Inflyatsiyaga qarshi tadbirlar ta'sirida inflyatsiya darajasining pasayishi investitsiyalar hajmining oshishini rag'batlantiradi;

d) ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralari ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

e) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish. Bunday qonunlar qatoriga monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar kiradi.

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobat uchun sharoit yaratiladi

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi.

Birinchi, davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zaxirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o'zgaradi, ya'ni uning taklifi oshsa, foiz kamayadi, aksincha u kamaysa, foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit olishga intilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Ikkinchi, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Uchinchi, davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi. Davlat budjet siyosatiuning daromadlar va xarajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi.** Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **budjet xarajatlaridan** ham foydalanadi.

Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol

o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikl va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor ko'nyukturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qiymatlari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarda ham sezilarli o'ringa ega bo'ladi, masalan, davlat xususiy kapitalining oqib kelishi yetarli bo'lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohalarida yangi ob'ektlar qurish va eskilarini qayta qurollantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital qo'yilmalari ilmiy-tadqiqot ishlarida, kadrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o'ynaydi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;
- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin

Masalan, mamlakatimizda 2006-2008 yillarda mahalliy xomashyo negizida tayyor mahsulot, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chikarishni mahalliyashtirish dasturi qabul qilingan bo'lib, uning asosiy maqsadi iqtisodiyotning jadal va barqaror rivojlanishini ta'minlash, uning tashqi omillarga bog'liqligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi, samarali texnologiyalarni tatbiq qilishni jadallashtirish, mahalliy xomashyo va ishlab chiqarish resurslaridan keng foydalanish, shuning asosida zamonaviy raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, valyuta mablag'laridan tejamli va oqilona foydalanish, shuningdek yangi ish joylarini yaratishdan iborat. Belgilangan qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar natijasida Mahalliyashtirish dasturi doirasidagi ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda.

«Mamlakatimiz bo'yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan jami 423 ta ob'ekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, yengil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog'ida 8 ta ob'ekt ishga tushirildi»⁵.

Ta'lim tizimidagi islohotlar O'zbekistondagi barcha o'zgarishlarning negizi hisoblanadi. «Ta'lim uchun xarajatlar, – degan edi Prezidentimiz I.Karimov, – davlat budjeti xarajatlari umumiy qiymatining qariyb yarmini tashkil etadi. Biroq men ularni xarajat emas, kelajak uchun qo'yilgan eng samarali sarmoya deb hisoblayman, chunki ta'lim darajasi va sifati har qanday davlatning istiqbolini belgilab beradigan muhim omildir». Shunga ko'ra, O'zbekistonda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limi rivojlantirish umummilliy dasturlari muhim o'rin tutadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga joriy etishda davlat budjetidan qo'shimcha sarf-xarajatlar 1997-2001 yillar oralig'idagi o'tish davrida 65 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ta'lim sohasiga sarflanayotgan xarajatlar bo'yicha O'zbekiston dunyoda o'z o'rniga ega. Xususan, Jahon bankining ma'lumotiga ko'ra, yalpi ichki mahsulotdan ta'lim sohasiga xarajatlar Rossiyada 3,4 foiz, AQSH, Frantsiya va Buyuk Britaniyada 5,3 foizni tashkil etadi. O'zbekistonda 1998 yilda ta'lim sohasiga yo'naltirilgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 7,6 foizini, 1999 yilda 8,1, 2000 yilda esa 10,3 foizini tashkil etdi. Agar 2003 yilda jami budjet

xarajatlarining 26,2 foizi ta'lim sohasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2004 yilda bu ko'rsatkich 27 foizga yetdi.

Mamlakat budjetining 8-12 foizi Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishga ajratilishi dunyodagi hech bir mamlakat tajribasida ko'rilmagan. Yalpi ichki mahsulotining ta'lim sohasiga sarflanadigan ulushi 10 foizdan 12 foizgacha ko'tarildi. Boshqacha aytganda, Milliy dasturda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni ro'yobga chiqarish ishlariga 1998 yilning o'zida budjetdan 103,1 mlrd. so'm sarflangan bo'lsa, 1999 yilda 143 mlrd. so'm ajratilgan. Bu mablag'ning 30,5 mlrd. so'mi akademik va kasb-hunar kollejlari barpo etishga sarflandi. 1997-2005 yillar davrida Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish uchun ta'lim sohasiga 2 trln. 200 mlrd. so'mdan ko'proq mablag' sarflandi. 2004-2009 yillarda kadrlar tayyorlash uchun sarflanadigan mablag' 1 trln. 200 mlrd. qilib belgilangan. O'tgan yillar mobaynida zamonaviy, har tomonlama jihozlangan o'quv yurtlarini barpo etish uchun 5 mlrd. doll.dan ortiq budjet va budjetdan tashqari mablag'lar yo'naltirildi.

O'tgan davr mobaynida Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limi rivojlantirish umummilliy dasturlari doirasida ahamiyatli ishlar amalga oshirildi. Jumladan:

- maktablar, litsey va kollejlarning zamonaviy moddiy-texnik va o'quv bazasini shakllantirish va mustahkamlash, ta'lim-tarbiya jarayoniga yangi standartlar, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etildi;

- 1200 dan ziyod akademik litsey va kasb-hunar kolleji, 4600 dan ortiq umumta'lim maktabi yangitdan bunyod etildi, rekonstruktsiya qilindi va zamonaviy o'quv-laboratoriya jihozlari bilan ta'minlandi;

- keyingi 10 yil davomida o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim tizimida 100 dan ziyod yo'nalish, 265 ta mutaxassislik va 700 ta kasb bo'yicha professional ta'lim olgan va zamonaviy fikrlash salohiyatiga ega bo'lgan bir million nafardan ortiq yangi avlod mutaxassislari tayyorlandi.

O'zbekistonda 2008 yil «Yoshlar yili» deb nomlandi va unga oid maxsus davlat dasturi qabul qilindi. Prezidentimiz o'z ma'ruzasida «Yoshlar yili» dasturining mazmun-mohiyati, ahamiyati hamda uni shakllantirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy jihatlarga to'xtalib o'tdi. Jumladan, mazkur dastur haqida gapirganda, yoshlar siyosati masalalarini tahlil etayotganda, biz yosh oilalarning ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratishimiz kerakligi ta'kidlandi. Avvalambor, yosh

oilalarga munosib uy-joy va ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlarni yaratib berish, ro'zg'orni butlash uchun mablag' va kreditlar bilan ta'minlash, ma'naviy yetuk, jismonan sog'lom bolalarni tarbiyalab voyaga yetkazish yo'lida zarur imkoniyatlarni tug'dirib berishimiz kerakligi, bu masalalarning barchasi dasturda o'z ifodasini topishi lozimligi uqtirildi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

GLOSSARIY

O'ZBEK TILIDA	RUS TILIDA	INGLIZ TILIDA	MAZMUN- MOHIYATI
Aksiyadorlik jamiyati	Акционерное общество	Joint-stock company	Ko'proq foyda olish maqsadida aksiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini
Absolyut iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti	Коэффициент абсолютной экономичес- кой эффек- тивности	The coefficient of absolute economic efficiency	milliy daromadni o'sishini capital qoplamalarga nisbatini ifodalaydi.
Amortizasiya normasi	Норма амортизации –	Depreciation rate	Amortizasiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Agrar inqirozlar	Аграрные кризисы –	Agrarian crises	qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi
Agrosanoat majmuasi	Агропромышле- нный комплекс	Agro-industrial complex	qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi
Bank	Банк	Bank	Iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliyakredit uassasasi, kredit munosabatlariga

			xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.
Bank operatsiyalari	Банковские операции	Bank operations	mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.
Bank foydasi (marja)	Банковская прибыль (маржа)	Banking profit (margin)	olingan va to'langan foiz summolari o'rtasidagi farq.
Bozor infratuzilmasi	Рыночная инфраструктура	Market infrastructure	ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.
Birja	Биржа	exchange	namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdosotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat
Bozor	РЫНОК	Market	Ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisi
Bozor iqtisodiyoti	Рыночная экономика	Market economy	tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonunqoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.
Bozor infratuzilmasi	Инфраструктура рынка	market infrastructure	bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir
Bozor	Рыночный механизм	market mechanism	Bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini

mexanizmi			tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar
Bozor narxi	Рыночная цена	Market price	bir tomondan, tovarlarning sotilishi ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.
Davlat byudjeti	Государственный бюджет	The state budget	davlat daromadlari va xarajatlari hamda ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.
Davlatning iqtisodiy vazifalari	Экономические функции государства	The economic functions of the state	iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora tadbirlar
Davlat tashqi qarzi	Внешний долг государства	The external debt of the state	Xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.
Fiskal (soliqbyudjet) siyosati	Фискальная (налогово-бюджетная) политика	Fiscal (fiscal) policy	davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora tadbirlar.
Fan-texnika taraqqiyoti	Научно-технический прогресс	Scientific and technological progress	fan va texnikaning muttasil ravishda va o'zaro bog'liq holda rivojlanishidir.

Fond birjasi	Фондовая биржа	Stock Exchange	qimmatli qog'ozlar oldi - sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli
Foyda normasi	Норма прибыли	profit rate	foйда massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi
Friksion ishsizlik	Фрикционная безработица	Frictional unemployment	malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.
Inflyasiya	Инфляция	Inflation	qog'oz pul birligining qadrsizlanishi
Intensiv iqtisodiy o'sish	Интенсивный экономический рост	Intensive economic growth	ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.
Ijtimoiy manfaat	Социальный интерес	Social interest	bu barcha jamiyat a'zolarining birgalikda ro'yobga chiqadigan manfaatlaridir.
Yillik iqtisodiy samaradorlik	Годовая экономическая эффективность	Annual economic	baza variant uchun sarflanayotgan xarajatlar bilan taklif etilayotgan variant sarf harajatlari farqi bilan ifodalanadi.
	Либерализация экономики	Economic liberalization	nima va qancha ishlab chiqarishni qaerga, qanday bahoda otishni tadbirkorning o'zi

			belgilashi lozim. Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart - sharoitlarni yaratish demakdir.
Ekstensiv iqtisodiy o'sish	Экстенсивный экономический рост	Extensive economic growth	ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.
Ilm-ma'rifat salohiyati	Потенциал науки и просвещения	The potential of science and education	ilm-ma'rifatga xizmat qiluvchi moddiy va insoniy resurslar fan erishgan darajadir.
	Международная миграция рабочей силы	International labor migration	ta'minlanish ko'chib o'tishi.
	Эмиграция	Emigration	ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.
Ishsizlik	Безработные	Unemployed	mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.
Ishsizlik darajasi	Уровень безработицы	Unemployment rate	ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati
Ish haqi	Заработная плата	Wage	ishchi va xizmatchilarning

			mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi
Ishlab chiqarish	Производство	Production	Kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.
Import	Импорт	Import	chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish
Investitsiya	Инвестиции	Investments	ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.
Ipoteka krediti	Ипотечный кредит	Mortgage	ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi qarz mablag'ari
Ishlab chiqarish jarayoni	Процесс производства	The production process	Kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.
Ishlab chiqarishni modernizasiya -lash	Модернизация производства	Modernization of production	ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora

			tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon
Ijtimoiy infratuzilma	Социальная инфраструктура	Social infrastructure	Odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar
Iqtisodiy muvozanat	Экономическое равновесие	Economic equilibrium	Iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining birbiriga mos kelish holati.
Iqtisodiy o'sish	Экономический рост	The economic growth	YaIM, SMM, MD miqdorining mutloq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.
Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari	Показатели экономического роста	Economic growth	iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat
Iqtisodiy o'sish omillari	Факторы экономического роста	Factors of Economic Growth	iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi
Iqtisodiy qonun	Экономические законы	Economic laws	iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalari, ularning o'zaro bog'liqligi

Iqtisodiyotni erkinlashtirish	Либерализация экономики	liberalization of the economy	bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora tadbirlar tizimi.
Jamg'arish	Сбережение	Saving	aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi
Jamg'arish normasi	Норма сбережения	The rate of savings	Jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.
Jamoa manfaati	Коллективный интерес	Collective interest	kishilar guruhi, korxona va firmalarga tegishli manfaatlar majmuidir.
Jonlanish	Оживление	recovery	iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.
Lizing	Лизинг	leasing	odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli
Lorens egri	Кривая Лоренса	Lorenz curve	Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy

chizig'i			jihatdan ifodalovchi geometrik egri chiziqi
Makroiqtisodiy ot	Макроэкономика	Macroeconomics	moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.
Milliy daromad(MD)	Национальный доход (НД)	National income (ND)	yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar tizimida SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi
Milliy boylik	Национальное богатство	National wealth	insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.
Milliy hisoblar tizimi	Система национальных счетов	System of National Accounts	milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi.
Moliyaviy siyosat	Финансовая политика	financial policy	davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha choratadbirlar majmui
Moliya tizimi	Финансовая система	Financial system	Moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Multiplikator samarasi	Эффект мультипликатора	The multiplier effect	bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.
Narx	Цена	Price	real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasi
Nominal YaIM	Номинальный ВВП	Nominal GDP	joriy narxlarda hisoblangan YaIM.
Pul	Деньги	Money	umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar.
Pul tizimi	Денежная система	monetary system	tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.
Pul muomalasi harakati	Денежное обращение	Money turnover	Tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning
Mehnat salohiyati	Трудовой потенциал	Labor potential	jamiyatdagi mehnatga layoqatli, bilim va malakaga, ishlab chiqara olish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardir.
Resession farq	Рецессионная разница	Recessionary difference	yalpi sarflarning sof milliy mahsulot xajmidan kam bo'lgan miqdori.
Real YaIM	Реальный ВВП	Real GDP	Narxlarning o'zgarishini hisobga olib, o'zgarmas yoki qiyosiy narxlarda

			hisoblangan YaIM.
Real daromad	Реальный доход	real income	narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga yetadigan quvvati, ya'ni aholi daromadining xarid quvvati.
Real ish haqi	Реальная заработная плата	Real wages	nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.
Texnika - texnologiya salohiyati	Технико-технологический потенциал	Technical and technological potential	jamiyatdagi mashina – mexanizmlar miqdori, ularning tarkibi, texnikaviy darajasi va texnologik tizimlar majmuini o'z ichiga oladi.
Tabiiy salohiyat	Природный потенциал	Natural potential	tabiiy resurslar miqdori va sifati ishlab chiqarishning ob-havo sharoiti.
Tarkibiy inqirozlar	Структурные кризисы	Structural crises	iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.
Tarkibiy ishsizlik	Структурная безработица	Structural unemployment	ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.
Uy xo'jaliklari	Домашние хозяйства	Households	iqtisodiyotning iste'mol sohasida

			faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.
	Иммиграция	Immigration	ишчи кучининг мамлакатдан доимий яшаш жойига чиқиб кетиши.
	Свободная экономическая зона	Free Economic Zone	Iqtisodiy integrasiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.
	Международная валютная система	International monetary system	xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.
Valyuta birjasi	Валютная биржа	Currency exchange	milliy valyutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldisotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.
Valyuta kursi	Валютный курс	Exchange rate	bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosi.
Xalqaro kredit	Международный кредит	international credit	ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakati.
Xalqaro valyuta tizimi	Международная валютная система	International monetary system	xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.
Xufyona iqtisodiyot	Теневая экономика	Shadow economy	YaIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan

			yashirin qismi.
Yalpi milliy mahsulot (YaMM)	Валовой национальный продукт (ВНП)	Gross national product (GNP)	Milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.
Yakka shakldagi manfaat	Интерес в форме единственного числа	Interest in singular form	bir kishining ehtiyojlarini ifoda etuvchi manfaatlar majmuidir
Yalpi taklif	Совокупное предложение	total supply	mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.
Yalpi talab	Совокупный спрос	Aggregate demand	Barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.
Yuksalish	Подъем	Climb	iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishi

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yildagi 28 yanvardagi PF-60-son, 2022 — 2026 yillarga moljallangan «Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni.
2. A.M.Tursunov. Iqtisodiyot. O'quv qollanma. — Ilm-ziyo-zakovat. Toshkent – 2021. 414 b.
3. Mirzaxodjayev A.B., Sharifov Sh.S., Boboqulov B.M., — Makroiqtisodiyot. fanidan o'quv qo'llanma.– Samarqand: SamDU nashri, 2021 yil, – 248 bet.
4. Макроэкономика / Под ред. Т. Бродской. - СПб.: Питер, 2018. – 368.с.
5. Абакумова, О.Г. ВПС: Макроэкономика. КЛ. / О.Г. Абакумова. - М.: Приор, 2007. - 224 с.
6. M.A. Mamatov. Iqtisodiy o'sish. O'quv qo'llanma. Toshkent –2021.384 b.
7. М.Л. Альпидовская, Макроэкономика: учебник / М.Л. Альпидовская. - РнД: Феникс, 2017. - 411 с.
8. Л.Е. Басовский., Макроэкономика: Уч. / Л.Е. Басовский, Е.Н. Басовская и др. - М.: Инфра-М, 2017. - 191 с.
9. О. Бланшар, Макроэкономика: Учебник / О. Бланшар. - М.: ГУ ВШЭ, 2015. - 653 с.
10. Т.А. Борисовская., Микроэкономика. макроэкономика (для бакалавров) / Т.А. Борисовская, М.З. Ильчиков, В.Д. Камаев. - М.: КноРус, 2017. - 480 с.
11. Б.Е. Бродский, Макроэкономика: Продвинутый уровень: Курс лекций / Б.Е. Бродский. - М.: Магистр, 2015. - 288 с.
12. В.К. Бурлачков, Макроэкономика, монетарная политика, глобальный кризис: Анализ современной теории и проблемы построения новой модели экономического развития / В.К. Бурлачков. - М.: КД Либроком, 2019. - 240 с.
13. Ю.В. Вымятина. Макроэкономика в 2 ч. часть 1: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Ю.В. Вымятина, К.Ю. Борисов, М.А. Пахнин. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 294 с.
14. Р.М. Гусейнов., Макроэкономика: Учебное пособие / Р.М. Гусейнов, В.А. еменихина. - М.: Омега-Л, 2017. - 384 с.

15. Г.П. Журавлева., Экономическая теория. Макроэкономика -1, 2. Метаэкономика. Экономика трансформаций: Учебник / Г.П. Журавлева. - М.: Дашков и К, 2016. - 920 с.
16. В.В. Золотарчук., Макроэкономика: Учебник / В.В. Золотарчук. - М.: Инфра-М, 2016. - 352 с.
17. А.Г. Ивасенко., Макроэкономика (для бакалавров) / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова. - М.: КноРус, 2018. - 159 с.
18. В.В. Ильяшенко., Макроэкономика (для бакалавров) / В.В. Ильяшенко. - М.: КноРус, 2019. - 416 с.
19. С.Г. Капканщиков., Макроэкономика: Учебник / С.Г. Капканщиков. - М.: КноРус, 2018. - 370 с.
20. В.М. Кульков. Макроэкономика: Учебник и практикум / В.М. Кульков, И.М. Теняков. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 375 с.
21. Е.М. Найденова. Макроэкономика. курс лекций / Е.М. Найденова. - М.: КноРус, 2019. - 80 с.
22. С.С. Носова. Микроэкономика. Макроэкономика. Учебник / С.С. Носова. - М.: КноРус, 2018. - 350 с.
23. Р.М. Нуреев. Макроэкономика: Пос. для семинар.занятий / Р.М. Нуреев. - М.: Норма, 2018. - 448 с.
24. Н.М. Розанова. Макроэкономика. Продвинутый курс в 2 ч. Часть 1: Учебник для магистратуры / Н.М. Розанова. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 283 с.
25. Н.М. Розанова., Макроэкономика. продвинутый курс в 2 ч. Часть 2: Учебник для магистратуры / Н.М. Розанова. - Люберцы: Юрайт, 2016. – 382с.
26. Н.М. Розанова. Макроэкономика: Учебник для магистров / Н.М. Розанова. - М.: Юрайт, 2013. - 813 с.
27. Л.Г. Симкина. Макроэкономика: Учебное пособие / Л.Г. Симкина. - М.: КноРус, 2016. - 167 с.
28. Н.Г. Муминов. «Макроиктисодиёт». Тошкент – 2001
29. А.Е. Ishmuhamedov, Z.A. Djumaev, Q.X. Jumaev. Makroiqtisodiyot. Toshkent – 2005
30. Xolmatov N.B., Imomova N.A. “Makro va mikroiktisodiyot”. O’quv qo’llanma. Toshkent «Tafakkur avlodi» 2020.
31. N.G. Murninov, F.T. Egamberdiyev, R.K. Azizov. “Makroiqtisodiyot”. Toshkent. «Tsentr innovatsionnix texnologiy» 2017 y.

32. Р.М. Кундакчян, И.Ф. Гоцуляк, О.А. Игнатьева, И.И. Абдуллин. Макроэкономика: учеб. пособие/Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2015. – 276 с.
33. Т.Ю. Матвеева. Макроэкономика.: учебник для вузов: 2ч./ Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017.
34. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
35. www.ziyonet.uz – O'zbekiston Respublikasi ta'lim portali.
36. <http://www.window.edu.ru>. Единое окно доступа к образовательным ресурсам.

Internetsaytlari:

37. <http://www.gov.uz>
38. <http://www.press-service.uz>
39. <http://www.mineconomy.cc.uz>
40. <http://www.mf.uz>
41. <http://www.stat.uz>
42. <http://www.soliq.uz>
43. <http://www.edu.uz>
44. <http://www.tsue.uz>
45. <http://www.tfi.uz>

TILLAYEVA BARNO RAMIZITDINOVNA

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT

DARSLIK

Muharrir Z.N.Buranov

Bosishga ruxsat etildi 10.10.2023y. Bichimi 60X84 $\frac{1}{16}$.
Bosma tabog'i 7,0. Shartli bosma tabog'i 7,0. Adadi 100 nusxa.
Bahosi kelishilgan narxda.
“Ma’rifat” nashriyoti. Toshkent, Salorbo’yi kochasi, 35A.
O’zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Talabalar shaharchasi, O’zMU.